

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
MUSTAFA ABDÜLHALİK RENDA
(1881 - 1957)

Hazırlayan
Gönül Türkan DEMİR

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN

Çankırı - 2012

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
MUSTAFA ABDÜLHALİK RENDA
(1881 - 1957)

Hazırlayan
Gönül Türkan DEMİR

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN

Bu çalışma [Atatürk Araştırma Merkezi] tarafından [Türkiye Cumhuriyeti'nin 1960 Öncesi Meseleleri] kapsamında verilen burs ile Yüksek Lisans tezi olarak desteklenmiştir.

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Bildirimi	iii
Tez Kabul ve Onay	iv
Önsöz	v
Türkçe Özet ve Anahtar Kelimeler	vii
İngilizce Özet ve Anahtar Kelimeler	viii
Kısaltmalar	ix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM – AİLESİ VE TAHSİLİ	7
A) AİLESİ	7
B) TAHSİL HAYATI.....	7
2. BÖLÜM - İDARİ FAALİYETLERİ	10
A) İLK MEMURİYETİ VE RODOS İDADİSİNDE ÖĞRETMENLİK.....	10
B) MAİYET MEMURLUĞU GÖREVLERİ	11
a) Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti	11
b) Yanya Vilayeti.....	11
C) KAYMAKAMLIK GÖREVLERİ	12
a) Tepedelen Kazası.....	12
b) Miçova Kazası.....	12
c) Pogon Kazası.....	13
d) Delvine Kazası	13
e) Kavala Kazası.....	14
D) MUTASARRIFLIK GÖREVLERİ.....	14
a) Çamlık Sancağı Mutasarrıflık Vekâleti.....	14
b) Ergiri Sancağı Mutasarrıflık Vekâleti.....	15
c) Siirt Sancağı Mutasarrıflığı	17
3. BÖLÜM – VALİLİK GÖREVLERİ	20
A) BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ MESELESİ	20
B) BİTLİS VİLAYETİ VALİLİĞİ	23
a) Mustafa Abdülhalik Bey'in Bitlis Vilayeti Raporları.....	24
b) Bitlis'teki Ermeni Olayları.....	27
C) KASTAMONU VİLAYETİ VALİLİĞİ.....	32
D) HALEP VİLAYETİ VALİLİĞİ.....	32
E) DÂHİLİYE NEZARETİ MÜSTEŞARLIĞI.....	37
a) Talat Paşa'nın Mustafa Abdülhalik Bey'e Gönderdiği Telgraflar	39
b) Elviye-i Selase	39
c) Mustafa Abdülhalik Bey'in Batum'daki Çalışmaları	41
d) Mustafa Abdülhalik Bey'in Elviye-i Selase'nin İdari Yapılanmasına İlişkin Görüşleri.....	46
e) Elviyeyi Selase'de Gerçekleştirilen Halk Oylamasına Dair Raporlar	49
f) Mustafa Abdülhalik Bey'in Kars'taki İzlenimleri	56
g) Mustafa Abdülhalik Bey'in Dahiliye Müsteşarı İken İstanbul'da Yaptığı Çalışmaları	57
F) HÜDAVENDİGAR (BURSA) VALİLİĞİ	58

G) MALTA SÜRGÜNÜ	59
H) KONYA VALİLİĞİ	62
İ) İZMİR VALİLİĞİ	67
4. BÖLÜM – SİYASİ FAALİYETLERİ	70
A) MECLİS’TEKİ İLK ÇALIŞMALARI	70
B) MALİYE VEKÂLETİ	71
a) Cumhuriyetin İlk Bütçesi	72
b) Mustafa Abdülhalik Bey ve Dr. Rıza Nur	74
c) 1925 Yılı Bütçesi	75
d) Mustafa Abdülhalik Bey’in 1925 Raporu ve Şark Islahat Planı	76
da) Mustafa Abdülhalik Bey’in Doğu Gezisi Notları	79
db) Mustafa Abdülhalik Bey’in Doğu Anadolu Raporu	88
e) 4. Yasama Dönemi Maliye Vekilliği	95
ea) Cumhuriyet Merkez Bankası’nın Kuruluşu	95
eb) Mustafa Abdülhalik Bey’in Göz Rahatsızlığı	98
ec) 1931 Yılı Bütçesi	98
ed) Özelleştirme Çalışmaları	100
ee) Bulgaristan’a Satılan Osmanlı Evrakı	101
C) MİLLİ MÜDAFAA VEKÂLETİ	105
D) TBMM BAŞKANLIĞI	107
a) Mustafa Kemal Paşa’ya Telgraflar	108
b) “1” Günlük Cumhurbaşkanlığı	111
c) Mustafa Abdülhalik Renda ve İsmet İnönü	114
d) Emekliliği	116
5. BÖLÜM – KİŞİLİĞİ	117
SONUÇ	124
KAYNAKÇA	129
EKLER	141
ÖZGEÇMİŞ	173

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım [*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mustafa Abdülhalik Renda (1881 - 1957)*] adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

04 / 06 /2012

İmza

Öğrencinin Adı Soyadı

Gönül Türkan DEMİR

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

[Gönül Türkan DEMİR] tarafından hazırlanan *[Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mustafa Abdülhalik Renda (1881 - 1957)]* başlıklı bu çalışma, 21/06/2012 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *[oybirliği]* başarılı bulunarak jürimiz tarafından *[Tarih]* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan	: Doç. Dr. M. Serhat YILMAZ	İmza:
Danışman	: Yrd. Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN	İmza:
Üye	: Yrd. Doç. Dr. İsmet ÜZEN	İmza:

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 04/06/2012 tarih ve 2012/19-01 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Hasan AKÇA

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Mustafa Abdülhalik Renda Çankırı'nın ilk milletvekillerinden birisidir. Bugüne kadar kendisi ile ilgili herhangi bir çalışma yapılmamış olan Renda'nın çalışmamıza konu olarak belirlenmesi tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Yüksel Özgen Hocamın önerisiyle gerçekleşmiştir. Konu bana önerildiğinde ortaya çıkabilecek eser ile ilgili kafamda bazı soru işaretleri oluşmuştu. Ancak Mustafa Abdülhalik Renda hakkında ilk araştırmamı yaptıktan sonra Çankırı'da büyümüş birisi olmama rağmen hakkında çok az bilgiye sahip olduğumu fark ettim. Doğma büyüme Çankırlı sandığım bir ismin doğum yerinin Yanya olması, beni ziyadesiyle şaşırtmıştır.

Etrafımdaki insanlarla yaptığım görüşmelerden, Çankırı'daki pek çok kişinin bu konuda benim kadar bilgisiz olduğunu gördüm. Bu alandaki boşluğu gidermek için çalışmaya başladığımda, beklediğimden çok daha derin bir insanla karşılaştım. Ben bir göl beklerken, Mustafa Abdülhalik Renda karşıma bir okyanus çıkarmıştı.

Mustafa Abdülhalik Renda'nın iki kızı olduğu için soyadından yola çıkarak aileye ulaşmamız oldukça zor olmuştur. Mustafa Abdülhalik Renda'nın eşi Saadet Hanım'ın vefatının ardından gazeteye verilmiş bir ilanda, Anaydın soyadına ulaşmayı başardık. İlk olarak Sayın Zeynep Anaydın'a ulaşma imkânı bulduk. Kendisine, öncelikle Mustafa Abdülhalik Renda ile olan bağını sorduk ve dedesi olduğunu öğrendik. Zeynep Hanım'a dedesinin hayatı ile ilgili bir tez çalışması yaptığımızı anlatarak, kendisinden bize yardımcı olmasını rica ettik. Zeynep Hanım, dedesine ait tüm bilgi ve belgelerin kuzeni Sabri Sayarı'da olduğunu ve aile adına bu konularla onun ilgilendiğini söyleyip, bizi Sabri Sayarı Bey'e yönlendirmiştir.

Prof. Dr. Sabri Sayarı halen Sabancı Üniversitesi'nde akademik hayatına devam etmektedir. Kendisi ile ilgili ilk görüşmemizde dedesi hakkındaki çalışmanın Çankırlılar tarafından hatırlanmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Kendisi ile ilk tanışmamız Mayıs 2010 tarihinde İstanbul'da Sabancı Üniversitesi'ndeki odasında yaptığımız görüşme ile olmuştur. Bu görüşmede dedesinin özellikle kişiliği ile ilgili olarak uzun süre konuşmamız, aile albümünü beraber incelememiz dolayısı ile Mustafa Abdülhalik Renda'yı daha yakından tanıma fırsatını elde etmiş oldum. Sabri Bey ile ikinci kez bir araya gelişimiz, 21 – 23 Ekim tarihleri arasında Çankırı'da düzenlenen bir sempozyumda Mustafa Abdülhalik

Bey'in hayatını konu alan bildirimini dinlemek için Çankırı'ya geldiği zaman gerçekleşmiştir. Bu sempozyum vesilesi ile kendisi de aile geçmişinde önemli bir yeri olan Çankırı'yı ilk kez görme fırsatını bulmuştur.

Bu tez çalışmasında en önemli maddi destek, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bünyesinde bulunan Atatürk Araştırma Merkezi tarafından sağlanmıştır. Bu çalışma, kurum tarafından 2011 yılından itibaren Tarih alanında çalışmak isteyen Yüksek Lisans ve Doktora öğrencilerine verilen burs dahilinde, *Türkiye Cumhuriyeti'nin 1960 Öncesi Meseleleri* konu başlığı altında burs almaya hak kazanmamı sağlamıştır.

Bu eseri ortaya çıkarmak için okuduğum sayısız Osmanlı Türkçesi metnlerinin altından başarı ile çıkmamı sağlayan, sıfır Osmanlıca ile başladığım Yüksek Lisans eğitiminde sadece iki yılda rika metnlerini de sorunsuzca okuyabilmem için bana yol yordam gösteren Osmanlı Türkçesi Hocalarıma, çalışmam sırasında özellikle yapmış olduğum araştırmalarda büyük yardımlarından dolayı eşim İsmail Demir'e, uzun süren çalışma saatlerimin bitmesini sabırla bekleyen oğlum Ahmet Efe Demir'e, vermiş oldukları bursla çalışmama büyük maddi destek sağlayan Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Sayın Prof. Dr. Cezmi Erarslan'ın şahsında tüm komisyon üyelerine ve çalışmamıza kayıtsız kalmadığı için Mustafa Abdülhalik Renda'nın torunu Sayın Zeynep Anaydın'a teşekkür etmeyi borç bilirim.

Bu çalışmamız süresince, elindeki bilgi, belge ve fotoğrafları bizimle paylaşmaktan çekinmeyen, aklıma takılan her konuda kendisine gönderdiğim sayısız mail'e her zaman cevap veren ve desteğini hiç esirgemeyen Sayın Prof. Dr. Sabri Sayarı Hocama da en kalbi duygularıyla teşekkür ederim. Kendisinin katkıları olmasaydı, bu çalışma oldukça yüzeysel kalacaktı. Bu noktada Renda Ailesine de, aile arşivlerini kullanmama izin verdikleri için Sabri Sayarı Hoca'nın şahsında teşekkürlerimi iletirim. Son olarak, bu konuda hem şahsımda olan bilgi eksikliğini fark etmemi sağlayan hem de alanda yer alan eser eksikliğini fark ederek bu konuda çalışmama önyak olan, takıldığım her noktada yardımlarını esirgemeyen, pes etme zamanlarımda beni yeniden yüreklendiren sayın hocam Yrd. Doç. Dr. Yüksel Özgen'e çok teşekkür ederim.

Gönül Türkan Demir
2012 Çankırı

**Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez
Özeti**

Tezin Başlığı : Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mustafa Abdülhalik Renda (1881 - 1957)
Tezin Yazarı : Gönül Türkan Demir
Danışman : Yrd. Doç. Dr. Yüksel Özgen
Anabilim Dalı: Tarih
Bilim Dalı :
Kabul Tarihi : 21 Haziran 2012
Sayfa Sayısı : 8 (ön kısım) + 139 (tez) + 31 (ekler)
<p>Mustafa Abdülhalik Renda,1881 yılında Yanya'da dünyaya gelmiştir. Hem Osmanlı Devleti'nin son yıllarında hem de yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında çeşitli görevlerde bulunmuş önemli bir bürokrattır. İlk olarak doğduğu topraklarda başladığı memuriyet hayatına, dönemin şartlarına göre çok çeşitli coğrafyalarda devam etmiştir. Balkanların çeşitli bölgelerinde başladığı idarecilik hayatına Anadolu'da Siirt ve Bitlis vilayetlerinde ve sonrasında Halep, Batum gibi farklı yerlerde devam etmiştir. Bitlis'teki çalışmalarına istinaden asılsız suçlamalarla sürgüne gönderildiği Malta'dan döndükten sonra da yeni kurulan Cumhuriyetin önemli isimlerinden birisi olmuştur. Milli Mücadele zamanında Konya ve İzmir Valisi olarak görev almış, 1923 yılında TBMM'ye Çankırı Milletvekili olarak seçilmesiyle valilik yılları da son bulmuştur. Siyasi hayatında da Maliye ve Milli Müdafaa Bakanlıklarında bulunan Renda, TBMM'nin en uzun süre Meclis Başkanlığı yapan ismi olarak 1950'de emekli olmuştur. Emeklilik günlerini İstanbul'da geçiren Mustafa Abdülhalik Renda, 1957 yılında vefat etmiştir. Çalışmamızda uzun yıllar devam eden idari ve siyasi hayatı boyunca yapmış olduğu görevler çerçevesinde yakın tarihimiz merceğ altına alınmıştır. Kendisi tarafından hazırlanmış olan raporlar, ailesi tarafından çalışmamızda kullanmamız için verilen kendisine ait günlükler ve çeşitli yazılarla desteklenmiştir. Sonuç olarak Cumhuriyet Tarihi açısından oldukça önemli olan bir döneme yeni bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır.</p>
Anahtar Kelimeler: Çankırı, Maliye Bakanı, Ermeni Olayları, Meclis Başkanı, Mustafa Abdülhalik Renda

Çankırı Karatekin Üniversitesi Institute of Social Sciences Abstract of Master's Thesis

Title of the Thesis: Mustafa Abdülhalik Renda from Ottoman to Republic (1881 - 1957)
Author : Gönül Türkan Demir
Supervisor : Assist.Prof.Dr. Yüksel Özgen
Department : History
Sub-field :
Date : 21 June 2012
<p>Mustafa Abdülhalik Renda was born in Yanya in 1881. He was an important bureaucrat who had different missions both in the last years of Ottoman Empire and in the first years of the new founded Turkish Republic. He began his official life first in the lands that he was born, and then went on in different geographies according to the conditions of the period. He began his life as a manager in different regions of the Balkans and continued in different places in Anatolia such as Siirt and Bitlis and after Halep, Batum. After he came back from Malta, that he was sent into exile because of the baseless accusings with his workings in Bitlis, he became one of the important names of the new founded Turkish Republic. He worked as Konya and İzmir Vali (governor) in the times of the Turkish National Struggle for Independence, and in 1923 his management years ended with his being elected as Çankırı deputy in Turkish Grand National Assembly. Renda, he officiated in Finance and National Defence Ministries in his political life, was retired in 1950 as a name who had been an assembly speakership for the longest time in Turkish Grand National Assembly. Having spent his days, as retired, in İstanbul, Mustafa Abdülhalik Renda died in 1957. In this study, our recent history is observed within the missions that he did for long times as a manager and a politician. The study is supported with reports that were prepared by himself, his diaries and different kinds of his writings given by his family in order us to use in this study. In conclusion, it is tried to bring a new point of view to this very important period in terms of Turkish Republic History in this study.</p>
Keywords: Çankırı, Finance Ministry, Armenian Events, Assembly Speakership, Mustafa Abdülhalik Renda

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser
A.y.	Aynı yer
ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt Arşivi
BCA.	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BEO.	Bab-1 Ali Evrak Odası
Bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren
DH.EUM.2	Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube
DH.EUM.EMN.	Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi
DH.EUM.MEM.	Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemi
DH.EUM.MTK.	Dahiliye Nezareti Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti
DH.İ.UM.	Dahiliye – İdare-i Umumiye
DH.İD.	Dahiliye – İdari Kısım
DH.KMS.	Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.MEM.	Dahiliye – Memurin Kalemi
DH.MKT.	Dahiliye Mektubi Kalemi
DH.MUİ.	Dahiliye Nezareti Muhaberat-1 Umumiye İdaresi
DH.SAİD.	Dahiliye – Defterler
DH.SN.THR.	Dahiliye Sicil-i Nüfus Tahrirat Kalemi
DH.ŞFR.	Dahiliye Şifre Kalemi
DH.UMVM.	Dahiliye Umur-1 Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti
Ed.	Editör
Haz.	Yayına Hazırlayan
HR.SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
İ.DH.	İradeler – Dahiliye
İ.DUİT.	İradeler – Dosya Usulü
İ.MBH.	İradeler – Mabeyn-i Hümayun
İ.MMS.	İradeler – Meclis-i Mahsus
İSH.K.	İstiklal Harbi Katalogu
İ.TAL.	İradeler – Taltifat Memurin Kalemi
MF.MKT.	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
R.A.A.	Renda Aile Arşivi
s.	Sayfa / Sayfalar
ŞD.	Şûra-yı Devlet Belgeleri
T.B.M.M.	Türkiye Büyük Millet Meclisi
t.y.	Tarih Yok

GİRİŞ

1396 - 1918 yılları arasında Türk hâkimiyetinde kalan Balkan Yarımadası, pek çok Müslüman Türk'e yurt olmuştur. Osmanlı Devleti döneminde çok değerli isimlerin yetiştiği Balkan toprakları aynı zamanda yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli isimlerinin de yetiştiği topraklardır. Özellikle hem Osmanlı Devleti'ne hem de Türkiye Cumhuriyeti'ne hizmet etme imkânına sahip olmuş, vatan sevgisi ile adlarını tarihe yazdırmış pek çok ismin Balkan topraklarında doğup büyüdüğü aşikârdır.¹

Bugüne kadar bu isimlerden çoğu hakkında çok çeşitli araştırmalar yapılmış, kitaplar yazılmış ve hatıraları yayınlanmıştır. Ancak hâlâ araştırılmayı bekleyen pek çok isim vardır. Mustafa Abdülhalik Renda da bu isimlerden birisidir. Bu çalışmada özellikle ilk elden kaynaklar kullanarak, Mustafa Abdülhalik Renda'nın yaşamı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Mustafa Abdülhalik Renda'nın, 1881 – 1957 yılları arasındaki yaşamının Türkiye Cumhuriyet Tarihi araştırmalarının da en çok yoğunlaştığı yıllara denk gelmesi, ortaya çıkan çalışmanın kısa Türkiye Cumhuriyet Tarihi özeti halini almasını sağlamıştır. Tabii bu durumun en önemli sebeplerinden birisi de Mustafa Abdülhalik Renda'nın üstlendiği görevler ve çalıştığı coğrafyadır.

Türkiye Cumhuriyet Tarihi'nin özeti gibi görünmesine rağmen çalışmamızda kullanılan birinci el kaynaklar, özellikle Renda Aile Arşivinden elde ettiğimiz belgeler ve ailesi tarafından verilen bilgiler ışığında, o dönemin olaylarına yeni bir bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır. Çalışmada olayların kronolojik olarak verilmesine özen gösterilmiştir. Ancak bir iki bölümde konu bütünlüğü açısından kronolojinin dışına çıkmak durumunda kalınmıştır. Metin içinde kullandığımız tarihlerde 1926 yılına kadar Rumi tarih verilmiş, parantez içinde ise Miladi karşılığı verilmiştir.

Mustafa Abdülhalik Bey ile ilgili olarak da kullandığımız ifadelerde, belgelerde kendisi için kullanılan hitap şekline sadık kalınıp, ilk yıllarında “Efendi”, ilerleyen yıllarda “Bey” ifadesi kullanılmıştır. Soyadı Kanunu'nun kabul edildiği tarihten sonra ise gereken yerlerde “Renda” soyadının kullanılması uygun

¹ Carl Brown, *İmparatorluk Mirası – Balkanlarda ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 9 – 12.

görülmüştür. Bu ifade değişiklikleri memuriyet hayatında göstermiş olduğu ilerlemelerin de bir kanıtıdır.

Çalışmanın bölümlerini oluştururken, çalışma hayatındaki görev değişiklikleri dikkate alınmış, alt başlıklar da buna uygun olarak düzenlenmiştir. Görev yaptığı yerler ile ilgili bilgiler, özellikle Balkanlarda çalıştığı yerler ile ilgili bilgiler dipnotlarda verilmiştir. Gerekli görülen bölümlerde, Mustafa Abdülhalik Bey'in çalışmalarının daha iyi anlaşılabilmesi açısından tarihi bilgilerin verildiği alt bölümler oluşturulmasının konu bütünlüğünün sağlanması açısından da önemli katkıları olmuştur.

Mustafa Abdülhalik Renda'nın önemli bir özelliği de çalışma hayatı boyunca kurduğu dostluklardır. Talat Paşa, Enver Paşa, İsmet İnönü ve Mustafa Kemal Paşa gibi aynı dönemde yaşamış, beraber çıktıkları yolda birbirinden farklı yönlere ayrılmış olan isimlerle bir arada uzun yıllar çalışma fırsatı bulmuştur. Birbirinden pek hoşlanmadığı herkesçe bilinen bu iki grubun da güvenini kazanmış bir idareci olması, onun karakterinin, disiplinli çalışma düzeninin ve işine verdiği önemin kişilerden bağımsız olarak değerlendirildiğinin önemli bir göstergesidir.

İnsanların yaşadıkları coğrafyanın, içinde yetiştikleri sosyal ve kültürel unsurların onların kişiliklerini doğrudan etkilediği bilinmektedir. Bu nedenle Mustafa Abdülhalik Renda'nın hayatı ve çalışmalarına geçmeden önce doğup büyüdüğü coğrafyayı iyi tanımak oldukça önemlidir.

Balkan Yarımadası, Avrupa kıtasının güneydoğusunda yer alan dağlık bir arazidir. Adını bölgede bulunan Balkan Dağları'ndan almaktadır. Bu coğrafi bölge geniş alanda ele alındığı takdirde, Tuna Nehri üzerinde bulunan Demirkapı geçidindeki Banat Dağları vasıtası ile Karpat Dağları'na temas edip, buradan itibaren geniş bir kavis çizerek Karadeniz'e doğru uzanan dağ silsilesini içine alan büyük bir yarımada'yı kapsamaktadır.² Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Eski Yugoslavya ve Romanya, Balkan Devletleri sayılmaktadır. Türkiye'de, Avrupa'daki toprakları (Doğu Trakya ve İstanbul) ile Balkanlarda toprağı olan bir devlettir.³ Avrupa kıtasının güneyindeki üç yarımadadan, en doğuda bulunan yarımada, Akdeniz ile

² Besim Darkot, "Balkan", *İslam Ansiklopedisi, C.2.*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 280.

³ Sezer Arslan, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devletinde İskânları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haziran 2008, s.7

onun kollarından olan Ege, İyon (Yunan), Adriya denizleri, Karadeniz ve Marmara denizleri tarafından kuşatılmıştır.⁴

“Balkan” Türkçe kökenli bir kelimedir. Anlamı ise, “ormanla örtülü sarp dağ, dağ silsilesi” demektir.⁵ Türklerin, Meriç ile Tuna arasında onlara paralel uzanan dağlara bu adı verdikleri bilinmektedir. Bu dağların Türkçe ismini yarımada veren ise Avrupalı coğrafyacılarıdır. Osmanlı Devleti bu bölge için “Rumeli” ismini kullanmaktadır. İslam dünyası ise buradaki toprakları Bilad-ı Rum veya Memleket’ül Rum olarak adlandırmaktadır.⁶

Osmanlı Devleti’nin ilk olarak Kuruluş Döneminde Orhan Gazi zamanında, 1353 yılında Gelibolu yarımadasına geçerek Rumeli’ye ayak bastığı bilinmektedir. Kısa sürede bu bölgedeki topraklarını genişleten Osmanlı Devleti, yaklaşık 500 yıl bu topraklarda hâkimiyetini sürdürmüştür.⁷ Sahip olduğu coğrafi konum, yeryüzü şekilleri ve iklim özellikleri sonucunda, bu yarımada nüfus yapısının oldukça çeşitli olduğu görülmektedir. Yunanlılar, Slavlar, Rumenler, Slovenler, Sırp, Hırvatlar, Bulgarlar gibi çeşitli milliyetler ve buna bağlı olarak farklı din ve mezhepler görülmektedir.⁸ Bu etnik çeşitliliğin içerisinde Türk – İslam kültürü de Osmanlı Devleti ile yerini almıştır. Bu çeşitliliğe rağmen, Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki hâkimiyetinin kalıcı olmasında en önemli unsurun, fetihler sırasında uygulanan İstimalet Politikası⁹ olduğu görülmektedir. Bu politika sayesinde fetihlerin kalıcılığı sağlanmış ve imar faaliyetleri ile ele geçirilen yerlerin Türk yurdu haline getirilmesi gerçekleşmiştir.

Balkanlardaki Türk egemenliği, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar etkinliğini sürdürmekle beraber, 17. yy. sonlarına doğru Osmanlı Devleti’nin Avrupa’daki ilerleyişinin durması ile Avrupalı Devletlerin Osmanlı’nın Balkan

⁴ *Türk Ansiklopedisi*, C. 5, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1952, s.158.

⁵ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996, s. 275.

⁶ Arslan, *a.g.e.*, s.8.

⁷ Brown, *a.g.e.* s.9 – 12

⁸ *Türk Ansiklopedisi*, *a.g.e.*, s.160.

⁹ İstimalet Politikası: Sözlük anlamı “meylettirme, cezp etme, gönül alma” olan istimalet, Osmanlı kroniklerinde “halkı ve özellikle gayr-ı müslim tebaayı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma, raiyyetperverlik” anlamında kullanılmıştır. Fethedilen yerlerin halkına iyi davranma, onları himaye etme, dış düşmanlara karşı can ve mal güvenliğini sağlama, dini konularda serbestiyet verme, vergi hususunda kolaylık gösterme Osmanlı istimaletinin başlıca unsurlarıdır. Osmanlıların Seçüklulardan devraldığı bu istimalet politikası, Osmanlı fetihlerini kolaylaştıran önemli bir ilke olarak benimsenmiştir. Bu politika sayesinde ki; eskisine oranla daha güvenli bir hayata ve koruma altına alınmış haklara sahip olan gayr-i Müslim tebaa ile uzun yıllar problem çıkmamış, Osmanlılar asırlarca Balkanlarda ve Orta Avrupa’da tutunabilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mücteba İlgürel, “İstimâlet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIII, s. 362–369.

toprakları ile ilgili politikalar üretmeye başladığı görülmektedir. Bu politikaların merkezinde ise Osmanlı'nın Balkanlarda yaşayan azınlık nüfusları bulunmaktadır. 18. yy'da Fransa'dan Dünya'ya yayılan milliyetçilik akımının etkilerini de, şüphesiz Osmanlı Devleti en çok Balkan topraklarında hissetmiştir. 19.yy'a gelindiğinde Balkanlar, Avrupalı Devletlerin açık hedefi haline gelmiştir. Avrupalı Devletlerin destekleri sonucunda, Balkan ulusları da bağımsız milli devletlerini kurmaya başlamışlardır. 20. yy'a gelindiğinde, Balkanlardaki Osmanlı topraklarının oldukça azaldığı görülmektedir.¹⁰

Osmanlı Devleti bu süreçte doğru politikalar geliştirememiş ve kendinden ayrılarak yeni kurulan Balkan Devletlerinin¹¹ de hedefi haline gelmiştir. 20. yy'ın ilk çeyreğinde gerçekleşecek iki savaştan ilki, Osmanlı'dan koparak bağımsız olan yeni Balkan Devletlerinin toprak genişletme kaygısı ile başlattıkları Balkan Savaşları¹²'dir. Osmanlı Devletinin son yüz elli yıllık döneminde, isyanları bastırmak ve bölgedeki azınlıklara daha fazla imtiyazlar tanıyarak, ülkeler arasında denge unsurlarını kullanmaktan ibaret, tamamen pasif ve savunmaya yönelik bir siyaset izlemesi sonucunda, Balkanlardaki hâkimiyet alanları daralmıştır.¹³ Ancak uzun yıllar Osmanlı egemenliğinde yaşayan Balkan milletleri arasında, devletine bağlı, Osmanlı'nın kurtuluşu için çalışan pek çok önemli isim olduğu bilinmektedir. Araştırmamızın esas konusunu oluşturan Mustafa Abdülhalik Efendi de, Balkan coğrafyasında yetişmiş ve gerek Osmanlı Devleti zamanında gerekse yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti döneminde çok önemli görevlerde bulunmuş, Osmanlı ülkesinin her köşesinde çalışmaktan çekinmemiş bir Balkan evladıdır. Mustafa

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz., Fahir Armaoğlu, *20'inci Yüzyılın Siyasi Tarihi 1914 - 1995*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2004, Sacit Kutlu, *Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2007, http://www.bilimarastirmavakfi.org/Turkiye_ve_Balkanlar/Turkiye_ve_Balkanlar_02.html. (23.02.2011)

¹¹ Yunanistan; 1829 Edirne Antlaşması ile, Bulgaristan; 1908 yılında, Sırbistan ve Karadağ; 1878 Berlin Antlaşması ile bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., *Türk Ansiklopedisi*, C.8, a.g.e.1956, s.393 – 395, C. 33,a.g.e. 1984, s. 460 – 465, C. 21,a.g.e. 1974, s. 265 – 268, C. 28, a.g.e. 1980, s. 529 – 531.

¹² Balkan Savaşları (1912 - 1913): Ayrıntılı bilgi için bkz., *Türk Ansiklopedisi*, C. 5, s. 157 – 158, Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s.75 – 77, 89-93, *Balkan Harbi (1912 - 1913)*, Anonim, Genelkurmay ATESE Başkanlığı, Ankara. Balkan Savaşları'nın sosyal yönü için bkz, *Balkanlar: Orada Kalanlar, Oradan Gelenler*, Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırma Derneği, Samsun 2011, H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi: Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2011, Cemalettin Taşkıran, *Balkanlarda İzlerimiz*, Sarkaç Yayınları, İstanbul 2010.

¹³ Bülent Donbaloğlu, *Balkan Harbinden Kurtuluş Savaşına Türk Deniz Stratejisi*, Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gebze 2007, s.23.

Abdülhalik Efendi'nin yetiştiği coğrafyayı daha yakından incelemek adına Yanya'yı da yakından tanımak gerekmektedir.

Yanya, kuzeyden İşkodra ili, güneyden Narda körfezi, doğudan kısmen Manastır ili ve Yunan Teselya toprakları, batıdan Adriyatik Denizi ile çevrilmiş, 18200 km² genişlikte bir vilayettir.¹⁴ Bu gün Yunanistan'ın Epir bölgesinin en önemli şehri olan Yanya'nın jeopolitik konum özellikleri, onu Balkanların stratejik noktalarından biri haline getirmiştir.

Denizden 520 m yükseklikte bulunan Yanya, iklim açısından elverişli bir bölgedir. Kışların çok sert geçmediği bölgede, Balkanların diğer bölgelerine göre nispeten ılıman bir iklim görülmektedir.¹⁵ Etrafı dağlarla çevrili olan Yanya'nın Kuzeyinde yer alan Miçkel Dağı ve doğusunda yer alan Yanya gölü en önemli yüzey şekilleridir.¹⁶ Özellikle Yanya gölünün çevresinin tarıma elverişlidir. Vilayetin diğer alanları daha engebeli olduğundan, tarıma pek müsait değildir.

Vilayetin ismi ile ilgili iki varsayım söz konusudur; ilki, şehrin Roma İmparatorluğu'nun gerilemesi sırasında, bölgede yaşayan prenslerden Yani Komninos (1143 - 1148) tarafından kurulduğu ve adını bu prensten aldığı,¹⁷ diğeri ise kıyısında kurulmuş olduğu gölden aldığı¹⁸ şeklinde belirtilmiştir.

Yanya şehrinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi barış yolu ile olmuş ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Sultan II. Murat zamanında kendi isteği ile Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır¹⁹ (1431). Balkan savaşına kadar Türk yönetiminde kalan Yanya, savaş sırasında Yunan işgaline karşı oldukça uzun süre direnmesine karşın, 1913 yılında Türk yönetiminden çıkmıştır.²⁰

Yanya vilayetinin nüfus miktarı ve yapısı hakkında farklı kaynaklarda farklı rakamlara rastlanmıştır. Birbirine yakın zamanlara ait bilgiler olmasına rağmen bu farklılığın o dönemlerde Balkanlarda meydana gelen göç hareketleri ile ilgili olduğu

¹⁴ *Yanya Savunması ve Esat Paşa*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983, s.60 -61.

¹⁵ *Yanya Vilayeti Salnamesi Hicri 1319 (1901/1902)*, Milli Kütüphane Arşivi, İhsan Sungu Kitapları,1960 SA 151, s.194.

¹⁶ Ali Cevat, *Memalik-i Osmanî'nin Tarihi Coğrafya Lügati*, Mahmut Bey Matbaası, 1313 (1895/1896), s. 844 – 846

¹⁷ *Yanya Savunması ve Esat Paşa*, s.62.

¹⁸ Cevat, *a.g.e.* s.,844.

¹⁹ Erhan Afyoncu, "Osmanlı İdaresinde Yunanistan", *Balkanlar El Kitabı, Cilt I,Tarih*, Karam Vadi Yayınları, Ankara 2006, s. 331, *Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi, I Balkanlarda Yunan Mezalimi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 22, Ankara 1995, s.53.

²⁰ *Yanya Savunması ve Esat Paşa*, s.63 – 75.

düşünülmektedir. Nüfus yapısı, Balkanların genelinde olduğu gibi çeşitli din ve milletlerden oluşmaktadır.1907 yılında vilayetin toplam nüfusu 527.100 ve önemli şehirlerinin nüfus miktarları; Yanya 40.000, Ergiri 8.100, Berat 10.000, Preveze 8.000 olarak belirtilmiştir.²¹ Araştırmamız sırasında 1911 yılına ait nüfus miktarı ile ilgili olarak farklı kaynaklarda 560.835²² ve 561.000²³ gibi rakamlara da rastlanmıştır. O dönemin şartları göz önüne alındığında doğru bir nüfus sayımına ulaşmak mümkün görünmemektedir.

Vilayetin ekonomik faaliyetleri incelendiğinde; arazinin engebeli olması sebebiyle tarıma pek uygun olmadığı ancak yine de ılıman iklimden dolayı çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirildiği ve bunların çevredeki merkezlere ihraç edildiği görülmektedir.

Vilayette sosyal ve kültürel hayat o dönemin şartlarından oldukça etkilenmiştir. Aslında Balkanlar'da başta Selanik olmak üzere Yanya'nın da içinde bulunduğu pek çok vilayet Anadolu'ya göre çok daha hareketli bir sosyo-kültürel yapıya sahiptir. Ancak Mustafa Abdülhalik Bey'in yaşadığı dönemlerde Yanya da Balkanların diğer bölgelerinin yaşadığı sıkıntıları yaşamaktadır.

²¹ Gölen, *a.g.e.* s.11.

²² Hatice Bayraktar, "Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilmesi: Savaşlar, İsyanlar ve Göçler", *T.C. Balıkesir Üniversitesi F.E.F. Karesi Tarih Bülteni*, Balıkesir 2007, s.67. *Modern Güneydoğu Avrupa Tarihi Öğretimi, Alternatif Eğitim Materyalleri, Çalışma Kitabı 3, Balkan Savaşları*, Editörler: Valery Kolev ve Christina Koulouri, Çev: Güven Bakırezer, Selanik 2008, s.25.

²³ Arslan, *a.g.e.*, s.53.

1. BÖLÜM – AİLESİ VE TAHSİLİ

A) AİLESİ

Rendazade Mustafa Abdülhalik, 11 Aralık 1881 tarihinde Yanya vilayetinde dünyaya gelmiştir. 19. yy.'ın sonu 20. yy.'ın başında dünyaya gelen Mustafa Abdülhalik'in çocukluğu; doğduğu coğrafyada yaşanan olaylardan ve Osmanlı Devleti'nin kötü gidişinden dolayı zor dönemlerde geçmiştir.

Rendazade Aslan Bey ve Nafia Hanım'ın 6 çocuğundan en büyüğü olan Mustafa Abdülhalik hayatı boyunca kardeşleri ile yakından ilgilenecek, görev yaptığı pek çok yere eşi ve çocukları ile beraber kız kardeşlerini de götürecektir.

Mustafa Abdülhalik, Yanya'da görev yaptığı sıralarda eşi Saadet Hanımla tanışacak ve iki kız çocuğu sahibi olacaktır. Kızları Nesime ve Nerime'nin yaptığı evlilikler neticesinde de 5 erkek torun sahibi olacaktır.

B) TAHSİL HAYATI

Mustafa Abdülhalik, 12 Temmuz 1899'da Yanya mülkiye idadisinde iki sene okuduktan sonra en iyi derece ile ve 11 Temmuz 1903'te Dersaadet İdadi Mülkisi ile Mülkiye-i Şahane'nin²⁴ kısm-ı âlisinden en iyi derece ile şahadetname olarak tahsil hayatını tamamlamıştır.

Mustafa Abdülhalik İngilizce, Fransızca ve Rumca'yı okuyup yazmakta, Bulgarca'yı ise okumaktadır.²⁵ Zaptiye Nezaret-i Celilesinden 25 Ağustos 1315 (6 Eylül 1899) tarihinde çekilen bir telgrafta Mekteb-i Mülkiye-i Şahane İdadisi öğrencisi iken gönüllü olarak Selanik'te bir hizmete katılmış ve bundan dolayı kendisine bir alem ve bir cüz verilmiştir.²⁶ Telgrafta hizmetin içeriğinden bahsedilmemektedir. Ancak gönüllü olarak katıldığı ve dönemin şartları göz önüne alındığında yardım esaslı bir hizmette bulunduğu düşünülmektedir.

²⁴ Mülkiye Mektebi, Tanzimat döneminde idarenin merkezileştirilmesi dolayısıyla ihtiyaç duyulan yeni kadroların yetiştirilmesi için 1859'da kurulmuştu. 1877'de II. Abdülhamit zamanında genişletildi. O günkü derslerin konuları şunlardı: Çeviri, Fransızca, Kompozisyon, Coğrafya, Etnografya, İstatistik, İktisat, Mali İdare ve Muhasebe, Yönetim, Ticaret Hukuku, Uluslararası Hukuk, Gelir ve Vergiler, Osmanlı Anayasası, İktisadi ve Ticari Coğrafya, Medeni Hukuk.

²⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye (DH). Defterler (SAIDD). 00140/67, "TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği", *TBMM Arşivi*, No:476.

²⁶ BOA. DH. Mektubi Kalemî (MKT). 2244/36.

Mustafa Abdülhalik Bey mülkiyede okurken hocası olan, son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin tavsiyesini unutmuyarak, ileriki yıllarda ailesinin geçmişi ile ilgili araştırmalar yapacaktır. Aile büyüklerinden, dedesinin babasının Tımar Eshabından²⁷ olduğunu öğrenen Mustafa Abdülhalik Bey'in, İstanbul'da Mülkiye'de okurken hocalarından birisi olan Abdurrahman Şeref Efendi, derslerinden birisinde Balkanlardan gelen öğrencilerin geldikleri yerleri araştırmalarının önemi üzerinde durmuştur. O dönemde Mülkiye öğrencileri arasında Balkanlardan gelen gençlerin oldukça fazla olması ve bu gençlerin asılları hakkında doğru bilgilere sahip olmamaları nedeniyle, Abdurrahman Şeref Efendi öğrencilerine yol göstermek istemiştir. Tımar, Zeamet ve Has erbabının hepsinin zamanında Anadolu'dan o bölgelere gitmiş, fetihlerde hizmeti geçen Türk aile reisleri olduğunu belirtmiştir. Bu ailelerin soy sop künyelerinin Divan-ı Hümayun Hazine Evrakında 48 sandık içinde kadife bohçalarda muhafaza edildiğini bir kısmının da Bab-ı Sedaret mahzeninde düzenlenmemiş halde bulunduğunu söyleyen Abdurrahman Şeref Efendi, oralardan gelen gençlerin en önemli vazifelerinin ailelerinin geçmişi üzerindeki örtüyü kaldırmak olduğunu belirtmiştir. Düşmanların, oralardaki Türklerin zorla Müslümanlığı kabul ettiğini ve milliyetlerini terk etmeye mecbur bırakıldığını iddia ettiğini hatırlatarak, gerçeklerin ortaya çıkarılmasının önemi üzerinde durmuştur.

Mustafa Abdülhalik, ailesi ve Balkanlardaki Türk aileleri ile ilgili araştırmalarını ilerleyen yıllarda yapmış ve şu sonuca ulaşmıştır;

“Gördüm ve kavradım ki evlad-ı fatihan tabiri, edebi tabir değildir: Her tarafı ile planlı ve gayeli bir hareketin, fethedilen yerlere özbeöz Türk ailelerinin yerleştirilmesi hareketidir. Bunların nasıl seçilmekte olduğunu belirleyen esaslar iki kısım: mektup (yani yazılı), gayr-i mektub (yani an'ane ve örflere bağlı).

Seçimlerde hassasiyeti muhafaza için hükümler zaman zaman tazelenmiştir. Türk aileler, feth edilen yerlere yerleştirildikten sonra devletin alakası kalmamış, üzerlerinde takip edilen ve aslında Türk'e has olan müsamaha, hoş görürlük, nısfet politikası dolayısıyla, yerli halk, her hâkim zümreye karşı hissedilen dayanışma ile birbirine bağlanmış, aralarındaki geçimsizlikleri itmişler, kaynaşmışlar ve Türklüğü ekonomi ve kültür bakımından emmeye, yenmeye, yemeye girişmişler. Kendi dil ve örflerini hâkim kılma sinsî savaşını ısrarla sürdürmüşler. Biz, gaflet içinde, hiç

²⁷ Tımar Ashabı: Çevrenin devlete ait olan gelirlerini toplayanlar.

olmazsa en hafif manası içinde kayıtsız ve avare kalmışızdır. Verdiğimiz semt isimlerini onlar sadece kullanmamakla kalmamış, kendi kullandıkları adları bize kabul ettirmeyi başarmışlardır. Şivemizi, hatta lehçemizi değiştirmişlerdir: Uzun zaman süren onların çabası, bizim kayıtsızlıklarımız sonunda Balkanların yedi göbek Türk ailelerini, Anadolu kendinden saymaz olmuş, bu kanaatını da lehçe farkları, günlük yaşantıya girmiş mahalli adetlerin farklılığına bağlamıştır.”

Mustafa Abdülhalik Bey’in buraya kadar olan ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Balkanlar’da yaşayan aslen Türk olan ailelerin bölge şartlarına uyum sağlamaları nedeniyle Anadolu halkı tarafından Türk olarak kabul edilmekte zorlandıkları, bu nedenle de büyük üzüntü içinde oldukları açıkça ifade edilmektedir. Mustafa Abdülhalik Bey, sözlerine şu ifadelerle devam etmiştir;

Ben kendi ailem üzerinde yaptığım araştırmalar sonunda, dedemin dedesinin Çankırı’nın Kurşunlu nahiyesinden gitmiş Rendecioğullarından Sipahi Kurt İsmail Beşe olduğunu, askerliğini Budin’de yaptığını, yararlılık gösterdiğini, eshab-ı tımar olarak Yanya’da soyu sopy ile iskân edildiğini, Rendecioğlu soyadının önce Rendacioğlu, daha sonra Rendâcioğlu, en sonunda yine mahalli şive ile Rendâzadelige dönüştüğünü tespit ettim²⁸, soyadı kanunu ile de RENDA’yı aldım, fakat birçokları beni kökenden Yanyalı bilirken, oraya nasıl gittiğimizi hiç düşünmez.

Vazife gördüğüm ve bugün elimizden çıkmış olan Rumeli’nin her köşesinde aynı acı kopuş vardır.”²⁹

²⁸ Bu konu ile ilgili araştırmayı ne zaman yaptığını dair bir bilgiye ulaşılammıştır. Ancak devam eden cümlelerinde, Cumhuriyet devrinde Soyadı Kanunu’nun kabul edilmesi(21.06.1934) ile Renda soyadını neden aldığına dair ifadeler bulunmaktadır. Bu nedenle de bu konuşmasını Soyadı Kanunun’dan sonra yaptığını düşünmekteyiz.

²⁹ Cemal Kutay, *Örtülü Tarihimiz*, Cilt 1, Hilal Matbaa Yayınları, İstanbul 1975, s. 130 – 134.

2. BÖLÜM - İDARİ FAALİYETLERİ

A) İLK MEMURİYETİ VE RODOS İDADİSİNDE ÖĞRETMENLİK

Tahsil hayatını 22 yaşında İstanbul Mülkiye-i Şahane'yi bitirerek tamamlayan Mustafa Abdülhalik, ilk olarak Yanya Ziraat Bankası'nda muhasebe kalemi mukayyit refakatinde memuriyet hayatına başlamıştır.³⁰ Buradaki memuriyeti çok uzun sürmemiştir. 28 Temmuz 1319 (10 Ağustos 1903) tarihinde Maarif-i Umumi Nezaret-i Celilesine yazdığı bir dilekçede Mekteb-i Mülkiye-i Şahaneyi birincilikle bitirdiğini ve öğretmenlik yapmak istediğini belirtmiş, Rodos İdadisi'nde boş olan öğretmenlik kadrolarına görevlendirilmesini istemiştir.

Bu isteği Maarif-i Umumi Nezaretince kabul edilmiş ve Nezaret tarafından 14 Ağustos 1319 (27 Ağustos 1903) tarihli bir yazı, Rodos İdadi idaresine gönderilmiştir. Rodos Mekteb-i İdadisinde açık olan 700 kuruş maaşlı cebir, malumat – ı ziraiye ve sıhhiye, hendese, dördüncü ve beşinci senelerin hesap, üçüncü senelerin Fransızca öğretmenliklerine, Mekteb-i Mülkiye-i Şahanedan birincilikle mezun olan Mustafa Abdülhalik Efendi'nin tayin edildiği bildirilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak Cezayir Bahr-i Sefid³¹ vilayeti maarif memuriyetinin de haberdar edildiği ve göreve başladığı zaman maaşı ile ilgili ödemelerin yapılması gerektiğinin bildirildiği anlaşılmaktadır.³² Rodos İdadisindeki bu göreve, idadide açıkta kalan derslere okulun öğretmenlerinin maaşları azalacağı için girmek istemeyeceği ve bu durumun istifalara neden olacağı düşünülmüş, bu nedenle dışarıdan atama yapılması gerekmiştir.³³

Bu okuldaki öğretmenlik görevi de çok uzun sürmemiştir. Meslek hayatında yeni bir dönem başlamıştır. Öğretmenlikten maiyet memurluğu görevi ile idareciliğe geçiş yapan Mustafa Abdülhalik Efendi, bu görevini ilk olarak doğduğu coğrafyada gerçekleştirmiş, ilerleyen yıllarda göstermiş olduğu başarılar neticesinde terfi

³⁰ “TBMM Azasının Tercümeihal Kağıdı Örneği”, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil No:91

³¹ Cezayir Bahr-i Sefid: 1864 yılında kabul edilen *Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi* ile gerçekleştirilen yeni düzenleme ile Biga, Midilli, Sakız, Rodos, Kıbrıs ve İstanköy Sancaklarından oluşan vilayetin merkezi bir süre Kale-i Sultaniye (Çanakkale) olmuştur. Daha sonra Biga vilayetten ayrılmıştır. İstanköy ve ardından Limni vilayet merkezi olmuştur. Sakız ile Rodos vilayet merkezi birkaç kez değiştikten sonra merkezi Rodos olmuştur. 1878 yılında Kıbrıs geçici süreliğine İngiltere'ye verilince sancak sayısı dörde inmiştir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra vilayetin büyük bir kısmı Yunanistan'a bırakılmıştır.

³² BOA. Maarif Nezareti (MF). Mektubi Kalemi (MKT). 737/50.

³³ BOA. MF. MKT. 742/26.

ettirilerek Balkanlar'dan ayrılmış ve Osmanlı Devleti'nin her köşesinde önemli görevlerde bulunmuştur.

B) MAİYET MEMURLUĞU GÖREVLERİ

a) Cezayir Bahr-i Sefid Vilayeti

Kendisi tarafından hazırlanan ve TBMM Başkanlığına verilen Tercüme-i Hal evrakında, 29 Temmuz 1320 (11 Ağustos 1904) tarihinde Cezayir Bahr-i Sefid vilayeti maiyet memurluğuna, 500 kuruş maaşla tayin edildiğini görmekteyiz.³⁴ Bu dönemle beraber mülkiyede uzun yıllar devam edecek olan çalışma hayatı da başlamıştır.

b) Yanya Vilayeti

Cezayir Bahr-i Sefid vilayeti maiyet memurluğu görevinden, aynı maaşla Yanya vilayeti maiyet memurluğuna tayin edilmiştir. 30 Haziran 1321 (13 Temmuz 1905) tarihinde yapılan bu tayin işlemi de kendi isteği ile gerçekleşmiştir.

Cezayir Bahr-i Sefid vilayetindeki görevi sona erdiği için, Maliye Nezaretine bir dilekçe yazmıştır. Cezayir Bahr-i Sefid vilayetinde görev yaptığı sırada, 1321 (1905) senesinin Teşrin-i Evvelinin birinci gününden, 1322 (1906) senesi Şubat ayının birinci gününe kadar ki sürede -aylık 500 kuruş- birikmiş 5 aylık maaşının toplam 2500 kuruş olarak ödenmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Maliye Nezareti, Cezayir Bahr-i Sefid vilayetine bir tezkere göndererek, belirtilen miktarda paranın Yanya vilayetine havale edilmesini bildirmiştir.³⁵

Mustafa Abdülhalik Efendi, memuriyet hayatının başında amirleri tarafından ödüllendirilmenin onurunu da yaşamıştır. Yanya Valisi Birinci Feriki, Mustafa Abdülhalik Efendi'nin ve yine Yanya maiyet memurlarından olan Mustafa Vasfi Efendi'nin "Rütbe-i Salese" ile ödüllendirilmesini Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir tezkere ile teklif etmiştir. 25 Kanun-i Sani 1322 (7 Şubat 1907) tarihli tezkere

³⁴ "TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği", *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

³⁵ BOA. DH. MKT. 985/33.

sadrözama sunulmuş ve adı geçen iki isim 22 Mart 1323 (4 Nisan 1907) tarihli İrade-i Seniyye ile ödüllendirilmiştir. (Ek: 1)³⁶

Mustafa Abdülhalik Efendi, kendi memleketinde yapmış olduğu başarılı hizmetlerin karşılığını almaya devam etmiş, Yanya'daki maiyet memurluğu görevinden kaymakam olarak yine Yanya'nın Tepedelen kazasına tayin edilmiştir.

C) KAYMAKAMLIK GÖREVLERİ

a) Tepedelen Kazası

Tepedelen kazası, Yanya vilayetine bağlı Ergiri sancağının altı kazasından birisidir (bkz: Tablo 3). Tepedelen kaymakamı Vehbi Efendi'nin bir hastalık sebebiyle vefatı üzerine açıkta kalan kaymakamlık makamına Ergiri Mutasarrıflığı'nın teklifi ile Yanya Maiyet Memuru Mustafa Abdülhalik Efendi tayin edilmiştir.

Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafnamelerden, Mustafa Abdülhalik Efendi'nin maiyet memurluğunda tamamlaması gereken sürenin dolmasına bir ay kaldığı anlaşılmaktadır³⁷. Buna rağmen “erbab-ı iktidar” olduğu ifade edilen Mustafa Abdülhalik Efendi'nin, 25 Şubat 1322 (10 Mart 1907) tarihinde Tepedelen'e tayin edildiği kendisine bildirilmiştir. Tayin edildiği Tepedelen kazası üçüncü sınıf olduğu için maaşı aylık 1125 kuruş olarak yeniden düzenlenmiştir. Mustafa Abdülhalik Efendi, aynı gün yeni görevine başlamıştır.³⁸ Buradaki görevi de uzun süreli olmamış 8 ay sonra yeniden tayin edilmiştir.

b) Miçova Kazası

Mustafa Abdülhalik Efendi'nin yeni görev yeri, memurin-i mülkiye kaymakamının gördüğu lüzum üzerine becayış ile değiştirilmiştir. Memurin-i mülkiye kaymakamı 1 Teşrin-i Sani 1323 (14 Kasım 1907) tarihinde, Miova³⁹

³⁶ BOA. İradeler (İ). Taltifat (TAL). 419/1325-S-120, BOA. DH. MKT. 1149/79, BOA. DH. MKT. 1161/22.

³⁷ BOA. DH. MKT. 1147/14.

³⁸ BOA. İ. Dahiliye (DH). 1452/1325-M-39, BOA. Bab-ı ali Evrak Odası (BEO). 3009/225640.

³⁹ Miçova (Maova): 1846 yılında Yanya vilayetine bağlı bir kazadır. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğu, Yayın Nu: 21, Ankara 2006, s. 344.

kazası kaymakamı Mehdi Tayyar Bey ile Tepedelen kazası kaymakamı Mustafa Abdülhalik Efendi'nin yer değiştirilmesini uygun görmüştür. Bu değişiklikle ilgili mazbatasını, adı geçen iki şahsın özgeçmişleri ile beraber Dâhiliye Nezaretine göndermiştir. Bu kararın verilmesinde, Miçova kazasının Yunanistan sınırında bulunmasından dolayı askeri anlamda çok önemli olması ayrıca Ulah⁴⁰ cemaatinin de merkezi olması nedeniyle özel bir öneme sahip olması etkili olmuştur. Ayrıca Mehdi Tayyar Bey'in Ulahlarla anlaşamaması ve burayı idare etmeye yeterli görülmemesi de bir diğer sebep olarak belirtilmektedir.⁴¹

c) Pogon Kazası

Miçova kazasında yaklaşık bir yıl görev yaptıktan sonra Mustafa Abdülhalik Efendi'nin yeniden görev yerinin değiştiği görülmektedir. 18 Kanun-i Evvel 1324 (31 Aralık 1908) tarihinde Yanya vilayetine gönderilen bir evrakta, Miçova kaymakamlığına Nusret Efendi'nin, Pogon⁴² kaymakamlığına Mustafa Abdülhalik Efendi'nin ve Filat kaymakamlığına Hüseyin Efendi'nin tayin edildikleri belirtilmektedir. Ayrıca göreve başladıkları tarihten itibaren önceden tahsis edilen maaşlarının aynı miktarda ödenmesi (1125 kuruş) kararlaştırılmıştır.⁴³

d) Delvine Kazası

Pogon kazasındaki görevi bir yıldan biraz fazla devam etmiş olan Mustafa Abdülhalik Efendi'nin yeni görev yeri 6 Kanun-i Sani 1325 (19 Ocak 1910) tarihinde belli olmuştur. Yine Yanya vilayetinin Ergiri sancağına bağlı, bir kazası olan

⁴⁰ Ulah: Balkan Yarımadasının yerlilerinden olan Ulahlar, Makedonca ve Rumence konuşurlar, Latin kökenli olan bu halk Balkanlara çok eski dönemlerde yerleşmiştir. Günümüzde çeşitli ülkelere dağılmış olarak sayıları 2.500.000 bulan bir topluluktur. Ayrıntılı bilgi için bkz, M. Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'da Tanınmayan Azınlıklar, Arnavutlar, Makedonlar ve Ulahlar*, Bilimsel Araştırmalar Serisi No: 4, Avrupa Batı Trakya Türk Federasyonu, Haziran 2005, s.15.

⁴¹ BOA. DH. MKT. 1208/3, BOA. İ. DH. 1460/1325-50-14.

⁴² Pogon: 1867'de Yanya Vilayetinin Ergiri Sancağına bağlı bir kaza olan Pogon, 1913'de Yunanistan'a, 1923'de Arnavutluğa bağlanmıştır. Bkz. Sezen, *a.g.e.* s. 409.

⁴³ BOA. DH. MKT. 2698/76.

Delvine⁴⁴ kaymakamlığına tayin edilmiştir. Bu değişiklik sırasında Tepedelen ve Pogon kaymakamlarının da değiştiği anlaşılmaktadır.⁴⁵

Mustafa Abdülhalik Efendi'nin daha sonradan kendisi tarafından hazırlanan özgeçmişinde Delvine kazası kaymakamlığına tayin olduğunda maaşının da 2000 kuruşa çıkartıldığı belirtilmektedir.⁴⁶ Özgeçmişinde ifade edilen diğer bir husus da; Delvine kaymakamlığı sırasında iki defa 15 Nisan 1326 – 17 Haziran 1326 (28 Nisan 1910 – 30 Haziran 1910) ile 1 Haziran 1327 – 16 Teşrin-i Evvel 1327 (14 Haziran 1911 – 29 Ekim 1911) tarihleri arasında Berat Mutasarrıflığı vekâletinde bulunmuş olmasıdır.⁴⁷ Bu vekâlet süreci mutasarrıflık görevlerinin de başlangıcı olacaktır.

e) Kavala Kazası

Delvine kazasından sonra 22 Kanun-i Sani 1327 (4 Şubat 1912) tarihinde Kavala⁴⁸ kazası kaymakamlığına 2500 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Ancak görev yerine gitmeden yeni bir tayin emri almıştır.⁴⁹

D) MUTASARRIFLIK GÖREVLERİ

a) Çamlık Sancağı Mutasarrıflık Vekâleti

Çamlık sancağı⁵⁰ mutasarrıfı İhsan Bey'in, istifa etmesi üzerine, Mustafa Abdülhalik Efendi onun yerine, üç aylık maaşla – aylık 2666 kuruş - 19 Şubat 1327 (3 Mart 1912) tarihinde vekâleten tayin edilmiştir.⁵¹

⁴⁴ Delvine: 1537 yılında Rumeli Eyaleti'nin bir sancağı olan Delvine, 1867 yılında Yanya Vilayeti'nin Ergiri Sancağına bağlı bir kaza olmuş daha sonra 1913 yılında Yunanistan'da vilayet merkezi olmuş, 1923 yılında da Arnavutluğa bağlı bir kaza haline gelmiştir. Bkz. Sezen, *a.g.e.* s. 141.

⁴⁵ BOA. BEO.3690/276736.

⁴⁶ “TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği”, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

⁴⁷ a.y.

⁴⁸ Kavala: 15. Yy'da Rumeli Eyaletine bağlı bir sancak olan Kavala, 16. Yy'da Cezayir Bahr-i Sefid Eyaletine bağlanmış, 19.yy'da Selanik Vilayeti'nin bir kazası haline gelmiştir. 1913 yılında bulgaristan'a bağlanmış, 1919 yılında Yunanistan'a bağlanmıştır. Sezen, *a.g.e.* s.292.

⁴⁹ “TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği”, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

⁵⁰ Çamlık Sancağı: 1909'da Yanya vilayetine bağlı bir sancaktır. Bugünkü adı ile Çameriya olarak bilinen bölge günümüzde Yunanistan ile Arnavutluk arasında ihtilaflara neden olan bir bölgedir. Buradaki sorun, bölgede yaşayan ve Çam Arnavutları olarak bilinen topluluğun bu bölgeden zorla çıkarılmak istenmesidir. Yunanistan'ın bu konudaki politikası bölgede soykırım faaliyetlerinin görülmesi durumuna gelecek kadar ileri boyutlara ulaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gürkan Akyol, “*Balkan Politikasında Arnavutluk (1912 Sonrası)*”, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi,

Çamlık sancağında vekâlet görevinin devam ettiği sürede, Çamlık, Aydonat ve Yanya'nın köylerinde vergi tahsilâtı ile ilgilenmiştir. Ayrıca yine aynı dönemde meydana gelen siyasi bir olay nedeni ile yaşanan sorunlara dair bir rapor hazırlayıp Yanya Valisi Mehmet Ali Bey'e durumu bildirmiştir. 12 Mayıs 1328 (27 Mayıs 1912) tarihli raporunda, olaylardan Aydonat kaymakamı ve Jandarma kumandanını sorumlu tutmaktadır. Raporu hazırlamak için aldığı emir üzerine Aydonat'a hareket ettiğini ve olayları daha ayrıntılı olarak araştırıp bir hafta içinde daha net bilgiler iletebileceğini bildirmiştir. Ancak öncelikle kaymakamın ve jandarma kumandanının değiştirilmesini talep etmiştir.⁵² Yapılan araştırma sırasında bu olayın neticesi ile ilgili başka bir kaynak bulunamamıştır.

b) Ergiri Sancağı Mutasarrıflık Vekâleti

Çamlık sancağı görevinden sonra yeniden yeri değiştirilen Mustafa Abdülhalik Efendi'nin yeni görev yeri Ergiri⁵³ sancağı mutasarrıflığıdır. Yine üç aylığına vekâleten ataması yapılmış ve yine maaşında bir artış gerçekleşmiştir. 2666 kuruş olan maaşı 3333 kuruşa çıkartılmıştır.⁵⁴ Bu yer değişikliği aslında başka yerlerde yapılan mutasarrıflık değişiklikleri sonucunda 15 Haziran 1328 (28 Haziran 1912) tarihli İrade-i Seniyye ile gerçekleşmiştir.⁵⁵

Ergiri sancağındaki görevi yine ani bir şekilde son bulmuştur. 17 Eylül 1328 (30 Eylül 1912) tarihli bir İrade-i Seniyye ile Dâhiliye Nazırının gördüğü lüzum üzerine Mustafa Abdülhalik Efendi açığa alınmış, yerine Kosova vilayeti Seniçe⁵⁶ sancağı mutasarrıfı Fehim Bey tayin edilmiştir.⁵⁷

Mustafa Abdülhalik Efendi'nin uzun süren memuriyet hayatının ilk açığa alınması gerçekleşmiştir. Kendisine ait özgeçmişlerinde ve elimizde bulunan günlüklerinde bu konu ile ilgili bir bilgi olmadığı gibi, arşiv belgeleri arasında da

Isparta 2007, s.47 – 49, Turgay Cin, “ Yunanistan’ın “Pontus Soykırım”ı İddiaları ve Türkiye”, 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları) Kongresi, Ankara 11.09.2007.

⁵¹ BOA. İ. DH. 1412/1330-Ra-35.

⁵² BOA. DH. Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (MUI). 17-5/18.

⁵³ Ergiri: 1867’de Yanya Vilayetine bağlı bir sancak olan Ergiri, 1913 yılında Yunanistan’a, 1923 yılında Arnavutluğa bağlanmıştır. Sezen, *a.g.e.* s.172.

⁵⁴ “TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği”, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

⁵⁵ BOA. İ.DH. 1494/1330-B-01.

⁵⁶ Seniçe (Yenipazar/Novipazar):1866’da Bosna Vilayeti’na bağlı bir sancak olan Seniçe, 1901 yılında Kosova Vilayetine bağlanmıştır. 1913 yılında ise Yugoslavya’ya bağlanmıştır. Bkz. Sezen, *a.g.e.* s.441.

⁵⁷ BOA. İ. DH. 1495/1330-L-49.

konu ile ilgili bir bilgiye ulaşılammıştır. Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde Mustafa Abdülhalik Efendi'nin görevden alındığı tarihte Osmanlı Devleti'nde hükümette Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın⁵⁸, Dahiliye Nezaretinde ise Ferit Bey'in bulunduğu görölmüştür. Ferit Bey, eski sadrazamlardan olup, aslen Avlonyalı olmasından ve Balkanları iyi bilmesinden dolayı bu göreve getirilmiştir. Kendisinin Balkanlarda yaşanan sıkıntıları daha rahat çözeceği düşünölmüştür. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti Meclis-i Mebusan'ı feshettikten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC)⁵⁹ karşı olan tavrını da daha net bir şekilde ortaya koymaya başlamıştır. Bu doğrultuda harekete geçen hükümet, İttihatçı kimlikleriyle tanınan vali ve kaymakamları görevden almıştır.⁶⁰ Bu bilgiler ile Mustafa Abdülhalik Efendi'nin görevden alındığı tarihin uyuşması sonucunda, kendisinin ittihatçılara olan yakınlığı da netleşmiştir.

Balkanlarda görev yaptığı süreçte sık sık görev yerinin değiştirilmesi, o dönemlerde Balkanların oldukça hareketli bir süreçte olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle II. Meşrutiyetin⁶¹ ilan edilebilmesi için yoğun çaba gösteren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) merkezi durumundaki Balkanlar siyasi hayatının en hararetili dönemini geçirmektedir. Bu süreçte Mustafa Abdülhalik Efendi de İTC'nin Balkanlardaki çalışmalarına katkıda bulunmuştur.⁶²

⁵⁸ Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Meclis-i Ayan Reisi iken Padişah tarafından hükümet kurmakla görevlendirilmiş ve 21 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'ni kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz; Ahmet Mehmetefendioğlu, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1996, s.157.

⁵⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti: Cemiyet ilk olarak "İttihad-ı Osmani" (Osmanlı Birliği) adıyla İstanbul'da Askeri Tıbbiye mektebinde kurulmuştur. (21 Mayıs 1305 – 3 Haziran 1889). Aynı yıl Paris'teki Jön Türklerin lideri Ahmet Rıza ile ilişki kurulmuş ve cemiyet "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, Cilt I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s.51 – 69, Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s.21 – 22, 27 – 31, Feroz Ahmed, *İttihat ve Terakki 1908 – 1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1986, s.89 – 106.

⁶⁰ Mehmetefendioğlu, *a.g.e.* s. 164 – 165.

⁶¹ Akşin, *a.g.e.* s.53, 69 – 88, Tunaya, *a.g.e.* s. 36 – 43.

⁶² Mustafa Abdülhalik Efendi'nin İTC'ye katıldığına dair arşiv kaynaklarında bir bilgi bulunmamakla beraber torunu Sabri Sayarı ile yapılan görüşmeler sırasında bu bilgiye ulaşılmıştır. Aileden edindiğimiz bilgilerle araştırma sonuçlarımızı birleştirdiğimizde Mustafa Abdülhalik Efendi'nin ittihatçılara olan yakınlığı belirgin hale gelmektedir. Özellikle Ergiri'de açığa alınmasından sonra, 1913 yılında İttihat ve Terakki'nin yönetimi tam olarak ele geçirmesinin hemen ardından Siirt'e mutasarrıf olarak görevlendirilmesi de bu yakınlığı açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca işgalden sonra İngilizlerin ittihatçıları sürgüne gönderdikleri dönemde Malta'ya sürgüne gönderilenler arasında bulunması bu bilgileri destekler niteliktedir.

Ergiri sancağında açığa alınması sonucunda Mustafa Abdülhalik Efendi'nin doğduğu topraklardaki görevleri de son bulmuştur. Bu dönemden sonra Devlet-i Âliye adına çalışmalarına Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde devam edecektir.

c) Siirt Sancağı Mutasarrıflığı

Ergiri'de mutasarrıflık vekâleti yaparken açığa alınan Mustafa Abdülhalik Efendi, İTC'nin iktidarı yeniden devralmasından sonra Dâhiliye Nazırı'nın isteği ile açıktan Bitlis vilayetine bağlı Siirt⁶³ sancağı mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Dâhiliye Nezaretine ait 25 Mayıs 1329 (7 Haziran 1913) tarihli İrade-i Seniyye ile Antalya, Mersin ve Lazistan mutasarrıfları da değiştirilmiştir.⁶⁴

Mustafa Abdülhalik Efendi'nin Siirt'e gönderildiği dönem, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en karışık olduğu döneme denk gelmiştir. Bu bölgede çeşitli görevler sebebiyle uzun süre çalıştığı görülmektedir. Bölgede yaşanan karışıklıkların temel sebebi, Kürt ve Ermeni ahali arasında meydana gelen anlaşmazlıklardır. Bu dönemlerde hem Kürt ahaliyi hem de Ermeni ahaliyi idare edebilmek Osmanlı Devleti'nin bölgeye gönderdiği idarecilerin en zorlandığı konu olmuştur.

Bugün halen Türkiye'nin gündemini meşgul eden, sözde Ermeni soykırımı iddiaları ile ilgili olarak, Avrupa gazetelerinde asılsız haberler yayınlanacağı ile ilgili bir istihbarat alınmıştır. Maliye Nazırı, bölgedeki durum ile ilgili araştırma yapılmasını ve Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeni ahalinin can ve mal güvenliğinin sağlanması için gerekenlerin yapılmasını emretmiştir.⁶⁵

Bölgedeki durumun ciddiyetinin anlaşılması açısından o dönemde yoğun şekilde gerçekleşen çetecilik faaliyetlerinin de bölgede yaygın olduğunu belirtmek gerekmektedir. Örneğin; Umum Jandarma Kumandanlığı tarafından Van ve Bitlis vilayetleri ile bağlı mutasarrıflıklara, Simko ve Seyyid Taha çetesinin İran sınırında harekete geçeceğinin haber alındığı bildirilmiştir. Gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁶⁶

Mustafa Abdülhalik Efendi, Siirt'teki görevi sırasında Kürt ahalinin sorunları ile de ilgilenmiştir. Bölgede cinayet, katl, hırsızlık gibi suçların oldukça yaygın

⁶³ Siirt: 1864'de Diyarbakır Vilayetine bağlı bir sancak olan Siirt, 1880'de Bitlis Vilayetine bağlanmış, 1924 yılında da müstakil vilayet haline gelmiştir. Sezen, *a.g.e.* s.447.

⁶⁴ BOA. İ. DH. 1499/1331-B-2.

⁶⁵ BOA. Hariciye Nezareti (HR). Siyasi Kısım (SYS). 84/76.

⁶⁶ BOA. DH. Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (KMS). 9/26.

olduğu görülmektedir. Bu suçların faillerinin bazıları yakalanmışsa da, pek çoğunun firarda olduğu anlaşılmaktadır. Bölge idarecilerinin en önemli meselesi de firarilerin yakalanıp adalete teslim edilmelerini sağlayabilmek olmuştur.⁶⁷

Dönemin Bitlis Valisi Mazhar Bey, 9 Kanun-i Evvel 1329 (22 Aralık 1913) tarihinde Siirt bidayet mahkemesini⁶⁸ teftiş etmek için Siirt'e gelmiştir. Bu teftişi sonucunda hazırladığı raporunda; Siirt bidayet mahkemesi aza mülazımlarının⁶⁹ ve Şirvan kazası Müdde-i Umumi⁷⁰ muavininin görevlerinden alınması gerektiğini belirtmiştir. Aynı raporunda Siirt mutasarrıfı Mustafa Abdülhalik Bey'in, dosdoğru bir adam olduğunu söyleyerek vazifesindeki başarısından da bahsetmiştir.⁷¹

Bu rapordan birkaç ay sonra Van vilayetine, Dâhiliye Nezareti'nden bir telgraf gönderilerek, Bitlis'te bazı karışıklıklar olduğu, Vali Mazhar Bey'in vazifesinde zayıf kaldığı ifade edilmiştir. Muş'tan biraz asker ve Erzincan'dan da bir alay gönderildiği belirtilmekte ve Mazhar Bey'in yerine vekâleten Abdülhalik Bey'in tayinin uygun olup olmadığına dair görüş istenmektedir.⁷²

10 Mart 1330 (23 Mart 1914) tarihinde, Mustafa Abdülhalik Efendi'ye çekilen bir telgrafta "*Bitlis Vilayeti'ne tayininiz irade-i seniyyeye iktiran etmiş olduğundan serian Bitlis'e hareketle vusulünüzün işarı*" denilmektedir. Böylece Mustafa Abdülhalik Efendi'nin memuriyet hayatında yeni bir dönem başlamıştır.⁷³

Mustafa Abdülhalik Bey'in Siirt mutasarrıflığında bulunduğu süre zarfında Siirt'te bir idadi mekteb yaptırdığı anlaşılmaktadır. Ancak kendisi buradan ayrıldıktan sonra, okul binası bilinmeyen bir sebeple yıkılmış ve binanın yapımında kullanılan beyaz mermerlerin ve taşların, Siirt'te hükümet konağı ile Jandarma dairesi arasındaki yolun kenarındaki kaldırımın yapılmasında kullanıldığı Maarif ve Umumiye Nezaretine bildirilmiştir. Maarif Nazırı da bu konunun araştırılmasını istemiştir. Yapılan tahkikat sonucunda binanın taşlarının hükümet dairesi ile

⁶⁷ BOA. DH. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (EUM). Emniyet Kalemi (EMN). 27/7, BOA. DH. EUM. EMN. 33/44, BOA. DH. EUM. EMN. 33/52.

⁶⁸ Bidayet Mahkemesi: Davanın ilk defa ve re'sen görüldüğü mahkeme ki, kazalarda ve kaza hükmünde olan mahallerde olur. Bunun üstünde mahkeme-i istinaf ve onun fevkinde mahkeme-i temyiz vardır. Sami, *a.g.e.* s.,282.

⁶⁹ Mülazım: Zabitanın en küçük rütbesine haiz olan askerdir. Çavuşun fevkinde ve yüzbaşının madununda olup evvel ve sani ünvanları ile ikiye münkasımdır. Sami, *a.g.e.* s,1399.

⁷⁰ Müdde-i Umumi (Savcı): Hükümet namına dava eden, adalet ve hukuk-u umumiye muhafaza maksadıyla, huzur-u mahkemede müttehimleri takip eden adliye memuru. Sami, *a.g.e.* s.,1314.

⁷¹ BOA. DH. İdari Kısım (İD) 192-1/40.

⁷² BOA. DH. Şifre Kalemi(ŞFR). 39/39.

⁷³ BOA. DH. ŞFR. 39/62.

jandarma dairesinin yanındaki caddenin kaldırımlarında kullanıldığı ve binanın yerinde topraktan başka bir iz kalmadığı belirtilmiştir.⁷⁴

⁷⁴ BOA. DH. İ. İdare-i Umumiye (UM). 7-2/1-27.

3. BÖLÜM – VALİLİK GÖREVLERİ

Mustafa Abdülhalik Efendi'nin yeni görev yeri olan Bitlis valiliğinde bulunduğu süre zarfında memuriyet hayatının en yoğun dönemlerinden birini yaşadığını söylemek mümkündür. Bu yoğunluk, dünya'da büyük bir savaşın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin bu savaşta taraf olarak yer almasından kaynaklanmaktadır.

Bu dönemde yaşananlar, daha sonraki yıllarda da Mustafa Abdülhalik Efendi'nin karşısına çıkacak, pek çok Osmanlı devlet adamı gibi haksız yere sürgüne gönderilmesine sebep olacaktır. Yaşadığı bu haksızlığın daha iyi anlaşılabilmesi açısından, Bitlis görevinden önce, bölgenin genel durumu ve yaşanan gerginliklerin sebepleri üzerinde durmak gerekmektedir.

A) BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİ MESELESİ

20.yy'ın başlarında Avrupa'da oluşan gruplaşma sonucunda başlayan I. Dünya Savaşı'nın (1914 - 1918) ana sebebini, sanayileşmenin ardından ortaya çıkan hammadde ve pazar arayışı sonucu artan sömürgecilik faaliyetleri şeklinde açıklamak mümkündür.⁷⁵ Avrupa'da başlayan savaş kısa sürede bütün dünyayı etkisi altına almıştır. Osmanlı Devleti de gerek coğrafi konumu, gerekse o dönemdeki durumu nedeniyle bu savaşta tarafsız kalmayı başaramamıştır.⁷⁶

İtilaf Devletleri⁷⁷ ve İttifak Devletleri⁷⁸ arasındaki savaşa İttifak Devletleri yanında katılan Osmanlı Devleti, savaş sürecinde İtilaf Devletleri'nin en önemli hedefi haline gelmiştir. Bu devletlerin en büyük etki alanı Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıklar olmuştur. Aslında Osmanlı azınlıkları 18. yy'dan beri Avrupalı devletlerin çıkarları doğrultusunda kullanılmaktadır.⁷⁹

⁷⁵ I. Dünya Savaşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Haluk Ulman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, İmge Yayınevi, İstanbul 2002, Burak Gülboy, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2004, s.15 – 92.

⁷⁶ Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gülboy, *a.g.e.* s.158 – 169.

⁷⁷ İtilaf Devletleri: I. Dünya savaşında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın oluşturduğu gruptur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülboy, *a.g.e.* s. 33 – 52.

⁷⁸ İttifak Devletleri: I. Dünya Savaşında Almanya, Avusturya – Macaristan, İtalya'nın oluşturduğu gruptur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülboy, *a.g.e.* s.33 – 52.

⁷⁹ Azmi Süslü, *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s. 46 – 53.

Bu süreçte bizi daha fazla ilgilendiren Ermeni Meselesinin başlangıcı da 1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasına dayanmaktadır. Bu antlaşma ile Rusya, Osmanlı Devletindeki Hıristiyanların koruyucusu olmuş ve her vesile ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başlamıştır. Devam eden yıllarda Rusya'nın sahip olduğu söz hakkını diğer Avrupa devletleri de elde etmiştir.⁸⁰

I. Dünya Savaşı sırasında, özellikle Ermeni ahali üzerinde, bu kadar etkili olmaları zamanla kazandıkları güç sonucu gerçekleşmiştir. Avrupalı devletlerin Balkanlarda uyguladığı politikanın başarılı olması, Osmanlı'nın Ermeni tebaasının da cesaretlenmesine neden olmuştur.⁸¹

Avrupalı devletlerden aldıkları maddî ve manevî destek sonucunda Anadolu'da isyanlar başlatan Ermeniler, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı'nın Doğu Anadolu bölgesinde çok ciddi karışıklıklara yol açmıştır.

Yüzyıllar boyunca Osmanlı tebaası olan, “millet-i sadıka” olarak gösterilen Ermeniler ile Osmanlı Devleti arasındaki ayrılık en belirgin halini, 8 Şubat 1914 tarihinde, Avrupalı devletlerin, Rusya lehine, baskıları sonucu Osmanlı Devleti'nin onaylamak zorunda kaldığı “*Islahat Planı*” ile almıştır. Sadrazam ve Dışişleri Bakanı olan Sait Halim Paşa ile Rusya Elçiliği Maslahatgüzarı Konstantin Gulkeviç'in imzası ile büyük devletlere nota şeklinde gönderilen ve “*Yeniköy Antlaşması (Konferansı)*” olarak da bilinen bu belge ile Ermeniler adeta bağımsızlık kazanmaktadır.⁸²

Islahat Planına göre; Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Trabzon illerinin yönetimi iki yabancı genel müfettişe bırakılmaktadır. Bu müfettişler, bölgelerinde adalet, güvenlik ve idari işlerde çok geniş yetkilere sahip olacaktır. Böylece Rusya Ermenilerin koruyuculuğunu yeniden üstlenmektedir.⁸³

Bu süreçten sonra Anadolu'daki Ermeni faaliyetlerinin daha da arttığı görülmektedir. Uzun süredir her fırsatta isyan başlatıp Doğu Anadolu bölgesinde bir Ermeni devleti kurmanın yollarını arayan Ermeniler, Osmanlı'nın savaşa girmesini fırsat bilmiştir.

⁸⁰ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774 – 2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005, s. 10 – 13.

⁸¹ *a.g.e.* 23 – 26.

⁸² Salih Altınok, *19. Ve 20. Yüzyıl Başlarında Ermeni Sorunu*, Bizbize Basın Yayın eğitim Hiz. Ankara 2007, s.126 – 145.

⁸³ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915 – 1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s.12.

Bugün sözde soykırım olarak ifade edilen olayların başlangıcı 15 Nisan 1915'te Van'da başlayan Ermeni isyanı ile gerçekleşmiştir. Bu isyanın elebaşları 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanmıştır.⁸⁴ Ruslar Doğu Anadolu'yu istila ederken, Ermenilerin düşmanla işbirliği yapması nedeniyle ki; silahlanan Ermeniler ve Osmanlı ordusundaki Ermeniler Rusların tarafına geçmiş, Osmanlı ordusu iki ateş arasında kalmıştır, Osmanlı hükümeti zorunlu uygulanması gereken tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştır.

27 Mayıs 1915 günü Talat Paşa⁸⁵ tarafından hazırlanan, 30 Mayıs 1915 günü Meclis tarafından kararı alınan ve 1 Haziran 1915 tarihli Takvim-i Vekayi'de⁸⁶ yayınlanarak yürürlüğe giren kanun *Tehcir Kanunu*'dur.⁸⁷ Aslında Talat Paşa 9 Mayıs 1915'te, Başkumandan vekili Enver Paşa'nın gönderdiği bir yazı üzerine, Erzurum, Bitlis ve Van valilerine bir talimat göndermiş ve bölgelerinde isyana karışanların, savaş bölgesinin dışında kalan güney bölgelere doğru sevk edilmelerini istemiştir.⁸⁸

Bu talimattan da anlaşılacağı gibi, Tehcir Kanunu ile savaş alanında yaşayan ve düşmanla işbirliği yapan ahali, buradan uzak bölgelere zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Kanun metninin orijinali incelendiğinde bu kanunun sadece Ermenileri kapsadığı anlaşılmaktadır. Çünkü kanunun hiçbir maddesinde Ermeni milletine bir atıf yoktur. Ancak göçe tabi tutulanların çoğunluğunun Ermeni olması böyle yanlış bir kanı oluşmasına sebep olmuştur. Aslında bu durum bölgede Ermenilerin rahat durmadığını da göstermektedir.⁸⁹

Göç edecek olan ahalinin tüm haklarının korunması, can ve mal güvenliklerinin sağlanması için gereken tedbirlerin alınması hükümet tarafından

⁸⁴ 24 Nisan 1915 tarihi bugün Ermeni diasporası tarafından sözde katliamın yıl dönümü olarak kutlanmaktadır. Aslında o gün sadece tutuklama yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şimşir, *a.g.e.* s.86 – 87.

⁸⁵ Mehmet Talât (1874- 1921): 1890'dan sonra ilk İTC'nin üyesi oldu. 1896'da Selanik'e sürüldü. 1908'den sonra İTC'nin en önemli üyelerinden biri. Bütün İTC dönemi meclislerinde Edirne mebusu idi. 1913-1917 yılları arasında Dâhiliye Nazırlığı, 1917-1918 yıllarında Sadrazamlık yaptı. 1918'de Almanya'ya kaçtı ve orada 1921'de bir Ermeni tarafından öldürüldü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, (Çev: Nüzhet Salihoglu), Bağlam Yayınları, Ekim 1987, s.75 – 77.

⁸⁶ Takvim-i Vekâyi (1831 - 1920): İlk Türkçe ve resmi gazete. Haftalık olarak 89 yılda 4608 sayı olarak İstanbul'da yayınlanmıştır. Bu gazetenin ismini veren aynı zamanda kurucusu olan II.Mahmut 'tur. 1920 – 1925 yılları arasında "Ceridei Resmîye", 1925 – 1927 yılları arasında "Resmî Ceride" ve 1927 yılından bugüne kadar "Resmî Gazete" adıyla yayımı devam etmektedir. Bkz. M. Orhan Bayrak, *Resimli Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1999, s.400.

⁸⁷ Altınok, *a.g.e.* s.389.

⁸⁸ Hikmet Özdemir vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s.63.

⁸⁹ Çiçek, *a.g.e.* s.45.

düşünülmüştür. Göç ettikleri yerlerdeki ihtiyaçlarının “*Muhacirin Tahsisatı*”ndan karşılanacağı ve savaş sonunda terk ettikleri yerlerdeki mal ve eşyalarının kendilerine uygun şekilde iade edileceği de kanunda belirtilmiştir.⁹⁰

Görüldüğü üzere Mustafa Abdülhalik Efendi Bitlis Valiliğinde bulunduğu dönemlerde bölgede oldukça yoğun bir hareketlilik vardır. Bitlis Valisi olarak bahsedilen kanunun uygulanması konusunda üstüne düşenleri - bölgedeki diğer valiler gibi - yerine getirmiştir.

B) BİTLİS VİLAYETİ VALİLİĞİ

Mustafa Abdülhalik Bey’in Bitlis valiliğine tayini 12 Mart 1330 (25 Mart 1914) tarihli Meclis-i Mahsusa kararı ile kesinleşmiştir. Karar mazbatasında, Bitlis Valisi Mazhar Bey’in, vilayetin içinde bulunduğu duruma uygun bir yönetim gösterememesi sebebiyle azil edildiği, yerine “*Erbab-ı Ehliyetten*” Mustafa Abdülhalik Bey’in tayin edilmesinin uygun görüldüğü belirtilmiştir.⁹¹

Görevine başladığı dönemde, Bitlis’te Ermenilerin başlattığı olaylar şehrin güvenliğini olumsuz etkilemiştir.⁹² Bu olaylar nedeniyle, Diyarbakır’dan Erzurum polis mektebine gönderilecek olan on altı polis adayının yolculukları ertelenmiştir.⁹³ O dönemde Bitlis, içinden geçmenin bile güvenli olmadığı bir şehir haline gelmiştir.

Yine aynı tarihlere rastlayan günlerde Ermeni Patrikliğinden Dâhiliye Nezaretine bir telgraf gönderilmiş ve Sason kazasında öldürülen iki Ermeni’nin ardından aynı yerde iki Ermeninin daha öldürüldüğü ve birinin yaralandığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Nezaretten Bitlis Valiliğine yazı gönderilerek bu olayın failleri ile ilgili gerekenlerin yapılması istenmiştir. Vali Mustafa Abdülhalik Bey, olayın faillerinin firari olduklarını ancak faillerin takiplerinin devam edildiğinin Siirt Mutasarrıflığından bildirildiğini belirten bir telgrafı Dâhiliye Nezareti’ne göndermiştir⁹⁴.

⁹⁰ a.g.e. s.47.

⁹¹ BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV). 234/53, BOA. İ. Meclis-i Mahsus (MMS). 179/1332-R-14.

⁹² Bitlis Olayları ile ayrıntılı bilgi için bkz., Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis’te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Matbaası, Van 1996, s.240 – 254, Mehmet Kanar, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, Der Yayınları, İstanbul 2001, s.234 – 239, 402 – 411, Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1995, s.104 – 107, 203 – 213.

⁹³ BOA. DH. EUM. Memurin Kalemi (MEM). 45/66.

⁹⁴ BOA. DH. EUM. EMN. 65/12.

30 Mart 1330 (12 Nisan 1914) tarihli başka bir belgede ise, yine Sason kazasında Ermenilerin vergi tahsilâtı ve askerlik gibi konular nedeniyle baskıya maruz kaldığına, papazların kiliseye gitmekten men edildiğine dair bir iddia üzerine yapılan soruşturmanın neticesinden bahsedilmektedir. Ermeni Patrikliği tarafından ortaya atılan bu iddianın da asılsız olduğu anlaşılmıştır. Bitlis Valisi tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, bahsedilen olaylara dair Muş Mutasarrıflığında tahkikat yapıldığı ve Hatav Ermenileri'nin vergi ödemedikleri için tutuklandıkları iddiasının asılsız olduğu, Tekâlif-i Emiriye'den doğan haklarının uygulanması için kanunun gerektirdikleri dışında bir şey yapılmadığı belirtilmiş, papazların sözlerinin asılsız olduğu ifade edilmiştir. Bu suçlamının asker kaçaklarının ellerindeki silahlara el koyulmasından kaynaklandığı; ancak bu durumda kanuna aykırı hiçbir hal bulunmadığı söylenmiştir.⁹⁵

15 Nisan 1330 (28 Nisan 1914) tarihinde Dâhiliye Müsteşarı Ali Münif Bey, Aydın Valisi Rahmi Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey yaptıkları güzel hizmetlere ve vatanperver çalışmalarına binaen birinci dereceden mecidi nişanı ile ödüllendirilmiştir.⁹⁶ (Ek:2) Bu ödüllendirmenin üzerine Mustafa Abdülhalik Bey, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek kendisi ile ilgili takdirlerinden dolayı duyduğu memnuniyeti belirtmiş, Padişaha ve Dâhiliye Nazırına teşekkürlerini bildirmiştir. Mülk-ü Osmanî'nin önemli bir bölgesinde yaptığı idarecilik görevine bundan sonra da sadakatle hizmete devam edeceğini ve güvenlerine layık olmaya çalışacağını ifade etmiştir.⁹⁷

a) Mustafa Abdülhalik Bey'in Bitlis Vilayeti Raporları

1330 (1914) yılının Mart ayında Bitlis'e bağlı kaza ve köylerde birtakım siyasi olaylar meydana gelmiştir. Bu olaylar ile ilgili olarak Mustafa Abdülhalik Bey ve Bitlis Polis Müdürü tarafından bir rapor hazırlanmıştır. Hazırlanan bu rapor, olayların elebaşlarının yazmış olduğu Kürtçe mektupların tercümelemleri ile birlikte Mayıs ayında Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne sunulmuştur.

Raporda Muş ve Siirt sancaklarında suça karışanlar ile ilgili gerekli tahkikatın yapıldığı, şubat ayı içerisinde Molla Selim ve Şih Şehabeddin namındaki iki şahsın

⁹⁵ BOA. DH. EUM. EMN. 66/15.

⁹⁶ BOA. İ. TAL. 493/1332-C24.

⁹⁷ BOA. DH. KMS. 21/6.

şeriat talebi ile pervasızca halkı ve memurları tehdit ettiklerinin anlaşıldığı belirtilmiştir. Ayrıca bu şahısların başka bir nahiyeden Seyyid Ali isimli bir kişi ile mektuplaştığı anlaşılmış ve Seyyid Ali tarafından 17 Mart 1330 (30 Mart 1914) tarihinde gönderilen son mektupta, üç gün sonra cihada başlayacaklarının yazıldığını belirtilmiştir. Bunun üzerine Kuvvay-ı Müretteb Kumandanı Binbaşı Rıza Bey ve Vilayet Jandarma Alay Kumandanının refakatinde 19 Mart günü sabaha karşı asilerin bulunduğu yerlere asker sevk edildiği söylenmiştir.

Arazinin dağlık olması ve hava şartları sebebiyle askerler yolda zorlanmışlar ancak ertesi gün asilere yetişmeyi başarmışlardır. Asiler ile asker arasında gerçekleşen çatışmalarda; askerlerden 6 şehit ve 11 yaralı olduğu, jandarmadan 2 şehit ve 1 yaralı olduğu, ahaliden de ikisi Hıristiyan olmak üzere 22 kişinin yaralandığı ve Müslümanlardan bir kadın bir erkeğin öldürüldüğü belirtilmiştir. Asilerden bir kısmının tepelere ve kiliselere kaçtığı belirtilmiş, kaçanlar askerler tarafından takip edilmiş ve asilerin iki bayrağı ele geçirilmiştir. Bunun üzerine orada bulunan bir Rus konsolosun devreye girdiği, Kürtlere karşı açılan ateş kesilirse kendisinin de Kürt ateşini keseceğini belirttiği raporda ifade edilmiştir. Çatışmaların ertesi günde devam ettiği anlaşılmaktadır. Asilerin toplamda 150 kişiden fazla oldukları ancak iki günlük çatışmada yaralanan ve ölenlerin ardından 60 kişi kadar kaldıkları belirtilmiştir. Ertesi günde kaçan asilerin takibine devam edildiği bildirilmiştir.

Çatışmadan sonra askerler ahalide bulunan silahları toplamaya başlamışlardır. Ermenilerin silahlarını vermeyi reddettikleri belirtilmiş, bunun üzerine halkın kendini koruyabilmesi amacı ile bölge ahalisinden güvenilenlere redif ve nizamiye deboy⁹⁸larından yedi yüz kadar silah verilmiştir. İki gün sonra Muş'taki Otuz Dördüncü Fırka Kumandanı İhsan Paşa'nın askerleri ile birlikte bölgeye ulaşması üzerine halka dağıtılan silahların tamamının toplandığı ve depolara teslim edildiği belirtilmiştir.

Yakalanan asilerden Seyyid Ali'nin Bitlis'e getirildiği, kontrol altına alındığı ve Divan-ı Harb'de yargılanması için gerekenlerin yapılmaya başlandığı söylenmekte, onun durumu ile ilgili daha sonra yeni bir rapor hazırlanacağı belirtilmektedir.⁹⁹

⁹⁸ Deboy: Askeri elbise deposu.

⁹⁹ BOA. DH. EUM. EMN. 74/15, BOA. DH. EUM. EMN. 74/16.

18 Mayıs 1330 (31 Mayıs 1914) tarihinde Bitlis vilayetinde meydana gelen olaylara ait istatistik cetvellerini Dâhiliye Nezareti'ne gönderen Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Efendi bu cetvellerde mart ayına ait bilgilerin olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰(Ek:3)

Yine Mustafa Abdülhalik Bey ve Vilayet Polis Müdürü tarafından 1330 (1914) senesi Nisan ayına ait bir rapor hazırlanıp 19 Mayıs 1330 (1 Haziran 1914) tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne gönderilmiştir. Bu raporda da yine Vilayet dâhilinde meydana gelen olaylar ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.

Bir önceki raporda ayrıntısıyla anlatılan isyana karışan asilerin Divan-ı Harb'de yargılanmaları ve haklarında alınan kararlar bu raporda belirtilmiştir. Önemli bir nokta da şudur ki; yargılama sırasında da Rus Konsolosunun müdahalelerinden bahsedilmektedir.

Raporun devamında belirtildiği üzere asiler hakkında verilen kararlar şöyledir; firarda bulunan on dört kişinin gıyaben idamına, dört şahsın yüzüne idamına karar verilmiştir. Sekiz şahsın yüzlerine müebbet ve iki kişinin de gıyaben müebbedine, iki kişinin yüzlerine on beşer sene mahkûmiyetlerine, iki şahsın yüzlerine ve iki şahsın da gıyaben otuzar sene mahkûmiyetlerine ve yirmi dokuz şahsın yüzlerine beşer seneye ve on üç kişinin gıyaben beşer seneye mahkûmiyetlerine, on iki şahsın yüzlerine üçer sene kürek cezasına ve dört kişinin gıyaben üçer sene kürek cezalarıyla mahkûmiyetlerine ve yüz kırk iki şahsın tahliyesine karar verilmiştir. Sayının bu kadar fazla olmasının sebebi bir önceki raporda bahsedilen isyana fiilen katılanların dışında destek verenlerin de yakalanıp yargılanmalarından kaynaklandığı raporun başındaki ifadelerden anlaşılmaktadır.¹⁰¹

Mustafa Abdülhalik Bey Bitlis'te meydana gelen isyan olayı ile ilgili gerçekleşen yeni gelişmeleri Dâhiliye Nezareti'ne bildirmeye devam etmiştir. 24 Haziran 1330 (7 Temmuz 1914) tarihli bir şifrede Bitlis'teki isyanı tertip edenlerden oldukları anlaşılan şahısların on dördünün idam cezasının infaz edildiği, tutuklananların ise; otuzunun Sivas, yirmi yedisinin Ankara, beşinin Sinop hapislerine gönderildiklerini belirtilmiştir. Firari durumda olanların takibine devam edildiği, soruşturmalar sonucunda suçsuz olduğu anlaşılanların ise tahliye edildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Mustafa Abdülhalik Bey, böyle önemli bir

¹⁰⁰ BOA. DH. EUM. MKT. 27/15.

¹⁰¹ BOA. DH. EUM. EMN. 104/31.

meselenin kısa sürede çözüme kavuşması için Divan-ı Harb-i Hümayun Reisi Mirliva Paşanın vazifeperver çalışmalarının da takdire şayan olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²

Bu raporlardan anlaşıldığına göre, Mustafa Abdülhalik Bey görevi sürecinde aldığı her karardan ve vilayet dâhilinde yapılan bütün uygulamalardan merkezi idareyi ayrıntılı bir şekilde bilgilendirmiştir. Aslında Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu devlet geleneği doğrultusunda merkezi otoritenin sağlanabilmesi açısından eskiden beri işleyen bir bürokrasi olduğu görülmektedir. Bu durum sadece Bitlis için değil Devlet-i Aliye'nin bütün vilayetleri ve valileri için geçerlidir. Bu da İngilizlerin, işgal sırasında, pek çok önemli devlet adamına yükledikleri suçların asılsızlığını bir kez daha ortaya koymaktadır. Yani suçladıkları isimlerden hiçbiri merkezden habersiz ve irade-i seniyyeye aykırı bir harekette bulunmamıştır. Bu konu aşağıdaki bölümlerde daha ayrıntılı açıklanacaktır. Burada bu konuya değinmemizin sebebi, Mustafa Abdülhalik Bey'in hakkındaki asılsız suçlamaların Bitlis Valiliği görevine dayandırılmasıdır.

b) Bitlis'teki Ermeni Olayları

1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914) tarihinde Ermeni Patrikliğinin, ülke genelinde Ermenilerin boykot edildiğine dair iddiası üzerine Dâhiliye Nezareti; Ankara, Biga, Kale-i Sultaniye (Çanakkale), Bolu, Aydın, İzmir, Bursa, Kirmasti (Mustafakemalpaşa - Bursa), Karesi (Balıkesir), Bandırma, İzmit, Bitlis, Sivas, Edirne ve Halep Valiliklerine birer yazı göndererek bahsedilen durumun araştırılmasını ve sonucun bildirilmesini istemiştir. Bunun üzerine 15 Temmuz 1330 (28 Temmuz 1914) tarihinde Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey, Dahiliye Nezareti'ne istekleri üzerine vilayet geneline lazım gelen tebligatın tarafından yapıldığını, Ermenilerin ekseriyetle yaşadıkları Muş Sancağı ile Ahlat Kazası ve vilayet merkezinde yapılan tahkikat sonucunda buralarda Ermenilere karşı bir boykot hareketinin olmadığını hatta öyle bir fikrin bile düşünülmediğini bildirmiştir.¹⁰³

Başka bir belgede Ermenilerin yaşadıkları olumsuzlukların ahaliden değil de bölgede bulunan eşkıyalardan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Garzan eşkıyalarından

¹⁰² BOA. DH. EUM. EMN. 85/9.

¹⁰³ BOA. DH. EUM. EMN. 116/33.

Cemil ve Beşar Çeto kardeşlerin Ermenilere yapmış oldukları eziyetler nedeniyle takibe alınmıştır. Yakalanacakları esnada çıkan çatışmada askeri kuvvetlerin sayıca az olması nedeniyle eşkıya kaçmayı başarmıştır. Bunun üzerine Vali Mustafa Abdülhalik Bey, Dâhiliye Nezaretine bir şifre göndererek konu ile ilgili malumat vermiştir. Hükümet-i Askeriye Reisi İhsan Paşa ile bizzat kendisinin makine başında görüşüğünü ve olayın çözüme kavuşup, bölgede düzenin sağlanabilmesi için 7 maddelik bir önlem planı yaptıklarını belirterek, ayrıntılı bir şekilde planını anlatmıştır. Ayrıca, bu planda bahsedilen sevkiyatın yapılabilmesi için gerekli maddi kaynakların sağlanabilmesi adına Maliye ve Dâhiliye Nezaretlerinden gerekenleri yapmaları istenmiştir.¹⁰⁴

10 Aralık 1330 (23 Aralık 1914) tarihinde Erzurum'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli bir telgrafta, Bitlis'in, Hizan ve Muş kazalarında Ermenilerin oldukça hareketli oldukları belirtilmekte, durumlarının yakından takip edildiği ve bu hareketliliğin Van'a sirayet etmesini önlemek için Diyarbakır Jandarma alaylarının Van ve Bitlis'te bulundurulmasının uygun görüldüğü belirtilmektedir. Ayrıca Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'in Diyarbakır'a nakledilmesinden vazgeçilmesinin daha iyi olacağı ifade edilmiştir.¹⁰⁵

1914 yılı sonuna gelindiğinde bölgede özellikle Ermenilerin sebep olduğu huzursuzluklar artmıştır. Artık Ermeni ahaliye hiç güven kalmadığı 14 Kanun-i evvel 1330 (27 Aralık 1914) tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerine gönderilen bir yazıdan anlaşılmaktadır. Bu belgede, Ermeni ahaliye mensup ve memuriyetleri dolayısıyla silahlı olan polis komiserlerinin görevlerine son verilmesinin uygun olacağı, diğer polis memurlarının da uzak yerlere tayin edilmek suretiyle istifaya mecbur bırakılmalarının ya da başka vilayetlere tayin edilmelerinin uygun görüldüğü bildirilmiştir.¹⁰⁶

1915 senesinin ilkbaharında bölgede Ermeni faaliyetleri artmıştır. 18 Şubat 1330 (3 Mart 1915) tarihinde Orduyu Hümayun Başkumandanlığı Vekâletine gönderilen bir yazı ile Bitlis, Muş çevresinde Ermeni hareketinin başladığına dair telgraflar alındığı belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

¹⁰⁴ BOA. DH. EUM. EMN. 87/35.

¹⁰⁵ BOA. DH. ŞFR. 462/74.

¹⁰⁶ BOA. DH. EUM. EMN. 57/22.

tarafından gönderilen yazıda bölgedeki jandarma taburlarının Ermeni hareketlerini takip edebilmek için sevk edilmesine müsaade istenmiştir.¹⁰⁷

Bu tarihlerde, Kars, Ardahan, Bitlis, Mamuret'ül Aziz, Diyarbakır, Trabzon ve Erzurum Vilayetlerinde ve bunlara bağlı sancaklarda, Ermenilerin Ruslarla işbirliği içinde olduğu tespit edilmiştir. Bölgedeki Müslüman ahaliye karşı yaptıkları işkence, tecavüz, ihrak (yakma, ateşe verme) gibi suçların arttığı ve Müslüman ahalinin içinde bulunduğu sıkıntılı durumun sadece Türkler tarafından değil, Avrupalılar tarafından da belgelere taşındığı görülmektedir. Avrupa gazetelerine yansıyan bu büyük insanlık suçunun nasıl işlendiği il il tutulan raporlara yansımıştır. Rapor metinlerinin Fransızca olması bu durum hakkında Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarında bulunan ajanlarının bölge geneline ne kadar hâkim olduklarını göstermektedir. Bölgeden gönderilen telgraflarda, özellikle Kafkasya'da bulunan Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin durumu ile ilgili bilgileri Ruslara taşıdıkları belirtilmektedir. Bu bölgede katliamdan kurtulabilen kadın ve çocukların buzlu ve karlı dağlarda çaresiz kaldıkları anlatılmaktadır.¹⁰⁸

Bütün bu olaylar, Osmanlı Hükümetini Tehcir Kanunu'nun (bkz. Dpn. 86) çıkarılması noktasına getirmiştir. Bölgede asayişin sağlanabilmesi için Van ve Bitlis Valilerine 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihinde gönderilen şifre telgrafta Dâhiliye Nazırı, Van Gölü ve etrafındaki bölgelerde Ermenilerin isyan edebilmek için belli yerlerde toplanarak hazır bekledikleri, bu gurupların buldukları yerlerden uzaklaştırılıp, güneye doğru sevk edilmelerine karar verildiğini ifade etmiştir. Bu kararın derhal uygulamaya geçirilmesi için bölgede bulunan valilere gereken her yardımın yapılması için üçüncü ve dördüncü orduların kumandanlıklarına gerekli talimatlar gönderilmiştir. Özellikle Bitlis merkezinde, Muş ve Sason kazalarında bulunan yoğun grupların bir an önce dağıtılmasının ve sevklerinin yapılmasının önemi üzerinde durulmuştur.¹⁰⁹

16 Mayıs 1331 (29 Mayıs 1915) tarihli bir belgede, Meclis-i Vükela Müzakeratına Mahsus Zabıtname ile Tehcir Kanunu'nun gerekleri ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Bu zabıtta, savaş alanında yaşayan Ermenilerin buldukları yerlerde vatani kurtarmaya çalışan Osmanlı askerlerinin hareketlerini engelledikleri, erzak ve silah nakliyesine müdahale ettikleri, düşman ile işbirliği içinde oldukları, askeri

¹⁰⁷ BOA. DH. EUM. 2, 71/12.

¹⁰⁸ BOA. HR. SYS. 2872/1.

¹⁰⁹ BOA. DH. ŞFR. 52/282.

kuvvetlerin dışında bölgedeki masum halka da zarar verdikleri gibi sebepler nedeniyle yerlerinin değiştirilmesinin uygun görüldüğü ifade edilmiştir. Van, Bitlis, Erzurum Vilayetleri, Maraş Sancağı ve Halep Vilayetinin merkez kazaları müstesna olmak üzere İskenderun, Sovar, Antakya Kazaları ve nahiyelerinde yaşayan Ermenilerin, vilayetin güneyine Musul Vilayeti'nin ve Zor Sancağı'nın güneyine Halep Vilayeti'nin doğu ve güneydoğusuna nakilleri ve yerleştirilmelerine 13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915) tarihinde karar verilmiştir.¹¹⁰

19 Temmuz 1330 (1 Ağustos 1914) tarihinde Mustafa Abdülhalik Bey, Dâhiliye Nezaretine bir yazı göndererek daha önceden Bitlis isyanında yararlılık gösteren askerlerin ve zabitlerin ödüllendirilmesine dair bir yazı gönderdiğini ancak iki aya yakın bir zaman geçmesine rağmen hala cevap gelmediğini belirtmekte ve gereğinin bir an önce yapılmasını istemektedir. 16 Nisan 1330 (29 Nisan 1914) tarihinde göndermiş olduğu yazısında, hangi bölükten hangi askerlerin ve polis memurlarından kimlerin ödüllendirilmeyi hak ettiğini ayrıntılı şekilde bildirmiştir. Adı geçen askerlerin ve zabitlerin nişanla ya da madalya ile taltif edilmelerinin, bazılarının da terfi ettirilmelerinin uygun olacağını belirtmiştir.¹¹¹

Mustafa Abdülhalik Bey'in, emrinde çalışan memurların hak ettiklerini düşündüğü ödülleri alabilmeleri için ısrarla yazışmalarına devam ettiği ve sonunda amacına ulaştığı 27 Ağustos 1330 (9 Eylül 1914) tarihinde Dâhiliye Nezaretinden gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır.¹¹² Bu durum bize, kendisinin gerçekten söylenildiği gibi bir iktidar erbabı olduğunu göstermektedir. Ayrıca içinde bulunulan zor şartlarda bile devletin başarılı memurlarını ödüllendirmeyi ihmal etmediği de açıkça görülmektedir.

Mustafa Abdülhalik Bey'in Valiliği sırasında Padişah'a, Ramazan ve Kurban Bayramları ile Padişah'ın doğum günü münasebetiyle kutlama telgrafları gönderdiği de bilinmektedir.¹¹³

14 Kanun-i Evvel 1330 (27 Aralık 1914) tarihinde yukarıda belirttiğimiz gibi Ermeni polis komiser ve memurlarının işten çıkarılmaları kararının hangi illerde uygulanacağı, 14 Mart 1331 (27 Mart 1915) tarihinde gönderilen bir yazı ile

¹¹⁰ BOA. MV. 198/24.

¹¹¹ BOA. DH. EUM. 2. 1/28.

¹¹² BOA. DH. KMS. 27/32.

¹¹³ BOA. DH. KMS. 27/21, BOA. DH. KMS. 27/36, BOA. DH. KMS. 28/45.

bildirilmiştir. Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerindeki Ermeni asıllı polisler için bu uygulamanın yapılması uygun görülmüştür.¹¹⁴

18 Mart 1331 (31 Mart 1915) tarihinde, Bitlis'teki olaylar sırasında, özellikle askerlerin sevki konusunda gösterdikleri gayret ve büyük hizmetlerden dolayı, Vali Mustafa Abdülhalik Bey'e altın liyakat madalyası verilmesi uygun görülmüştür(Ek:4). Kendisi ile beraber altın madalyaya layık görülen bir diğer ismin de Sivas Valisi Muammer Bey olduğu, Maraş Mutasarrıfı Servet Bey'in de gümüş imtiyaz madalyasına layık görüldüğü anlaşılmıştır.¹¹⁵

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu savaş hali ve sıkıyönetim durumuna rağmen bu ödüllendirmeler için savaşın bitmesinin beklenmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, bölgede çalışan memurların yaptıklarının takdir edildiğini ve en önemlisi Devlet-i Aliye'nin kendilerini desteklediğini bilmelerini sağlamaktadır. Dönemin zor şartları düşünüldüğünde o bölgede çalışabilmek, kararlar alıp uygulayabilmek büyük bir cesaret istemektedir. Nitekim sonraki bölümlerde bu vatansever insanların görevlerini yaptıkları halde ne gibi asılsız suçlamalara maruz kaldıklarını göreceğiz.

19 Kanun-i Sani 1330 (1 Şubat 1915) tarihinde Dâhiliye Nezareti ile Bitlis Valiliği arasında yapılan yazışmalardan anlaşıldığı üzere, Müslüman ve Gayri Müslim halktan toplanan bedelat-ı nakdiyeden kanun ile vilayetlere ayrılan hisse, 26 Temmuz 1330 (8 Ağustos 1914) tarihinden beri ödenmediğini belirterek, bu payın ödenmesi için gerekenlerin yapılması adına Vali Mustafa Abdülhalik Bey ısrarla Nezarete telgraflar çekmiş ve 25 Kanun-i Sani 1330 (7 Şubat 1915) tarihinde Bitlis vilayeti hissesinin Maliye Nezareti tarafından defterdarlığa gönderilmesini sağlamıştır.¹¹⁶

29 Kanun-i Sani 1330 (11 Şubat 1915) tarihinde Van vilayetine gönderilen ancak Bitlis vilayeti hesabına geldiği anlaşılan iki bin adet semensiz Tezkere-i Osmaniye'nin (nüfus cüzdanı belgesi), vilayet hesabından düşülerek Van vilayetine gönderilmesi için yazışmalar yapıldığı görülmektedir.¹¹⁷

Bitlis'in oldukça hareketli olduğu bu dönemde, 19 Ağustos 1331(1 Eylül 1915) tarihli bir yazı ile Nazır Talat Paşa Mustafa Abdülhalik Bey'e bir telgraf göndererek, Kastamonu Valisi Servet Bey'in vefatı üzerine kendisini onun yerine Kastamonu'ya

¹¹⁴ BOA. DH. EUM. MEM. 62/57.

¹¹⁵ BOA. İ. TAL. 500/1333-Ca-10.

¹¹⁶ BOA. DH. Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti (UMVM). 54/44.

¹¹⁷ BOA. DH. Sicil-i Nüfus (SN). Tahrirat Kalemi (THR). 59/72.

nakil etmeyi düşündüğünü ifade etmiştir. Mustafa Abdülhalik Bey'in bu konudaki düşüncesini öğrenmek isteyen Talat Paşa, daha önce de tayini söz konusu olduğunda Bitlis'te kalmak istediğini hatırlatarak, şimdi oradan ayrılıp ayrılmayacağı hakkında bilgi istemiştir. Bu telgraftan sonra Bitlis'teki görev hayatı da sona ermiştir. Bu vilayetteki hizmetleri devlet tarafından her zaman takdir görmüş olan Mustafa Abdülhalik Bey'in idareci özellikleri bu görevi sırasında daha da ön plana çıkmıştır.¹¹⁸

C) KASTAMONU VİLAYETİ VALİLİĞİ

Talat Paşa'nın telgrafından sonra Mustafa Abdülhalik Bey'in Kastamonu Vilayetine nakli yapılmıştır. Tayin yazışmalarında, yine Mustafa Abdülhalik Bey'in idarecilik vasıfları ve sahip olduğu liyakatlerden bahsedildiği görülmektedir. O dönemin şartları düşünüldüğünde olağanüstü durumlarda uygun kararların alınabilmesi ve savaş sırasında merkezi otoritenin sağlanabilmesi için, yönetimin koordineli bir şekilde gerçekleşebilmesi konusunda yerel yöneticilerin bölgelerine hâkim olmaları oldukça büyük önem arz etmektedir.¹¹⁹

Kastamonu Valiliğine eski maaşı değişmeden (12.500 kuruş) tayin edilmiş, ancak görev yerine gitmeden aynı maaş ile Halep Vilayetine nakledilmiştir. Bu kadar kısa sürede gerçekleşen bu yeni tayin işleminin, Halep'in olağanüstü durumundan kaynaklandığını düşünmek gerekmektedir. Üstelik Bitlis Valiliği sırasında bölge ile irtibat halinde olduğu düşünüldüğünde, bu tayinin yapılması daha iyi anlaşılmaktadır.¹²⁰

D) HALEP VİLAYETİ VALİLİĞİ

Mustafa Abdülhalik Bey; 20 Eylül 1331 (3 Ekim 1915) tarihinde düzenlenen bir irade layihası ile görevden alınan Halep Valisi Bekir Sami Bey'in yerine, aldığı maaş değişmeden tayin edilmiştir.¹²¹

¹¹⁸ BOA. DH. ŞFR. 55/352.

¹¹⁹ BOA. MV. 241/105, BOA. İ. MMS. 199/1333-L-15, BOA. DH. ŞFR. 55-A/142, BOA. DH. KMS. 34/12.

¹²⁰ "TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği", *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

¹²¹ BOA. MV. 241/153, BOA. İ. MMS. 200/1333-Za-35.

Mustafa Abdülhalik Bey Halep'e vali olarak tayin olunduktan hemen sonra mabeyn-i hümayun baş kitabetinden ser katip tarafından yazılan emir ile 14 Teşrin-i Evvel 1331 (27 Ekim 1915) tarihinde vuku bulan istekleri üzerine 17 Teşrin-i Evvel 1331 (30 Ekim 1915) Pazar günü Padişahın huzuruna kabul edileceği bildirilmiştir. Aynı şekilde Suriye Valiliği'ne yeni tayin olunan Azmi Bey'in de Salı günü huzura kabul edileceği ifade edilmiştir. Yeni görev yerlerine gitmeden önce Padişah ile görüşmek istedikleri anlaşılmaktadır.¹²² Ancak görüşmenin içeriği ile ilgili ayrıntılı bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Halep Vilayeti'nde 26 Teşrin-i Evvel 1331 (8 Kasım 1915) tarihinde görevine başlayan Mustafa Abdülhalik Bey'in ilk önemli vazifesi vilayet çevresinde bozuk durumda olan yolların tamir ettirilmesi olmuştur. Bu konuda Dâhiliye Nezareti ile yaptığı anlaşmalarda bozuk olan yolların yapılması için vilayete Nezaret tarafından 555 kuruş 30 para gönderildiği anlaşılmıştır. Mustafa Abdülhalik Bey, nezarete gönderdiği yazıda bu paranın gerekli yerlere iletildiğini ve yapılması gereken yollar ile ilgili cetveller ve haritalar hazırlandığını belirtmiştir.¹²³

Mustafa Abdülhalik Bey'in valiliği döneminde Dâhiliye Nezareti'nin yeni bir uygulamaya başladığı da anlaşılmaktadır. Bu uygulama ile vilayetlerin özel idarelerine dair ayrıntılı bilgilerin her sene için düzenli olarak hazırlanacak raporlar ile merkeze bildirilmesi istenmektedir. Daha önceden de gönderilen raporların artık nafia, maarif, sıhhiye, ziraat ve ticaret gibi muhtelif uğraş alanlarında ayrı ayrı hazırlanması istenmektedir. Her raporun o işlerle ilgilenenler tarafından bizzat hazırlanması gerektiği de belirtilmiştir. Nezaretten gelen emir üzerine gerekli çalışmaları tamamlayan Mustafa Abdülhalik Bey, 5 Nisan 1332 (18 Nisan 1916) tarihinde nezarete gönderdiği bir telgrafla istenen raporların posta yolu ile takdim edildiğini ifade etmiştir.¹²⁴

28 Mayıs 1332 (10 Haziran 1916) tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Konya, Adana, Halep, Suriye ve Beyrut Valilerine bir telgraf gönderilerek bölgedeki bulaşıcı hastalıklarla ilgili tahkikat ve teftişatta bulunmak üzere Sıhhiye Müdürü Umumisi Esat Paşa'nın bölgelerine geleceği bildirilmiştir. Gerekli konularda Esat Paşa'ya yardımcı olunması istenmiştir.¹²⁵

¹²² BOA. İ. Mabeyn-i Hümayun (MBH). 18/1333-Z-13, BOA. DH. KMS. 35/8.

¹²³ BOA. DH. UMVM. 75/7.

¹²⁴ BOA. DH. UMVM. 83/2.

¹²⁵ BOA. DH. KMS. 40/1.

Başka bir belgede Halep Vilayeti'ne ait Meydan – Ekbez – Kırıkhan yolunun yapılmasının Dördüncü Orduyu Hümayun Kumandanı tarafından Nafia Nezareti'nden talep edildiği anlaşılmıştır. Nafia Nazırı, Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek bahsedilen yolun yapımı için ek bütçe gönderilmesinin gerektiğini belirtmiştir. Var olan bütçeye ek olarak beş yüz bin liranın daha telgraf poliçesi yolu ile Halep Vilayeti'ne gönderildiği Ordu Kumandanına bildirilmiştir. Ayrıca Halep Vilayeti'ne de haber verilerek bahsedilen yolun yapımı için gereken masrafların muvazene-i umumiyeden karşılanması istenmiştir.

Bölgenin içinde bulunduğu savaş durumu düşünüldüğünde yolların ulaşım elverişli olmasının ne kadar önemli olduğu bir kez daha görülmektedir. Mustafa Abdülhalik Bey de bu konunun önemini farkında olmasına rağmen, yolun inşaatına başlamasının pek mümkün olmadığını ifade etmiştir. Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraflarda bahsedilen yolun vilayet dâhilindeki kısmının otuz dört kilometre olduğu ve inşa edilebilmesi için bir buçuk milyondan daha fazla miktarda paraya ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Bu kadar büyük bir meblağın da vilayetin bu seneki bütçesinde olmadığını belirtmiştir. Vilayetin önceki senelerden Maliye Nezaretince ödenmeyen tahsilâtlarının bulunduğu, gereken paranın en azından bir kısmının vilayetin ödenmemiş olan paralarından ödenmesini rica etmiştir. Bu konuda yolun askeri anlamda taşıdığı önemin ve durumun aciliyetinin göz önünde bulundurulmasını istemiştir. Yukarıda da söylediğimiz ek ödemenin Vali Bey'in isteği üzerine yapıldığı ancak istediği miktardan az olduğu anlaşılmaktadır. Nezaret tarafından yolun mümkün olduğu kadarının vilayetçe yapılması gereken yerde askeriyenin desteğinin alınması istenmiştir.¹²⁶

Mustafa Abdülhalik Bey, 2 Ağustos 1332 (15 Ağustos 1916) tarihinde, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda Halep'te yaşayan Ermeni asıllı bir şahsın faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Halep'te otel işleten bu şahsın, otelinde kumar oynattığı ve fuhuş yaptırdığı, Halep'teki memurları kendisine bağlayıp Ermeniler lehine faaliyetlerde bulunduğundan bahsetmiştir. Bu uygunsuz davranışları nedeni ile otel sahibinin Halep'ten başka bir yere sevk edilmesinin uygun olacağını belirtmiştir. Ancak otelin Halep'te tek otel olması ve çok işe yaraması nedeniyle, kapatılmamasının, İstanbul'dan ya da başka bir yerden gönderilecek Müslüman bir kişi tarafından işletilmeye devam etmesinin faydalı

¹²⁶ BOA. DH. UMVM. 72/19.

olacağını ifade etmiştir. Bu Ermeni şahsın özellikle kumara ve kadına düşkün olan memurlar üzerinde etkili olduğunu belirtmiş, otel sahibinin en iyi dostunun Halep polis müdürü olduğunu açıklayarak, Polis Müdürünün de değiştirilmesinin en uygun durum olacağını söylemiştir.¹²⁷ Bu belgede de görülmektedir ki, Ermeniler emellerine ulaşabilmek için her türlü yolu denemekten geri kalmamıştır. Bu davranışlarına rağmen düzenin sağlanması için yapılan tek şey ise yer değiştirmek olmuştur.

3 Kanun-i Sani 1332 (16 Ocak 1916) tarihinde Dördüncü Ordu alanında nüfus sayımı yapılmıştır. Bu nüfus sayımı ile ilgili olarak Halep ve Suriye Valiliklerinden bilgi istenmiş ve tahrirat için yüz yirmi bin kuruşun gönderildiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Mustafa Abdülhalik Bey, bizzat kendisi harekete geçerek sayımın yapıldığı yerleri denetlemiş ve sonrasında görüşlerini bildirmiştir. Ayrıca Dâhiliye Nezareti'nin emri üzerine tahrirata ait esas defterlerde aynen Nezaret'e göndermiştir. Bölgede yaşayan ahalinin vergi mükellefi olanlarının sayılmasının yanında, bölgeden elde edilecek vergi gelirlerinin de hesaplandığı anlaşılmaktadır.¹²⁸

9 Kanun-i Sani 1332 (22 Ocak 1917) tarihinde Dâhiliye Nezareti, Mustafa Abdülhalik Bey'e bir görev emri göndermiştir. Bu emirde eski Kudüs Mutasarrıfı Mithat Bey'in yolsuzluk yaptığına dair iddiaların kendisi tarafından araştırılması istenmiştir. Adı geçen mutasarrıf, görevde bulunduğu süre içinde halkın ihtiyaçlarını karşılamak gerekçesiyle, ordu ambarlarından erzak alınması için Meclis-i Liva kararıyla Maliye Hükümeti adına bir mukavele imzalamıştır. Bu mukaveleye göre ihtiyaç duyulan kırk bin lira sermayenin, yirmi beş bin lirasının temin edildiği, on beş bin liranın eksik kaldığı belirtilmiştir. Bu eksik kalan miktarın, mutasarrıfın akrabalarından olan Abdüssamed Efendi tarafından temin edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu şahsın, komisyon olarak üç bin lira alacağı anlaşılmıştır. Mustafa Abdülhalik Bey, bu üç bin liraya mahsuben adı geçen mutasarrıfın da iki yüz elli lira alacağı şeklindeki iddiaları araştırmakla görevlendirilmiştir.

Yaptığı araştırma sonuçlarını üç sayfalık bir rapor olarak Nezarete gönderen Mustafa Abdülhalik Bey, raporunda konu ile ilgili vardığı kanaatini de ifade etmiştir. Konu ile ilgili olan herkesle görüşen, bahsedilen para havaleleri ile ilgili banka kayıtlarını inceleyen ve şahitleri dinleyen Mustafa Abdülhalik Bey, Mithat Bey'in

¹²⁷ BOA. DH. EUM. İkinci Şube (2). 26/9.

¹²⁸ BOA. DH. SN. THR. 72/65.

görevini kötüye kullandığını belirterek, ceza kanununun yüz ikinci maddesinin, 28 Nisan 1330 tarihli fıkrasını ihlalden dolayı cezalandırılması gerektiği şeklinde bir karara varmıştır.¹²⁹

1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917) tarihinde düzenlenen bir İrade-i Seniyye ile Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e göstermiş oldukları güzel hizmetlerden dolayı mülazım-ı sani rütbesi verilerek terfi ettirilmiştir. (Ek:5) Böylece Mustafa Abdülhalik Bey hükümet tarafından yeni bir övgüye daha mazhar olmuştur.¹³⁰

Mustafa Abdülhalik Bey'in birinci Halep Valiliği dönemi 16 Nisan 1333(16 Nisan 1917) tarihinde sona ermiş ve Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı'na tayin edilmiştir.¹³¹

Mustafa Abdülhalik Bey, yaklaşık 1,5 yıl Dâhiliye Müsteşarlığı görevinde bulunmuş, görevi devam ettiği sırada Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa Dâhiliye Nezaretine bir telgraf çekmiştir. Telgrafında Halep Vali Vekili Tevfik Bey'in görevinde başarısız olduğu, ordunun iaşesinin karşılanmasını sağlamada daha etkili olabilecek bir valinin bir an önce tayin edilmesini ve mümkünse Mustafa Abdülhalik Bey'in gönderilmesini talep etmiştir.¹³² Cemal Paşa'nın bu isteği olumlu görülmüş ve Mustafa Abdülhalik Bey 22 Eylül 1334 (22 Eylül 1918) tarihinde Meclis-i Vükela kararı ile yeniden Halep valiliğine tayin edilmiştir.¹³³

İlk görevlendirildiğinde olduğu gibi yine Halep'e gitmeden evvel 24 Eylül 1334 (24 Eylül 1918) tarihinde Padişah huzuruna çıkmıştır.¹³⁴ Halep vilayetine tayini Memurin ve Sicili Ahvali Müdüriyetinden çekilen bir telgrafla Halep'e de bildirilmiştir.¹³⁵ Ayrıca Mustafa Abdülhalik Bey, Batum mutasarrıfına bir telgraf çekerek, oraya tekrar gelip kendisi ile çalışmayı arzu ettiği halde yeniden Halep'e sevk edildiğini belirterek kendisine çalışmalarında başarılar dilemiştir.¹³⁶

Halep'e giderek çalışmalarına başlayan Mustafa Abdülhalik Bey'in Halep'teki ikinci valilik dönemi uzun sürmemiştir. Halep'te bulunduğu bu kısa süre zarfında Mustafa Kemal Paşa ile de tanışma fırsatını bulmuş, daha sonraki dönemlerde

¹²⁹ BOA. Şura-ı Devlet Belgeleri (ŞD). 2321/37.

¹³⁰ BOA. İ. Dosya Usulü (DUİT). 153/36.

¹³¹ "TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği", *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

¹³² BOA. DH. ŞFR. 557/103.

¹³³ BOA. İ. DUİT. 41/69, BOA. MV. 249/177, BOA. DH. İ. UM. E. 48/87.

¹³⁴ BOA. İ. DUİT. 12/23, BOA. DH. KMS. 48/58.

¹³⁵ BOA. DH. ŞFR. 91/216.

¹³⁶ BOA. DH. ŞFR.91/221.

ilerleyecek bir dostluğun temelleri atılmıştır.¹³⁷ Mustafa Kemal Paşa, o sırada 7. Ordu Kumandanı olarak Halep'te bulunmaktadır.

Mustafa Abdülhalik Bey'e Halep'in işgali üzerine, İstanbul'dan, Hüdavendigâr (Bursa) Valiliğine tayin edildiği, maddi ve manevi bir zarara uğradığını düşünmüyorsa derhal Bursa'ya hareket etmesi gerektiğine dair bir telgraf 31 Teşrin-i evvel 1334 (31 Ekim 1918) tarihinde gönderilmiştir.¹³⁸ Bu telgraf eline geçmeden önce, Mustafa Kemal Paşa komutasında bulunan 7. Ordu düşmanlara Anadolu'nun yolunu kapatmak için bölgede bir savunma düzeni oluşturmuş, ardından Mustafa Kemal Paşa Halep Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'i de yanına alarak 23 Teşrin-i sani 1334 (23 Ekim 1918) tarihinde Halep'ten ayrılmıştır.¹³⁹

E) DÂHİLİYE NEZARETİ MÜSTEŞARLIĞI

Mustafa Abdülhalik Bey, Halep'te bulunduğu sırada Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı'na getirilmiştir. Bu görev değişikliğinin sebebi bilinmemekle beraber, Dâhiliye Nezaretinden gönderilen, müsteşarlığa tayin edildiğini bildiren İrade-i Seniyye'nin tarihi 16 Nisan 1333 (16 Nisan 1917) 'dür.¹⁴⁰ Kendisi, müsteşarlığa tayin edildiği tarihin 29 Nisan 1333 (29 Nisan 1917) olduğunu, göreve ise 18 Mayıs 1333 (18 Mayıs 1917) tarihinde başladığını belirtmiştir.¹⁴¹

8 Mayıs 1333 (8 Mayıs 1917) tarihinde Zor¹⁴² Mutasarrıfı Abdülkadir Bey, Dâhiliye Müsteşarı olan Mustafa Abdülhalik Bey'i tebrik etmiştir.¹⁴³ Mustafa Abdülhalik Bey'in Halep Valiliğinden ayrılması üzerine, yerine gelen Vali Vekili Mehmet Tevfik Efendi, selefine gönderdiği bir şifrede, Halep vilayetinde kendisi

¹³⁷ Bu bilgiye Mustafa Abdülhalik Bey'in torunu Sabri Sayarı ile yapılan mülakat sonunda ulaşılmıştır. Sabri Bey, Mustafa Kemal Paşa ile Mustafa Abdülhalik Bey'in ilk olarak Halep'te tanıştıklarını belirtmektedir. Bu bilginin dışında, TBMM tarafından TRT'ye hazırlatılan ve Mustafa Abdülhalik Bey'in hayatını anlatan bir belgeselde, ikilinin Arnavutluk'ta buldukları dönemde tanıştıkları ve dost oldukları, Halep'te yeniden karşılaştıkları belirtilmektedir.

¹³⁸ DH. KMS. 49-1/17.

¹³⁹ Kurtuluş Savaşı'nda İçel Tarihini Yazma Komitesi, *Kurtuluş Savaşında İçel*, Baha Matbaası, İstanbul 1971, Halep'in İngilizler tarafından işgali konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İsmet Üzen, "İngiliz Resmi Yayınına Göre, Birinci Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizlerle Son Çarpışması: Haritan Olayı (26 Ekim 1918)", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı:45, 2007, s.175-192.

¹⁴⁰ BOA. İ. DÜİT. 39/60.

¹⁴¹ "TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği", *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

¹⁴² Zor (Deyr): 1854'de Halep Eyaletine bağlı bir sancak olan Zor, 1865'te kaza haline gelmiş, 1882'de yeniden Zor sancağı olmuştur. Deyr-izor olarak da bilinmektedir. Bkz. T.Sezen, a.g.e. s.540.

¹⁴³ BOA. DH. ŞFR. 553/75.

adına yaptırılan çeşme ile ilgili malumat vermiştir.¹⁴⁴ Buradan yola çıkarak, Mustafa Abdülhalik Bey'in beraber çalıştığı mesai arkadaşları ile ilişkilerinin iyi olduğu ve görev yaptığı yerlerde sevilen bir idareci olduğunu söylemek mümkündür.

Dâhiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'e, 1 Kanun-i evvel 1333 (1 Aralık 1917) tarihli İrade-i Seniyye ile Londra Konferansının Tuna ile ilgili yapılan müzakerelerin ikinci toplantısına Hükümet-i Seniyye adına katılacağı bunun için konferansın düzenlendiği Viyana gideceği bildirilmiştir.¹⁴⁵ Ayrıca 4 Kanun-i evvel 1333 (4 Aralık 1917) tarihli Meclis-i Vükela kararı ile kendisine bu görevi için harcırah verilmesi, Maliye Nezaretinin gereken düzenlemeleri yapması ve gerekli diğer Bakanlıklara bilgi vermesi istenmiştir.¹⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin zor dönemlerinde devletin ihtiyaç duyduğu her noktada çalışmaya devam eden Mustafa Abdülhalik Bey, 3 Kanun-i evvel 1333 (3 Aralık 1917) tarihli bir İrade-i Seniyye ile İftihar Madalyası alarak yine ödüllendirilmiştir.¹⁴⁷ (Ek:6)

18 Nisan 1334 (18 Nisan 1918) tarihinde Erzurum Vali Vekili Kaymakam Recep Bey tarafından Heyet-i Teftişîye Müdüriyet-i Umumisine bir telgraf gönderilmiş ve vilayetin içinde bulunduğu zor durum ayrıntısıyla anlatılmıştır. Vilayette yaşayan halkın iaşesinin günden güne azaldığı, ikmal yapılmazsa on beş – yirmi gün sonra çok sıkıntıda kalacakları belirtilmiştir. Ayrıca mevcut nüfusun zirai faaliyetleri için nakliyyeye çok ihtiyaç duyulduğu, bu konuda vilayetin elinde bulunan kadroların yeterli olmadığı ifade edilmiştir. Ziraat mevsiminin gelmesine rağmen nakliye araçlarının temin edilemediği anlaşılmaktadır. Eğer yardım edilmezse sefalette kalacakları belirtilmiştir. Bu telgraf üzerine Meclis-i Vükela, Müsteşar Mustafa Abdülhalik Bey başkanlığında Dâhiliye, Adliye, Maliye, Nafia, Maarif Nezaret Müsteşarlarından ya da re'sen bu bakanlıklara ait memurin kadrolarından bir komisyon oluşturulması için bir karar almıştır.¹⁴⁸

¹⁴⁴ BOA. DH. ŞFR. 556/30.

¹⁴⁵ BOA. MV. 248/58, BOA. İ. DÜİT. 119/104.

¹⁴⁶ BOA. MV. 210/87.

¹⁴⁷ BOA. İ. DÜİT. 64/132.

¹⁴⁸ BOA. DH. İ. UM. 20 – 18/12 – 039.

a) Talat Paşa'nın Mustafa Abdülhalik Bey'e Gönderdiği Telgraflar

1 Şubat 1334 (1 Şubat 1918) tarihinde Berlin'de bulunan Talat Paşa tarafından Mustafa Abdülhalik Bey'e bir telgraf çekilmiştir. Bu telgrafta daha önceden ailesine üç mektup yazdığını ancak bir haber alamadığını belirten Talat Paşa, kendisinin Berlin'de olduğunu ve sağlığının yerinde olduğunu ailesine bildirilmesini istemiştir. Talat Paşa, Mustafa Abdülhalik Bey'den bu telgrafi, Serhat Şükrü Beyefendi'ye iletmesini, onun vasıtasıyla ailesinin haberdar edilmesini rica etmiştir.¹⁴⁹

Mustafa Abdülhalik Bey tarafından 17 Mart 1334 (17 Mart 1918) tarihinde Trabzon Valisi Süleyman Necmi Bey'e bir telgraf çekilmiştir. Bu telgrafta Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın emri ile kendisinin Trabzon'a, Ahmet Bey'in de Sivas'a vali olarak tayin edildikleri bildirilmiştir. Talat Paşa'nın yoğunluğundan dolayı bu işle bizzat ilgilenemediğini ancak bilgisi dâhilinde olduğunu özellikle belirtilmiştir.¹⁵⁰

Mustafa Abdülhalik Bey, Mayıs 1918'den itibaren görevli olarak Batum'da bulunmuştur. Kendisinin yokluğunda Nezaret namına imza yetkisinin Hukuk Müşaviri Osman Beyefendi'ye ait olduğu Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey'e bir yazı ile bildirilmiştir.¹⁵¹ Mustafa Abdülhalik Bey'in Batum'a gönderilmesi ve buradaki çalışmaları ile ilgili ayrıntılara girmeden önce Batum'un o dönem içinde bulunduğu olağanüstü durumun açıklanması gerekmektedir.

b) Elviye-i Selase

Elviye-i Selase; üç liva anlamına gelmektedir. 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı'ndan sonra Kars, Ardahan ve Batum sancakları için kullanılmıştır. Halk arasında 93 Harbi olarak da bilinen savaş sonucunda adı geçen sancaklar Ruslara savaş tazminatı olarak bırakılmıştır.¹⁵² Daha sonrasında Rusya, Doğu Anadolu bölgesindeki işgal alanını genişletmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesinde Osmanlı ordusunun uğradığı başarısızlıklar, Rusların Erzurum'a kadar

¹⁴⁹ BOA. DH. KMS. 65/9.

¹⁵⁰ BOA. DH. KMS. 47/7.

¹⁵¹ BOA. DH. KMS. 35/64.

¹⁵² Mustafa Bakan, "Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/7, Fall 2008, s.734.

inmelerine ortam hazırlamıştır. 1917 yılında Rusya’da yaşanan Bolşevik İhtilal’i¹⁵³ sonucunda yeni kurulan hükümet Rusya’nın savaş halinde olduğu devletler ile (Osmanlı Devleti ve Almanya) anlaşmak için görüşmelere başlamıştır. Osmanlı Devleti ile gerçekleşen görüşmelerden anlaşılın, yeni Rus Hükümeti’nin de eski Rus Hükümeti gibi Osmanlı Devleti topraklarında yayılmacı anlayışı devam ettirdiği gerçeğidir. Ruslar bölgeden sözde geri çekilirken, yerlerine kendileri tarafından organize edilmiş, Gürcüler ve Ermeniler yerleştirmiştir. Yerleştirilen bu birlikler bölge halkına işkence ve zulüm yapmaya başlamıştır.¹⁵⁴

Ruslar, 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalayarak I. Dünya Savaşı’ndan çekilmişlerdir. Bu antlaşma ile Elviye-i Selase Osmanlı Devleti’ne bırakılmıştır. Ancak bölgeye sonradan gelen Ermeniler ve Gürcüler bu antlaşmayı tanımadıklarını ifade ederek bölgeden çıkmayacaklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine 14 Mart 1918 tarihinde Trabzon Görüşmeleri başlamıştır.¹⁵⁵

Bu görüşmeler sırasında Ermeniler Kars’ın, Gürcüler ise Batum’un kendilerine bırakılmasını istemiştir. Görüşmeler sırasında bölgede bulunan I. Kafkas Ordusunun harekâtı sonucunda bölgede askeri açıdan hâkimiyet sağlanmıştır. Uzun süre devam eden görüşmeler sonucunda meselenin siyasi boyutunun çözülmesi için bu bölgede “halk oylaması” yapılması kararına varılmıştır.¹⁵⁶

Bu halk oylamasının gerçekleştirilmesi için Osmanlı Devleti bölgeye mülki memurlar göndermiştir. Bu memurlar halk oylamasının ne şeklide yapılacağı konusunda halka nezaret etmekle görevlendirilmiştir. Kars Mutasarrıf Vekilliğine Mülkiye Müfettişi Hilmi Bey, Ardahan’a Şükrü Bey, Kağızman’a Ahmet Talat Bey, Oltu’ya Necati Bey tayin edilmiştir. Ayrıca Kars Hâkimi Mehmet Ali, Müdde-i Umumisi Sadi Rıza, Sorgu Hâkimi Burhaneddin Beylerle, Polis Mehmet Efendide tayin edilenler arasında bulunmaktadır. Bu memurların başlarına da Dâhiliye

¹⁵³ Bolşevik İhtilali: 1917 yılında Rusya’da meydana gelen ihtilal sonucunda Çarlık Rusya’sı yıkılmış yerine Sovyet Rusya kurulmuştur. Yeni kurulan Sovyet Rusya I. Dünya Savaşı’ndan çekilmiştir. Bolşevik İhtilali’nin Osmanlı Devleti’ne etkileri için Bkz. Recep Koçyiğit, *1917 Bolşevik Devriminin Osmanlı Mebuslar Meclisi ve Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Yankıları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.

¹⁵⁴ Yunus Zeyrek, “Batum Mebusu Edip Dinç’in 1921 Yılı Günlüğü”, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı: 9, Kış 2008, s. 32.

¹⁵⁵ Bakan, a.g.m., s. 735.

¹⁵⁶ Mustafa Gül, “Elviye-i Selase’nin Osmanlı Devletine İadesi ve Bazı Uygulamalar”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/814/10330.pdf>, s. 371.

Nezareti Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey getirilmiştir. Bu heyet Mayıs ayı sonunda Elviye-i Selase'ye gelerek vazifeye başlamıştır.¹⁵⁷

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması sonucunda bölgede kazanılan hâkimiyet sona ermiştir. İngilizler 27 Kasım 1918 tarihinde Batum'a asker çıkarmış ve 17 Aralık 1918 tarihinde Batum'u resmen işgal etmiştir. Bu sefer de İngilizlerin desteği ile Ermeni ve Gürcüler yeniden faaliyetlerine başlamıştır.¹⁵⁸

c) Mustafa Abdülhalik Bey'in Batum'daki Çalışmaları

Batum'a vali vekili olarak tayin edilen Mustafa Abdülhalik Bey'in, tayini 2 Mayıs 1334 (2 Mayıs 1918) tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Batum İdaresi Memur Hayet-i Teftiş Müdür-ü Umumisi Hamid Bey'e gönderilen bir telgrafla haber verilmiştir. Telgrafta Mustafa Abdülhalik Bey'in Elviyeyi Selase'de gerekli olan teşkilatı hazırlamakla görevlendirildiği ve bu konudaki çalışmalarında kendisine gerekli yardımların yapılması istenmiştir.¹⁵⁹

7 Mayıs 1334 (7 Mayıs 1918) tarihinde Dâhiliye Nezareti Jandarma Umum-i Kumandanlığından çıkan ve bizzat Dâhiliye Nazırı tarafından yazılan bir telgraf Müsteşar Mustafa Abdülhalik Bey'e gönderilmiştir. Bu telgrafta Nazır Bey, üçüncü ordunun yeni livalara jandarma teşkilatı için zabıt ve efrad veremeyeceğini belirtmiştir. Ancak İstanbul'dan dört zabıt ve iki yüz jandarmalık bir müfreze gönderileceği, ayrıca üç tabur kumandanı dahi gönderileceği ve Trabzon Mektebi faaliyete başlayıp efrad yetiştirdiğinde bir miktar daha efrad gönderilebileceğini belirtmiştir. Bu süre içinde mahalli kaynakları kullanılarak teşkilatın tamamlanması için çalışmalara devam etmesini istemiştir.¹⁶⁰

9 Mayıs 1334 (9 Mayıs 1918) tarihinde Kalem-i Mahsusa'dan Batum'a gönderilen bir telgrafta, Mülkiye Müfettişlerinden Emin Hüsnü ve Fahreddin Beylerle, Nüfus Kâtiplerinden Rıza Efendi'nin Batum'a hareket ettiğini,

¹⁵⁷ a.g.m., s. 371 – 376. Ayrıca oluşturulan heyet ve oylamanın resmi sonuçları için Bkz. Tuğba Çelebioğlu, *1990 Sonrası Türkiye Gürcistan İlişkileri*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s.6 -8.

¹⁵⁸ Bakan, a.g.m., s.741.

¹⁵⁹ BOA. DH. KMS. 47/40, BOA. DH. ŞFR. 87/14.

¹⁶⁰ BOA. DH. ŞFR. 87/67.

Jandarmadan da altı zabıt ile yüz yetmiş neferin ilk vasıta ile gönderileceğini Müsteşar Mustafa Abdülhalik Bey'e bildirmişlerdir.¹⁶¹

10 Mayıs 1334 (10 Mayıs 1918) tarihli bir başka telgrafta, Mustafa Abdülhalik Bey, bölgeden ayrılmak isteyen Rumlarla ilgili ne yapılması gerektiğine dair merkezden malumat istemiş ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden cevap gelmiştir. Bahsi geçen Rumların gitmelerine izin verildiği bildirilmiş, ancak ne kadar oldukları ve oraya ne zaman ve ne suretle gelmiş olduklarına dair tahkikat yapılması ve kendilerinin bilgilendirilmesi istenmiştir.¹⁶²

Mustafa Abdülhalik Bey, bölgede halk oylaması sırasında yaşanabilecek güvenlik zafiyetlerinin önüne geçebilmek amacıyla Jandarma Genel Kumandanlığı'ndan bir talepte bulunmuştur. Bu talebi üzerine 12 Mayıs 1334 (12 Mayıs 1908) tarihinde Jandarma Genel Kumandanlığı, Trabzon Jandarma Alay Kumandanının Batum'da kalmasının uygun olduğunu bildirmiştir.¹⁶³

Mustafa Abdülhalik Bey'e 12 Mayıs 1334 (12 Mayıs 1918) tarihinde gönderilen başka bir telgrafta Trabzon mültecilerinden arazi ve emlak sahibi çiftçi ve tüccarların memleketlerine dönmelerine 23 Nisan 1334 (23 Nisan 1918) tarihinde çıkarılan bir yazı ile izin verildiği bildirilmiştir. Bu mültecilerin hareket etmeleri için gerekenlerin yapılması, mevcut olan vasıta vapur ise, vapurun tahsis edilmesi ve bu mültecilerin memleketlerine dönmelerine mübaşeret edilmesi istenmiştir.¹⁶⁴

18 Mayıs 1334 (18 Mayıs 1918) tarihinde Mustafa Abdülhalik Bey'e Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgraf Berlin'deki İsveç Sefir'i tarafından Batum ve Tiflis Murahhası Herman Rozen'e gönderilmiştir. Adı geçen şahsa Dersaadet Almanya Sefaretinden tebliğ edilen bir telgraf hakkında malumat vermesi istenmiştir. Bu telgrafta, Batum ve Tiflis'te bulunan İsviçre tebaasının memleketlerine dönmeleri konusunda gerek İsviçre gerek İsveç hükümetlerinin salahiyet verdikleri bildirilmiştir.¹⁶⁵ İsviçre vatandaşlarının o bölgede hangi amaçla bulduklarından bahsedilmemekte ise de bu durum, dönemin şartları ve bölgenin Bakü petrollerine yakınlığından dolayı o bölgede pek çok milletin söz sahibi olmak için uğraşmasına kanıt olmaktadır.

¹⁶¹ BOA. DH. ŞFR. 87/81.

¹⁶² BOA. DH. ŞFR. 87/109.

¹⁶³ BOA. DH. ŞFR. 87/119.

¹⁶⁴ BOA. DH. ŞFR. 87/115.

¹⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 87/183.

19 Mayıs 1334 (19 Mayıs 1918) tarihinde İdare-i Umumiye Dâhiliye Müdüriyetinden Erzurum vilayetine bir telgraf gönderilerek, mülkiye teşkilatının oluşturulması konusunda Dâhiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'e müracaat edilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹⁶⁶ Bu belge de bize, Abdülhalik Bey'in oldukça geniş yetkiler verilerek Bitlis'e gönderildiğini, alacağı kararlara ve yapacağı uygulamalara devlet tarafından güven duyulduğunu göstermektedir.

Mustafa Abdülhalik Bey'in müsteşarlığı sırasında bölge ile ilgili konularda pek çok kez bilgisine başvurulduğu görülmüştür. 22 Mayıs 1334 (22 Mayıs 1918) tarihli bir telgrafta, Lazistan Mebusu Sudi Bey'in Batum'dan çok miktarda tütün alıp Gülnihal Vapuru'na yüklediğinin görüldüğü belirtilmiştir. Bu gibi maddelerin ihracının yasaklandığı belirtilerek bu konuda malumat istenmiştir. İhracı söz konusu olan maddenin Batum Mutasarrıflığına teslim edildiği, sahibinin bulunmadığı, işgal sırasında firar ettiği anlaşılmıştır. Tütünlerini muhafaza için bırakan tüccardan haber alınamayınca Sudi Bey'in bedelini ödemediği tütünleri almaya kalktığı belirtilmiştir.¹⁶⁷

Hakkında bilgi istenilen başka bir konuda, bölgede bulunan veya bölgeden ayrılan Ruslara ait vesikalar ve kayıtların nasıl tutulduğu noktasıdır. Bazılarının kayıtlarının kiliseler tarafından tutulduğu belirtilirken, Mustafa Abdülhalik Bey'in bu konuda ayrıntılı bir tahkikat yapması ve kendilerini bilgilendirmesi istenmiştir.¹⁶⁸ Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kaleminden yapılan bu isteğe Mustafa Abdülhalik Bey'in verdiği cevaba ulaşılammıştır.

22 Mayıs 1334 (22 Mayıs 1918) tarihinde, Dâhiliye Nazırı tarafından gönderilen bir yazıda, Rusların istediği masrafın miktarı ve bu masrafın ne kadarının belediye ve vilayet bütçesinden ödeneceğinin belli olduğu ve bu masrafa, umumi bütçeden ne kadar vermeye mecbur olunacağı konusunda tahkikatlar tamamlandığı zaman kendisine bu konuda bilgi verileceği belirtilmiştir.¹⁶⁹ Yine aynı tarihte Dâhiliye Nazırından "gayet acildir" ibaresi olan bir telgraf daha gelmiştir. Bu telgrafta, Bakü Cemiyet-i İslamiyesi tarafından Rus ve Ermenilerin bölgede yaptığı mezalime dair çok sayıda belge ve fotoğraf toplandığı istihbaratının yapıldığı

¹⁶⁶ BOA. DH. İ. UM. 20-18/12-54, BOA. DH. ŞFR. 87/195.

¹⁶⁷ BOA. DH. ŞFR. 87/249, BOA. DH. İ. UM. 19-1/1-58.

¹⁶⁸ BOA. DH. SN. THR. 79/34.

¹⁶⁹ BOA. DH. ŞFR. 87/253.

belirtilmiş ve bu belgeler ve fotoğrafların acele şekilde en uygun yol ile kendilerine gönderilmesinin sağlanması istenmiştir.¹⁷⁰

23 Mayıs 1334 (23 Mayıs 1918) tarihinde, Kıdemli Yüzbaşı Adil Efendi'nin Lazistan ya da Erzurum taburlarından hangisine görevlendirilmesi konusunda Mustafa Abdülhalik Bey'in görüşü istenmiştir. Ayrıca boşta olan Gümüşhane taburuna da Binbaşı Nazif Efendi'nin getirilmesi ve vazifesine başlaması için gerekenlerin yapılması istenmiştir.¹⁷¹

Yine aynı tarihte Jandarma Genel Komutanlığından bir yazı gönderilerek, Batum'a Binbaşı Tahsin, Ardahan'a Yüzbaşı Nesimi ve Kars'a Yüzbaşı Rauf Efendilerin memur edildikleri bildirilmiştir. Bu subayların Batum'a gönderilecek jandarma müfrezesi ile birlikte ilk vasıtayla hareket edecekleri belirtilmiştir.¹⁷²

25 Mayıs 1334 (25 Mayıs 1918) tarihli bir telgraftan Mustafa Abdülhalik Bey tarafından mısır istendiği anlaşılmaktadır. İstenen mısırın Kızılırmak Vapuru ile gönderildiği belirtilmiştir.¹⁷³ 26 Mayıs 1334 (26 Mayıs 1918) tarihinde İdare-i Umumiye Müdüriyetinden gönderilen bir telgrafta Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'nin eline geçmeden önce Rus yönetiminde iken toplanan vergilerin aynı şekilde toplanmaya devam edilmesi hususunda Meclis-i Vükela'da karar alındığı ve bu karara göre uygulama yapılması gerektiği bildirilmiştir.¹⁷⁴

30 Mayıs 1334 (30 Mayıs 1918) tarihinde, bölgeye Gülcemal Vapuru ile yüz yetmiş beş nefer ve sekiz zabıt gönderildiği haber verilmiştir.¹⁷⁵ 30 Mayıs tarihli başka bir telgrafta, Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gelen bir yazıdan bahsedilmiştir. Bu yazı ile Hariciye Nazırı, Avusturya – Macaristan'ın Batum'da bulunan eski konsolosu Mösyö Emil Motzam'ın Harb-i Umumi başında bıraktığı 15 numaralı konsolato binasında bulunan ev eşyalarının şu anki durumu ile ilgili malumat istemiştir. Dâhiliye Nazırı da bu konuda gerekenlerin yapılmasını Mustafa Abdülhalik Bey'den istemiştir.¹⁷⁶

2 Haziran 1334 (2 Haziran 1918) tarihinde İdare-i Umumi Vilayet Müdürü tarafından çekilen bir telgrafta, Batum'da yapılacak olan Mekteb-i Mülkiye

¹⁷⁰ BOA. DH. ŞFR. 87/330.

¹⁷¹ BOA. DH. ŞFR. 87/266.

¹⁷² BOA. DH. ŞFR. 87/267.

¹⁷³ BOA. DH. ŞFR. 87/289.

¹⁷⁴ BOA. DH. ŞFR. 87/297.

¹⁷⁵ BOA. DH. ŞFR. 87/363.

¹⁷⁶ BOA. DH. ŞFR. 87/362.

inşaatının takibi için şimdiden bir müdür atamanın gerekli olduğu belirtilmiştir. Bu görev için İstanbul'dan Nazım Bey'in uygun olacağını söyleyen Vilayet Müdürü, adı geçen şahsın kabul edilmemesi halinde bu göreve atanması istenen kişinin isminin kendisine bildirilmesini istemiştir.¹⁷⁷

4 Haziran tarihinde Dâhiliye Nazırı Batum'da bulunan Alman subaylarının aleyhte propaganda yaptıklarını duyduğunu belirterek konu ile ilgili Mustafa Abdülhalik Bey'den bilgi ve görüşlerini bildirmesini istemiştir.¹⁷⁸

Batum'a ait olan yüz otuz ton zahirenin Mayıs'ın otuzuncu günü Batum'a gelen Gülcemal Vapuru'nda bulunduğu İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi'nden 4 Haziran'da çekilen bir telgrafla bildirilmiştir.¹⁷⁹ Yine aynı tarihli bir başka telgrafta Nazır Bey, Enver Paşa'nın dört gün sonra orada olacağını, bütün mütaalatını kendisine söylediğini, onunla mutlaka görüşülüp varılacak kesin kararın kendisine bildirilmesini istemiştir.¹⁸⁰

Üçüncü Ordu ve mıntikasının idaresi için 20 Mayıs'ta hareket eden Ankara Vapuru'yla altı yüz küsur ton ve partiden dört yüz ton zahirenin sevk edildiği, bunlardan ne kadarının Batum'a gitmesi gerekiyorsa belirlenmesi ve kalanların Trabzon'a çıkarılmasından sonra vapurun Batum'a hareket ettirilmesinin Üçüncü Ordu Kumandanlığına yazıldığı, Müsteşar Bey'e de konu ile ilgili haber verildiği belirtilmiştir.¹⁸¹

15 Haziran 1334 (15 Haziran 1918) tarihli bir telgrafta, tohumluk ve ekin için Cemal Bey'in Müsteşar Vekili Osman Bey'e yazdığı telgrafnamenin Enver Paşa'ya sunulduğu, orduya gereken emirlerin verildiği bildirilirken, hasat zamanına kadar kaç ton ve ne cins zahireye ihtiyaç duyulduğunun tespit edilip kendilerine bildirilmesi istenmiştir.¹⁸²

Batum şehrinde düzenin sağlanabilmesi için yüz kırk bir polis memuruna, üç ikinci komisere, yedi komisere, yedi tahkik memuruna ve bir polis müdürüne ihtiyaç olduğunu belirten ve polis kadrosunun şehrin her yerinde noksan olduğunu ifade eden Mustafa Abdülhalik Bey, 16 Haziran 1334 (16 Haziran 1918) tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgraf ile Batum'a polis gönderilmesi için

¹⁷⁷ BOA. DH. ŞFR. 88/27.

¹⁷⁸ BOA. DH. ŞFR. 88/56-1.

¹⁷⁹ BOA. DH. ŞFR. 88/53.

¹⁸⁰ BOA. DH. ŞFR. 88/56.

¹⁸¹ BOA. DH. ŞFR. 87/348.

¹⁸² BOA. DH. ŞFR. 88/139.

talepte bulunmuştur. Kadrodaki bütün eksiklerin tamamlanmasının zor olduğunu bildiğini söyleyen Müsteşar Bey, hiç olmazsa şimdilik bir polis müdürü, birkaç komiser ve birkaç memur gönderilmesinin mümkün olup olmadığını bildirilmesini istemiştir.¹⁸³

18 Haziran 1334 (18 Haziran 1918) tarihinde Hariciye Nezareti Matbuat-ı Umumiye Müdüriyetinden Batum'a gönderilen bir telgrafname ile İran ve civarının durumu ile ilgili haberler veren ve Tahran'da çıkarılan gazetelerin kendilerine gönderilmesi istenmiştir.¹⁸⁴

Aynı tarihli başka bir belgede; aralarında pek çok yangın mağdurunun da bulunduğu ihtiyaç sahibi memurlara gereken yardımın yapılması konusu ile Mustafa Abdülhalik Bey'in ilgilenmesi istenmiştir.¹⁸⁵

7 Temmuz 1334 (7 Temmuz 1918) tarihinde Batum'da olduğu anlaşılan Mustafa Abdülhalik Bey'e Jandarma Genel Komutanlığından gönderilen bir telgrafla, efrad-ı cedideye ait yeni elbiselerin gönderileceği vapurun hareketinin tehir edildiği, ilk vapurla gönderileceği hakkında bilgi verilmiştir.¹⁸⁶

d) Mustafa Abdülhalik Bey'in Elviye-i Selase'nin İdari Yapılanmasına İlişkin Görüşleri

Dâhiliye Nazırı, 30 Mayıs 1334 (30 Mayıs 1918) tarihinde göndermiş olduğu başka bir telgrafta bölgenin idaresi ile ilgili düşüncelerini Mustafa Abdülhalik Bey ile paylaşmıştır. Dâhiliye Nazırı, Kafkasya'daki araziye, idari olarak üçe ayırmayı düşündüğünü ifade etmiştir.

Birinci kısmı, 93 hududu ile istirdat edilen kısım olarak belirtmiş ve burada doğrudan doğruya İdare-i Mülkiye oluşturulmasını uygun görmüştür. Enver Paşa'nın¹⁸⁷ ordu ihtiyat zabitlerinin mülkiyede kullanılabilmesi için terhis

¹⁸³ BOA. DH. EUM. MEM. 98/65.

¹⁸⁴ BOA. DH. ŞFR. 88/173.

¹⁸⁵ BOA. DH. ŞFR. 88/161.

¹⁸⁶ BOA. DH. ŞFR. 89/37.

¹⁸⁷ Enver Paşa (1881 -1922): 1906'dan itibaren İTC'nin önde gelen üyelerinden birisi olan Enver Paşa, 1913'teki Babiâli Baskını'ndan sonra Harbiye Nazırı oldu. Osmanlı ordusunun yeniden örgütlenmesini ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlıların savaş siyasetini yönetti. 1918'de Almanya'ya kaçtı, oradan Moskova'ya gitti. 1921'de Anadolu'ya dönmeye çalıştı. Ağustos 1922'de Kızılordu ile yapılan bir çarpışmada öldü. Ayrıntılı bilgi için bkz. E.J.Zürcher, *a.g.e.* s.47.

edilebileceklerini söylediğini belirtmiştir. Bunların başında yirmi beş kaymakam ve istihlas müdürünün bulanabileceğini ifade etmiştir.

İkinci kısımda ise idareten mülkiyenin tesis edilmekle birlikte fiili harp mıntıkası olan vilayetlerdeki gibi şimdilik ordunun hâkim kalmasında mahzur görmediğini belirtmiştir. Bunların dışında kalan üçüncü kısmın da, ordunun ilerleyeceği yeni Kafkas Hükümet-i İslamiyesi mıntıkası olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁸

4 Haziran 1334 (4 Haziran 1918) tarihinde Mustafa Abdülhalik Bey, Dâhiliye Nazırı tarafından daha önceden kendisine bildirilen hususa dair bir rapor hazırlamış ve göndermiştir. Bu raporda bölgenin idari olarak üç kısma ayrılması ve bölgede yaşanan sıkıntılardan bahsetmektedir. Birinci kısım için uygun görülen Tesisat-ı Mülkiyenin oluşturulmasının çok uygun olacağını ancak bunun uygulamaya geçirilme imkânının olmadığını ifade etmiştir. Meselenin memur bulunmasından daha öte olduğunu, ne kadar memur bulunursa bulunsun bu durumun bölge halkının gözünde hükümeti pek hakir göstermekten başka bir netice vermeyeceğini ifade etmiştir. İdare-i mülkiyenin ya bütün olarak oluşturulması ya da hiç oluşturulmaması gerektiğini söylemiştir. Birinci şıkkın bu bölgede harp devam ettiği sürece gerçekleşmesinin mümkün olmadığına yapmış olduğu tahkikatlar neticesinde kanaat getirdiğini belirten Mustafa Abdülhalik Bey, hükümet meselelerinin kanun ve nizamı bir tarafa bırakarak emele ve arzuya hizmet etmesinin gerektiği, yoksa buralardan ayrılığın mecbur olacağını söylemiştir. Rus Hükümeti'nin pek büyük bir tantana yaptığını belirtirken, *“biz daha ilk andan hükümetin hiç olduğunu gösterirsek sonradan nasıl idare ederiz”* ifadesi ile durumun ciddiyetini anlatmak istemiştir. İdare-i mülkiyeyi cihet-i askeriye ile oluşturmaktan ve bu erkânın refakatine birer mülkiye memuru vermekten başka çare görmediğini söylemiştir. Böylece hükümetin bir dereceye kadar korunabileceği kanaatinde olduğunu belirtmiştir. Her gün şahit olduğu olayların bu kanaatini doğruladığını da ifade etmiştir.

Gelecekte oluşturulacak mülkiye teşkilatı için mutasarrıflık vekâletlerine tetkikat için emirler vermeyi uygun gördüğünü belirten Mustafa Abdülhalik Bey, aksi halde buraya kadar gelmişken bu araştırmaları yapıp, memleketin durumundan haberdar olmadan huzura dönmenin mümkün olmadığını söylemiştir. Batum, Kars ve Ardahan'a ordunun emri altında olmak üzere birer silahtar vali tayin edilmesinin ve

¹⁸⁸ BOA. DH. ŞFR. 87/369.

refakatlerine muavin sıfatıyla birer mülkiye memuru verilmesinin, kaza ve nahiyelerde ise hükümet reisi ve zabitan olmasının uygun olacağını ifade etmiştir.

İkinci kısımda da birinci kısımda olduğu gibi bir idare şeklinin uygun olacağını söylerken, “yalnız bu kısımda idare-i askeriye yahut asker elinde idare-i mülkiye birinci kısımdan daha vasıl olmalıdır” sözleri ile burada olması gereken farklılık üzerinde de durmaktadır.

Üçüncü kısımda idarenin Hükümet-i İslamiye de olmasının uygun olduğu eğer kendileri tarafından kabul edilirse müşavir sıfatı ile mülkiyeden çeşitli memurların verilebileceğini belirtmiştir. Son olarak bölgede bulunan ordunun idare-i umumiyye hâkim olması ve hâkim kalmasının önemini yineleyerek raporunu tamamlamıştır.¹⁸⁹

Mustafa Abdülhalik Bey, ilerleyen tarihlerde göndermiş olduğu yeni raporlarda, bölgede uzun incelemeler yaptıktan sonra idari taksimatın ne şekilde yapılması gerektiğine dair yeni görüşlerini bölgenin de içinde bulunduğu durumu göz önünde tutarak açıklamıştır.

Elviye-i Selase'nin her tarafını bizzat gezerek, Elviye-i Selase'de gördüklerine dayanarak, bölge halkının Rus yönetiminden gördükleri baskı ve zulümlerden sonra Osmanlı Hükümeti'nden refah, saadet ve ümran namına çok şey beklediklerini söylemiştir. Halkın bu ümitlerini boşa çıkarmayacak yeni bir idare düzeni oluşturmanın önemini vurgulamıştır.

Müsteşar Bey, şimdilik Elviye-i Selase'nin iki mıntıkaya ayrılmasını ve her mıntıkanın ayrı bir vilayet halinde idare edilmesinin uygun olacağını düşünmüştür.¹⁹⁰

Vilayetin birisinin Batum'da diğerinin Kars'ta oluşturulmasının iklim ve tabiat şartları göz önüne alındığında uygun olacağını belirtmiştir. Batum Vilayetinin Orta Batum, Çoraksu, Borçka, Mazdan, Aşağı Acla, Artvin, Ardanoş, Şavşat kazalarından ve Kars Vilayetinde Ardahan, Göle, Çıldır, نفص قارص, Şurugöl, Akmana, Zaraşad, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Serçivan kazalarından oluşacağını belirtmiştir. Bu kazaların doksan kadar nahiyeyi içine alacağını belirten Mustafa Abdülhalik Bey, Oltu ve الطر طاوشکرد kazalarının yakınlıkları sebebiyle Erzurum vilayetine dahil edilebileceğini belirtmiştir. Ardahan'a bağlı olan Posnucuk kazasının da Ahıska

¹⁸⁹ BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-6.

¹⁹⁰ Osmanlı Devleti, 14 Eylül 1918 tarihinde çıkardığı bir kararname ile bu bölgeyi Batum ve Kars sancakları olarak yeniden düzenlemiştir. Bu kararname Mustafa Abdülhalik Bey'in fikirlerinin devlet tarafından uygulamaya geçirildiğinin en önemli kanıtıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Budak, *Misak-ı Milli'den Lozan'a*, Küre Yayınları, İstanbul 2008, s.174 – 176.

bizde kaldığı takdirde oluşturulacak olan müstakil Ahıska Mutasarrıflığına bağlanabileceğini belirtmiştir.

Mustafa Abdülhalik Bey, kendi yaptığı idari taksimat kabul edilirse, buralara tahsis edilecek memurların temini içinde yapılması gerekenleri raporunda anlatmıştır. Esas olarak hükümetin buralarda çoğunluğu oluşturan Müslüman ahali arasından memurları görevlendirmesi üzerinde durmuştur. Ancak oralarda içinde bulunulan şartlar altında bir liva nahiye müdürü ve kaymakam bulunmasının zor olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle lazım olan memurların tamamının başka yerlerden gönderilmesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca Rus Hükümeti'nin bölgede bulunduğu sırada en küçük memuruna bile özel elbiseler giydirdiğini belirterek, gelecek olan memurların kılık kıyafetlerinin bir düzene uygun olmasının önemini bir kez daha belirtmiştir.¹⁹¹

e) Elviyeyi Selasede Gerçekleştirilen Halk Oylamasına Dair Raporlar

Mustafa Abdülhalik Bey, 10 Temmuz 1334 (10 Temmuz 1918) tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Batum ve çevresinin nüfusu ile ilgili yapılacak olan sayımın bir hafta içinde sona ereceğini bildirmiştir. Şimdiye kadar toplanan oyların 60.000'e yakınının Osmanlı'ya İlhak için olduğunu, müstenkif ve muhalif reylerin toplamının 262 adet olduğunu belirtmiştir.¹⁹²

11 Temmuz 1334 (11 Temmuz 1918) tarihinde İstanbul'dan gelen bir telgrafta, Müsteşar Vekili Osman Bey'in bayram münasebeti ile Mustafa Abdülhalik Bey'in ailesi ile görüştüğü bildirilmiştir. Ailesinin iyi durumda olduğu, kendisinin bayramını tebrik ettikleri iletilmiştir.

13 Temmuz 1334 (13 Temmuz 1918) tarihinde Ardahan'a geçen Mustafa Abdülhalik Bey, burada yapılacak oylama ile ilgili bir raporu İstanbul'a göndermiştir. Raporunda, Batum'a gittiğinde daha ayrıntılı bir rapor göndereceğini ancak Ardahan'da oylama için yapılan hazırlıkları hemen bildirmeyi uygun gördüğünü ifade etmiştir. Bölge halkının nüfus sayımının Maliye Nezareti'nin kontrolünde daha önceden yapıldığını belirtip, bölgede bulunan ve oy kullanabileceklerin sayısınca oy evrakı hazırlandığını belirtmiştir. Ardahan, Kars,

¹⁹¹ BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-21, BOA. DH. ŞFR. 589/61.

¹⁹² BOA. DH. ŞFR. 89/59.

Oltu, Kağızman'ın Ruslar zamanındaki idari taksimi dikkate alınarak nahiye merkezlerine memurlar görevlendirildiği ve bu memurların oy verme işlemi sırasında oy verecek olanlara yardımcı oldukları, ancak kesinlikle etki altına almadıkları, herkesin özgürce oyunu kullanmasına imkân hazırlandığını ifade etmiştir.¹⁹³

Aynı tarihte Mabeyn-i Hümayun'dan gelen bir telgrafla Mustafa Abdülhalik Bey'in bayramının tebrik edilmesinin de ihmal edilmediği görülmüştür.¹⁹⁴

13 Temmuz'da İstanbul'dan gelen bir başka telgrafta Dâhiliye Nazırı, Mustafa Abdülhalik Bey'e Batum'da gerçekleştirdiği özel görevinde gösterdiği başarılarından dolayı teşekkür etmiştir. Oradaki görevini tamamladığını belirten Nazır Bey, memleketin ıslahına yönelik gerçekleştirmek istediği bazı düşünceler olduğundan bahsetmiştir. Bu düşüncelerin uygulamaya geçirilmesi konusunda kendisinden yeni hizmetler beklediğini ifade ederek bir an evvel kendisine eşlik edecek bir heyet hazırlayarak İstanbul'a dönmesini istemiştir.¹⁹⁵

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Osmanlı Devleti'nde görev yapan pek çok mutasarrıfla beraber, Mustafa Abdülhalik Bey'e de gönderdiği başka bir telgrafta, Devlet'in kanun ve nizamnamelerini uygulama konusunda kararsız davranan ya da uygulamayan memurların görevlerinden azil edileceklerini belirterek, Beyrut Valisi Azmi Bey ve Suriye Valisi Tahsin Bey'in bu sebeplerden dolayı görevden alınmalarının tüm memurlara örnek olmasını istediğini belirtmiştir.¹⁹⁶ Bu belgeden Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı dönemlerinde bile merkezi otoritenin korunmasına ne kadar önem verildiği anlaşılmaktadır.

17 Temmuz'da Jandarma Genel Komutanlığından gönderilen bir yazı ile Trabzon Mektebi için gönderilecek olan sekiz yüz takım elbiseye ilave olarak, Batum, Kars ve Ardahan jandarma taburları için de üç yüz takım elbise ve başka gerekli eşyalar hazır edildiği, ilk vapurla gönderileceği bildirilmiştir.¹⁹⁷

18 Temmuz 1334 (18 Temmuz 1918) tarihinde Batum'dan İstanbul'a gönderilen telgraflar, bölgede yapılan oylamalar ile ilgili raporlardır. Mustafa Abdülhalik Bey tarafından hazırlanan bu raporlardan ilki Oltu kazasından gönderilmiştir. Oltu'ya bağlı altı kazadan 925'i Rum olmak üzere toplam 10.000 nüfusun beş nahiyeye ayrıldığı ve 17 Temmuz'da oylama yapıldığını belirtmiştir. Bu

¹⁹³ BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-9.

¹⁹⁴ BOA. İ. DUİT. 13/6.

¹⁹⁵ BOA. DH. ŞFR. 89/60.

¹⁹⁶ BOA. DH. ŞFR. 89/64.

¹⁹⁷ BOA. DH. ŞFR. 89/110.

nüfus içinde on dokuz yaşından büyük olarak oy kullanma hakkına sahip olanlardan 5279'u müttefiken Devlet-i Osmaniye'ye iltihakı kabul ettiğini yazmıştır. Ayrıca pazar günü Kars'ta bulunmak üzere 19 Temmuz sabahı Oltu'dan ayrılacağını ilave etmiştir.

İkinci rapor Kars'tan gönderilmiştir. On beş mıntıkadan oluşan Kars'ta oy hakkına sahip olan 19.446 kişiden 7'si hariç (Rus mülhakatına mensup olanlar) diğerlerinin tamamen Osmanlı Devleti'ne iltihakı kabul ettiklerini belirtmiştir. Kağızman'ın dokuz mıntikasında oy hakkına sahip 8198 kişiden 19'u hariç (Rumlar) diğerlerinin tamamının olumlu yönde oy kullandığını yazmıştır.

Şimdiye kadar Ardahan ve Oltu sancakları da dâhil olmak üzere, Elviye-i Selase'den iki livada oy kullanmak için toplanan nüfusun, 55.577 kişi olduğunu, bunlardan 55.315 kişinin iltihakı kabul ettiğini, 262 kişinin reddettiğini bildirmiştir. Mustafa Abdülhalik Bey raporunda ertesi gün Kars'tan ayrılıp, yolu üzerinde olan Şavşat, Ardanuş ve Artvin'e uğrayıp sonra da Batum'a döneceğini de belirtmiştir. Batum'a döndükten sonra yazdığı anlaşılacak üçüncü raporunda, Ardanuş ve Şavşat'ta da oylamanın yapıldığı ve 3 muhalif oya karşı, 10.672 müspet oy ile Osmanlı Devleti'ne iltihakın kabul edildiğini belirtmiştir.¹⁹⁸

Gönderilen bu raporlardan sonra 28 Temmuz 1334 (28 Temmuz 1918) tarihinde Meclis-i Vükela kararı ile iltihak meselesinin nihai şeklinin karar altına alınması için bir encümen oluşturulmuştur. Bu encümende; Dâhiliye Nazırı İsmail, Adliye Nazırı Halil, Maarif Nazırı Nazım Beylerle bulunmaktadır.¹⁹⁹

Mustafa Abdülhalik Bey Batum'dan gönderdiği başka bir telgrafnamede Elviye-i Selase'nin genel durumu ile ilgili ayrıntılı tafsilat vermiştir. Farklı günlerde göndermiş olduğu 5 ayrı raporda öncelikle Batum olmak üzere, Kars ve Ardahan'ın durumlarını anlatmıştır.

Birinci raporunda Batum şehrinin bütün mülhakatının nüfusunun tahkik edildiğini belirten Müsteşar Bey, Batum'un nüfusunun 100.000'i Müslüman kalını gayrimüslim olmak üzere 140.000 kadar olduğunu belirtmiştir. Bu bölgede jandarma teşkilatı ve polis kadroları projeleri ile muhafazanın sağlandığını ifade etmiştir. Kars ve Ardahan'ın Batum ile olan ticari ve mali ilişkilerini tespit etmeden bölgenin idaresinin şekline karar vermenin zor olduğunu söylemiştir. Bu konu ile müfettişlerin

¹⁹⁸ BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-11.

¹⁹⁹ BOA. MV. 212/111.

ilgilendiğini belirten Mustafa Abdülhalik Bey, bu üç livanın müştereken mi yoksa Rusların zamanında olduğu gibi iki kısma ayrılarak mı idare edilmesinin uygunluğuna karar vermenin daha doğru olacağını söylemiştir.

İkinci raporuna Kumandan Paşa ile Ardahan – Kars yolu ile Gümüşhane'ye gidip geldiğini belirterek başlamıştır. Gördüklerini ve düşüncelerini ayrı ayrı telgraflarla sunacağını söylemiştir. Bu telgrafnamesinde genel durumdan bahsetmeyi uygun görmüştür. Ardahan livasındaki ahalinin tamamen işle güçle meşgul olduğunu belirtmiş, livadaki Ermenilerin çoğunun şarka gittiğini de ilave etmiştir. Bugün livada 93 Harbinde Gümüşhane'den göç etmiş olan 20 kadar Rum köyüyle, 8 Rus köyünün dışında kalan bütün köylerin Müslüman olduğu, Müslümanların da çoğunluğunun Türk, kalanının Kürt olduğunu ifade etmiştir.

Bölgede yaygın olarak Türkçe konuşulduğunu belirten Mustafa Abdülhalik Bey, Rus ve Rumların da Türkçe okumaya mecbur olduklarını söylemiştir. Livanın arazisinin ormanlık ve çayırılık olduğu, ziraat yapmaya elverişli düzlüklerinde bulunduğunu belirtmiştir. Yollarının da iyi durumda olduğunu ifade etmiştir. Bütün livada bir mutasarrıf vekili ve beş jandarma olduğunu belirtirken, İstanbul'dan gelecek olan yüz yetmiş beş jandarmanın hala gelmediği için sıkıntı yaşandığını ifade etmiştir.

Ardahan'dan sonra Kars ile ilgili görüşlerini açıklayan Müsteşar Bey, Kars'ın arazi yapısının da aynı olduğunu ancak tarıma uygun alanlarının daha fazla olduğunu belirtmiştir. Ahalinin konuştuğu dilin Türkçe olduğunu da eklemiştir. Livada 150.000 kadar Ermeni olduğu ve tamamının Arpa Çayı'nın doğusuna geçtiğini ifade etmiştir.

Erzurum'dan gelen Ermenilerin ve Kars'tan çıkan Ermenilerin yolları üstündeki bütün Müslüman köyleri yağmaladıkları, yaktıkları ve ahalarını katlettiklerini belirtmiştir. Yağmalanmayan ve tahrip edilmeyen köylerin durumlarının iyi olduğunu söylemiştir. Gümrü ile ilgili de malumatta bulunmuştur. Gümrü'nün 4.000'i İslam ve geriye kalanı Ermeni olan ve yalnız elli bini şehirde yaşayan toplam 210.000 nüfusu ve 93 köyü olduğunu belirtmiştir. Kars ve Erzurum'dan gelen Ermenilerle beraber Gümrü'nün o günkü nüfusunun üç yüz bini geçtiğini söylemiştir. Bu Ermenilerin Rus idaresinde iken de Ermeniliklerini koruyamadıklarını özellikle ifade etmiştir.

Grup kumandanı Şevki Paşa'nın Ermenilerin iyi şekilde idare edilmesi için Gümrü'ye idare-i memurin gönderilmesinin zaruriyetinden bahsettiğini de belirtmiştir. Yine Şevki Paşa'nın bu yerlerde idarenin askeri ağırlıklı olmasının daha uygun olacağını ifade ettiği görülmüştür. Sadece Gümrü için değil, üç livanın geneli ve ordunun ilerleyeceği yerler içinde aynı şekilde olması gerektiği belirtilmiştir.

Bölgede bulunan Ermenilerden, Kars'tan gelenlerin tekrar Kars'a dönmelerine izin verilmesi konusunda Müsteşar Bey, Ermenilerin Arpa Çayının batısına geçirilmesini uygun bulmadığını ifade etmiştir. Eğer geri dönerlerse, giderken yakıp yıktıkları köy halklarının intikam almaya kalkışabileceklerini belirtilmiştir. Üstelik Ermenilerin dönmesi halinde bu bölgeleri geri ele geçirmenin zorlaşacağını da ifade etmiştir.

Başka bir raporunda, bölgede çalışan memurların ve kaymakamların elbise nizamnameleri ile ilgili olarak beyanlarda bulunmuştur. Memurlara saygı gösterilmesi için elbise nizamnamesine uyulmasını zaruri gördüğünü belirtmiştir. Özellikle şu sıralar imkânsız olmasına rağmen, perişan ve pejmürde kıyafetlerle vazifelerinde bulunmalarının halka karşı tesir göstermeyeceğini belirtmiştir. Memurların maaşlarının da bu ihtiyaçlarını karşılamak için yetersiz olduğunu ilave etmiştir. Daha önceden gönderdiği telgraflarda, askeri memurlar tarafından idarenin gerçekleştirilmesini bu sebeplerden dolayı uygun gördüğünü açıklamıştır.

Bir diğer raporunda Batum şehri hariç olmak üzere Elviye-i Selase'de oylamanın tamamlandığı, şimdiye kadar 281 muhalif oya karşı 82.415 kabul oyu toplandığını belirtmiştir. Batum'da eksik kalan yaklaşık 5.000 kişinin oylamasının da pazar günü yapılacağını belirterek, bahsedilen 5.000 oy sahibinin hemen hepsinin Hıristiyan olduğunu ilave etmiştir. Ancak bunların tamamı muhalif oy kullansa bile toplam muhalif oyun 5281 olacağını, şu halde bile kabul oylarının çok daha fazla olduğunu söylemiştir. Batum da dâhil olmak üzere Elviye-i Selase'nin Osmanlı Devleti'ne ilhakının ilan edilmesi hususunun İstanbul'un emirlerine kaldığını belirtmiştir.

25 Ağustos 1334 (25 Ağustos 1918) tarihinde Mustafa Abdülhalik Bey tarafından hazırlanan, Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli'ye ait olan raporların Sadaret makamına takdim edildiği anlaşılmaktadır. Bu raporlarda adı geçen yerlerin Osmanlı Devleti tarafından geçici olarak idare edilmesi ile ilgili olarak Müsteşar Bey'in görüşleri mevcuttur.

Gümrü sancağı, 4 kaza, 30 nahiye ve 167 karyeden oluşmuştur. Mukarrer nüfusun;

Gregoryen Ermeni: 186.000

Türk – Kürt ve Rum: 24.000 olmak üzere toplamda 210.000 kişiye yakındır.

Ermenilerden 136.000'i köylerde, 50.000'i kazalarda yaşamaktadır. Anadolu'dan ve Kars sancağından savaş sırasında pek çok Ermeni'nin bölgeye göç ederek nüfusu arttırdığı belirtilmiştir.

Ahıska sancağı ise, merkezle beraber 3 kaza, 9 nahiye ve 180 köyden oluşmuştur. Bu mıntıkadaki nüfus yapısı;

İslam: 55.000

Ermeni:17.000

Hıristiyan Gürcü: 4.000

Yahudi: 2.300

Rum: 1.700 olmak üzere Toplam: 80.000 kişidir.

Bu hesaba göre Gümrü sancağında nüfusun çoğunluğunu Ermeniler oluştururken, Ahıska sancağında Müslümanlar çoğunluktadır.

Sürmeli ve Ahılkelek sancaklarına bizzat gitmediğini ancak yaptırdığı tahkikat neticesinde bu sancaklardan birincisinde Şii ve Sünniler beraber olmak üzere Müslümanların, Ahılkelek'te ise Ermenilerin çoğunlukta olduğunu ifade etmiştir.

Sürmeli sancağı, 3 kaza, 13 nahiye ve 225 köyden oluşmaktadır. Nüfusu ise;

Kürt: 14.679

Sünni: 2.000

Şii: 44.000

Yezidi: 10.869

Ermeni: 32.500 olmak üzere Toplam: 104.048 'dir.

Ahılkelek sancağı, 2 kaza, 11 nahiye ve 63 köyden oluşmuştur. Nüfusu ise;

İslam: 5.500

Ermeni: 62.000 olmak üzere Toplam: 67.500'dür.

Sürmeli sancağında son dönemlerde Ermenistan'a gitmiş olan Ermenilerin yerine Erivan'dan pek çok Müslüman geldiği, ancak Ahılkelek'den gidenlerin yerine kimsenin gelmediğini belirtmiştir.

Bu iki sancağın Rus yönetiminde ayrı ayrı idare edildiği ancak içinde bulunulan durumda memur bulmanın ne kadar zor olduğu bilindiğinden, Sürmeli'nin

Gümrü'ye, Ahılkelek'in de Ahıska'ya bağlanmasının daha münasip olacağını belirtmiştir. Bu şartlarda, Gümrü ve Ahıska'ya birer Mutasarrıf ve mümkün olursa kazalarına birer kaymakam gönderilmesinin gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Gümrü kazasında Ermenilerin çoğunlukta olması ve Ermenistan ile sınır olması sebebiyle buraya muktedir bir polis müdürü ve yeterli miktarda efrad gönderilmesi ve buna ek olarak siyasi polis teşkilatının da oluşturulmasının gerektiğini de belirtmiştir.

Raporda üçüncü madde olarak; Ruslar döneminde oluşturulmuş olan vergileri aynen toplamak üzere, her iki livaya da muhasebeci derecesinde birer mal memuru gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Dördüncü maddede; her iki livada da jandarma teşkilatının oluşturulması, mümkünse her kazaya bir zabıt ve yeterli miktarda efrad verilmesinin asayişin sağlanabilmesi için önemli bir nokta olduğunu ifade etmiştir.

Beşinci maddede; her iki liva merkezine birer müdde-i umumi ve müstantik ile birer salih hâkim ve her kazaya olmasa bile birkaç kazayı devren idare etmek üzere iki liva mülhakatı için ayrıca dört salih hâkim gönderilmesi gerektiğini, bunlara birer müdde-i umumi ve müstantığında iştirak etmesi gerektiğini bildirilmiştir.²⁰⁰

29 Ağustos 1334 (29 Ağustos 1918) tarihinde Kars'ta bulunan Mustafa Abdülhalik Bey tarafından, Batum Mutasarrıflığına bir telgraf gönderilerek, Tahsin Bey'in Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis ve Erzincan Müfettiş-i Umumisi olduğu ve heyetinin geldiği haber verilmiştir.

Aynı gün Ahıska Mutasarrıfına da "*Aileniz tamamen afiyettedir. Selam.*" şeklinde bir telgraf göndererek kendisini bilgilendirmiştir.²⁰¹ 1 Eylül 1334 (1 Eylül 1918) tarihinde Kars'tan Batum'a hareket ettiğini Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir.²⁰²

7 Eylül 1334 (7 Eylül 1918) tarihinde Dersaadet'e bir telgraf göndererek, Batum'daki görevini tamamladığını belirten Mustafa Abdülhalik Bey, geri dönmek için izin istemiştir.²⁰³

Mustafa Abdülhalik Bey, 8 Eylül 1334 (8 Eylül 1918) tarihli bir telgraf ile Batum'da bulunduğu süre zarfında yapılan masraflar hakkında bilgi vermiştir.

"Riyaset-i aciz-i taht altında Batum, Kars Ardahan cihetlerine gönderilmiş olan heyetin yol harcırahları, yevmiye ve diğer masrafları için Harbiye Nezaretinden

²⁰⁰ BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-28.

²⁰¹ BOA. DH. ŞFR. 90/258.

²⁰² BOA. DH. ŞFR. 588/91.

²⁰³ BOA. DH. ŞFR. 588/160, BOA. DH. ŞFR. 589/54.

12.000 ve Batum'da Üçüncü Ordu Kumandanlığından 11.000 liranın, cem'i 23.000 lira etmiştir. Heyetin muhasebe ve sandık eminliği vazifesini ifa eden Emniyet-i Umumi Kalem-i Umumi Müdürü Esad Bey'in verdiği hesap pusulasından müstebat olacağı üzere mebalığı mezbureden oralarda 2.276.922 kuruş 30 para sarf edilmiş ve bu sarfiyat meyanında bulunan 220.000 kuruştan 150.000 kuruş Batum Mutasarrıfı Cemil Bey'e ve 70.000 kuruş da Ahıska İdare-i Mülkiyesine memur Mülkiye Müfettişi Emin Bey'e oralardaki memurların yevmiyeleri ile diğer masraflarına karşılık olmak üzere senet karşılığında bırakılarak mütebaki 23.077 kuruş 10 para ile de Elviye-i Selasedeki Mekatib-i İbtidaiyeye gönderilmek üzere Kur'an-ı Kerim ve Elif Ba cüzleri tedarik olunmuştur.²⁰⁴ Telgraftan da anlaşılacağı gibi, kendisinin idaresine bırakılan paranın nerelerde kullanıldığını belirtilmiştir.

16 Eylül 1334 (16 Eylül 1918) tarihinde Dâhiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey'in Batum'dan hareket ettiğinin haber alındığı ailesine bildirilmiştir.²⁰⁵ Ahıska Mutasarrıfı Emin Bey, Batum'dan ayrılan Mustafa Abdülhalik Bey'den, ailesine iyi durumda olduğunun bildirilmesi hususu ile ilgilenmesini rica etmiştir.²⁰⁶

f) Mustafa Abdülhalik Bey'in Kars'taki İzlenimleri

25 Haziran tarihinde Mustafa Abdülhalik Bey Kars'ta bulunmuştur. Bölgedeki çalışmalarını masa başında değil de bölgeyi gezerek, gelişmeleri yerinde takip ettiği anlaşılmaktadır. Kars'ta bulunduğu sırada, orada boş olan Umur-u Hukukiye Müdürlüğüne tayin yapılması için Dâhiliye Nezaretine bir telgraf göndermiştir. Bu isteğine cevap olarak gerekli görülen tayinin kendisi tarafından yapılması ve sonucun kendilerine bildirilmesi istenmiştir.

27 Haziran 1334 (27 Haziran 1918) tarihinde, Kars'taki çalışmalarına devam eden Mustafa Abdülhalik Bey, vilayet-i müstahlasa(Erzurum, Trabzon, Erzincan yöresi)²⁰⁷ ve yeni oluşturulan livaların jandarma kıtaatı için zabıt istemiştir. Dâhiliye

²⁰⁴ BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-40.

²⁰⁵ BOA. DH. ŞFR. 589/113, BOA. DH. ŞFR. 589/114.

²⁰⁶ BOA. DH. ŞFR. 593/31.

²⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nurcan Toksoy, "I. Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Anadolu'da Yapılan Faaliyetler", e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/ad/article/download/1147/1141, (23.06.2012).

Nezareti'nden gönderilen telgraf ile bahsedilen konu için zabıt vekillerinden kırk kişinin gönderildiği bildirilmiştir.²⁰⁸

Aynı tarihte Nezaretten gelen başka bir telgrafta Dâhiliye Nazırının, Maliye Nezareti'nin işleri ile de meşgul olduğu, bu nedenle bölgede yapılacak olan iâşe ve ıslah meseleleri ile ilgili genel faaliyetlere Mustafa Abdülhalik Bey'in başlaması emredilmiştir.²⁰⁹

g) Mustafa Abdülhalik Bey'in Dahiliye Müsteşarı İken İstanbul'daki Çalışmaları

1918 yılının Eylül ayında İstanbul'a dönen Mustafa Abdülhalik Bey, Elviye-i Selase'den sonra Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığı görevine bir süre daha İstanbul'da devam etmiştir. Vazifesine devam ettiği süre zarfında Dâhiliye Nezaretine gelen telgraflara Nazır adına cevap vermiştir.

Mudanya kazası Muhasebe-i Hususi Hüdavendigâr Mülkiye Müfettişi Hüseyin Hasan Bey tarafından varidat defterlerine nasıl kayıt yapılacağı konusunda Nezaretten istediği malumata cevap, Mustafa Abdülhalik Bey tarafından verilmiştir.²¹⁰

Batum'da oluşturulan memur kadrolarının teftiş edilmesi için bir heyet oluşturulmasının gündeme gelmesi üzerine tekrar Mustafa Abdülhalik Bey'in görüşleri istenmiştir. Bunun üzerine 28 Ekim 1334 (28 Ekim 1918) tarihinde yeniden Batum'un idaresi hakkında bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda da daha önceki raporlarında verdiği bilgileri ve görüşlerini tekrar beyan etmiştir.²¹¹

İstanbul'da bulunduğu dönemde, Dâhiliye Nazırı Vekili Cemal Paşa'nın yerine Meclis-i Mebusan görüşmelerine vekâleten Müsteşar Mustafa Abdülhalik Bey'in katıldığı, her görüşme için Meclis-i Mebusan Reisi Hacı Adil Bey'e gönderilen telgraflardan anlaşılmaktadır. Cemal Paşa adına Meclisi Mebusan kanun müzakerelerine 3 kez vekâlet eden Mustafa Abdülhalik Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa adına da 4 kez Meclis-i Mebusan'ın kanun müzakerelerine katılmıştır.²¹²

Mustafa Abdülhalik Bey Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığında bulunduğu süre zarfında oldukça önemli görevleri yerine getirmiştir. Bu görevler için özellikle

²⁰⁸ BOA. DH. ŞFR. 88/260.

²⁰⁹ BOA. DH. ŞFR. 88/258.

²¹⁰ BOA. DH. İD. 10-2/61.

²¹¹ BOA. DH. İ. UM. 20-20/13-09.

²¹² BOA. DH. KMS. 42/26.

kendisinin seçilmiş olması, onun idareciliğine duyulan güvenin bir sonucudur. Ayrıca Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile oldukça güçlü bir iletişime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Uzun bir süre beraber çalışmış olmaları ve aynı coğrafyada yetişmiş olmaları nedeniyle bazı kaynaklarda akraba olduklarına dair bilgiler bulunsa da aralarında iş arkadaşlığından başka bir bağ yoktur.²¹³

Her iki isim de Osmanlı Devleti'nin sıkıntılı dönemlerinde üzerlerine düşen görevleri yerine getirmekten kaçınmamış, görevlerini en iyi şekilde yerine getirmek için her koşulda çalışmış, bunu yaparken maddi beklentilerden uzak kalmayı başarmış, ailelerinden ayrı kalmayı bile göze almış isimlerdir.

F) HÜDAVENDİGAR (BURSA) VALİLİĞİ

Bursa'ya tayini gerçekleşen Mustafa Abdülhalik Bey'in yeni görev yerine gitmeye fırsatı olmamıştır.²¹⁴ Bursa'ya hareket emri almış olmasına rağmen, 21Teşrin-i Sani 1334 (21 Kasım 1918) tarihinde Meclis-i Vükela kararıyla Bursa Valiliği görevinden alınmıştır.²¹⁵ Hüdavendigar Vilayetine gönderilen tayin fermanının da bir an evvel geri gönderilmesi istenmiştir.²¹⁶ Mustafa Abdülhalik Bey'in Halep'ten alınıp Bursa'ya görevlendirilmesi Ahmet İzzet Paşa Hükümeti döneminde gerçekleştirilmiştir. 11 Ekim 1918 – 8 Kasım 1918 tarihleri arasında 25 günlük bir hükümet olan Ahmet İzzet Paşa hükümetinin vermiş olduğu bu kararın sonraki hükümet tarafından değiştirildiği anlaşılmaktadır.²¹⁷

Mustafa Abdülhalik Bey'in görevden alınma işleminin gerçekleştirildiği tarih oldukça dikkat çekicidir. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının hemen ardından gerçekleştirilen bu azil işlemi, bu süreçte İtilaf Devletleri'nin anlaşmanın uygulanmasını kolaylaştırmak için İstanbul Hükümeti ile işbirliği yapmış olduğu uygulamaların bir sonucudur. "Mütareke Dönemi" olarak da isimlendirilen bu dönemde kısa süre içinde pek çok hükümet değişikliği yaşanmıştır. Bu değişiklikler de Ahmet Tevfik Paşa 3 kez ve Damat İbrahim Paşa 5 kez hükümet kurmuştur.²¹⁸

²¹³ Bu bilgiye Mustafa Abdülhalik Bey'in torunu Sabri Sayarı ile yapılan mülakat sonunda ulaşılmıştır.

²¹⁴ BOA. DH. ŞFR. 92/284, BOA. MV. 249/215, BOA. İ. DUİT. 41/74, BOA. DH. ŞFR. 92/311.

²¹⁵ BOA. MV. 249/218, BOA. İ. DUİT. 41/75.

²¹⁶ BOA. DH. İ. UM. E. 112/7.

²¹⁷ Tunaya, *a.g.e.* s.37.

²¹⁸ *a.g.e.* s. 3 – 8.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin ardından Ahmet Tevfik Paşa 11 Kasım 1918 tarihinde hükümetini kurmuş (2 ay 1 günlük bir hükümet) ve 21 Kasım 1918 tarihinde Mustafa Abdülhalik Bey'i Bursa Valiliğinden azil etmiştir.

Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti zamanında gerçekleştirilen bu azil işlemi Mustafa Abdülhalik Bey'in başarılarla dolu idarecilik hayatında ikinci kez karşılaştığı bir durumdur. İlk olarak Ergiri Mutasarrıfı iken açığa alınmış olan Mustafa Abdülhalik Bey'in bu sefer açığa alınma sebepleri çok daha aşikârdır.

Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu İtilaf Devletleri ile işbirliği yapmakta gören yöneticilerin bu tutumları işgal güçlerinin işlerini daha da kolaylaştırmıştır. Vatanın her yerinde başlayan işgaller ve İngilizlerin bu sırada gerçekleştirdiği tutuklamalarda sıra Mustafa Abdülhalik Bey'e de gelmiştir. Bu dönemde asılsız suçlamalarla vatanın her yerinde görev yapan askerler, memurlar ve idareciler tutuklanarak Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. 1919 – 1920 yılları arasında çok sayıda tutuklama yapılmıştır.

G) MALTA SÜRGÜNÜ

Mustafa Abdülhalik Bey açığa alındıktan 6 ay sonra tutuklanmıştır. İngilizler tutukladıkları devlet adamları ve askerleri gruplar halinde Malta'ya göndermiştir. Mustafa Abdülhalik Bey Malta'ya gönderilen son sürgün grubunda yer almıştır. Mustafa Abdülhalik Bey'in içinde bulunduğu 10 kişilik grup “Kırım suçlusu”²¹⁹ olarak Malta'ya gönderilmiştir. Bu katile içinde yalnızca bir kişi mütarekeye karşı direnmekle suçlanmış, diğerleri Osmanlı Hıristiyanlarını öldürmekle itham edilmiştir.²²⁰

Mustafa Abdülhalik Bey hakkındaki iddialar, kendisinin Bitlis Valiliği yaptığı döneme dayandırılmıştır. O dönemde bölgede, özellikle Ermenilerin Osmanlı aleyhine yürüttükleri faaliyetler nedeniyle oldukça hareketli günler yaşanmıştır. Devlet, bölge genelinde güvenliği sağlayabilmek için zorunlu tedbirler alıp uygulamak durumunda kalmıştır. Bölgede bulunan yerel yöneticiler de merkezden gelen emirler doğrultusunda hareket etmiştir. Bitlis Valiliği ile ilgili bölümde de ayrıntıları verilen bu olaylarda Mustafa Abdülhalik Bey'in sürekli merkez ile irtibat

²¹⁹ Malta Sürgünleri ile ilgili olarak kullanılan “Kırım suçlusu” tabiri ile Osmanlı Hıristiyanlarını katlettikleri şeklindeki suçlamaları kastetmektedirler.

²²⁰ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1985, s.,193 – 194.

halinde olduğu ve bölgede gerçekleşen en ufak bir gelişmeyi dahi derhal İstanbul'a bildirildiği görülmüştür. Neticede 7 Haziran 1920 tarihinde 2800 numaralı Malta sürgünü olarak Malta'ya gönderilmiştir.²²¹

Malta'ya gönderilen memurların ve askerlerin maaşlarının kesilmesi ile ilgili pek çok yazışma gerçekleşmiştir. Bu yazışmalarda tutukluların maaşlarının kesilmesi ancak geride kalan ailelerinin zor durumda kalmasının önlenmesi için aylık bağlanması kararı alınmıştır.²²² Siyasi suçlardan ve vatana ihanet suçlarından tutuklanıp Malta'ya gönderilenlerin – emekliler de dâhil – maaşlarının kesilmesi ile ilgili kararname çıkarılmış ancak 11 Kanun-u Evvel 1336 (11 Aralık 1920) tarihinde bu kararname ilga edilmiştir.²²³ Bu kararnamenin ilgasına dair düzenlenen kararname 13 Nisan 1337 (13 Nisan 1921) tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Londra Antlaşması görüşmeleri sırasında ilk kez 7 Mart 1921 tarihinde Malta'da bulunan tutukluların bırakılması ile ilgili müzakereler başlamıştır.²²⁴ Tutukluların iadesinin gündeme gelmesiyle beraber haklarında uygulanan maaş kesme kararlarından vazgeçilmiş, hatta kesilen maaşların, kesildiği tarihten itibaren geri ödenmesi için 4 Kanun-i Sani 1338 (4 Ocak 1922) tarihinde bir kararname çıkarılmıştır.²²⁵

Malta tutuklularının iadesi konusunu Londra'da gündeme getiren Bekir Sami Bey, 27 kişilik bir liste hazırlamış ve bu isimlerin bir an önce serbest bırakılmasını istemiştir. Bu liste ile iadesi istenenler arasında Mustafa Abdülhalik Bey de bulunmaktadır. Ancak İngilizler, bu 27 kişi arasında 17 kişinin serbest bırakılabileceğini, 5 kişinin suçlu olduğunu ancak gerekirse onların da serbest bırakılabileceğini fakat aralarında Mustafa Abdülhalik Bey'in de bulunduğu 3 ismin serbest bırakılamayacağını belirtmiştir.

Bu görüşmeler devam ederken Türkiye'de bulunan esirler ile Malta'da bulunan tutukluların değiş – tokuşunun yapılması gündeme gelmiştir. Hatta İngilizler, Türkiye'de bulunan esirler serbest bırakıldıktan sonra 16 Mart'ta İstanbul'un işgalinden sonra tutuklanan Osmanlı esirlerinin bırakılacağını bildirmiştir.²²⁶ Dâhiliye Nezareti ve Milli Müdafaa Vekâleti ile yapılan yazışmalar İngiliz esirleri ile

²²¹ *a.g.e.* s. 195.

²²² BOA. MV. 254/119, BOA. İ. DUİT. 97/41, BOA. MV. 220/124.

²²³ BOA. MV. 220/259.

²²⁴ Şimşir, *a.g.e.* s. 348.

²²⁵ BOA. MV. 256/1.

²²⁶ Genelkurmay Başkanlığı, ATASE Arşivi, İstiklal Harbi (İSH), Katalogu (K). 657,G.77, B.77-1.

Osmanlı tutuklularının mübadele edilmesi için gerekenlerin yapıldığını göstermektedir.²²⁷

İngilizlerle yapılan görüşmeler sonucunda imzalanan İstanbul Antlaşması'nın "tutsak değiş tokuşu" maddesine göre 25 Ekim 1921 tarihinde Malta tutukluları iki gemi ile vatanlarına dönmek üzere yola çıkmıştır. Mustafa Abdülhalik Bey de bu gemilerle yurda dönenlerin içinde yer almıştır.²²⁸

Mustafa Abdülhalik Bey ve onunla aynı kaderi paylaşan asker ve memurların haklarında yapılan iddiaları ve bu muameleyi hak etmedikleri açıktır. Ancak Milli Mücadelenin en hareketli dönemlerinde vatanlarından uzakta kalmaya mecbur edilmiş olmaları, vatanperver bu insanların ruhlarında derin izler bırakmıştır. Mustafa Abdülhalik Bey'in özel arşivinde sürgünde bulunduğu günlere ait fotoğraflarından (Ek 7) anlaşıldığı kadarı ile sürgün sırasında herhangi bir kötü muameleye maruz kalmamıştır. Aksine kılık kıyafetinin çok temiz ve tertipli olduğu, düzenli olarak spor yapma imkânının bulunduğu anlaşılmaktadır. Spor yapma imkânını sürgündekilerin kendi çabaları ile elde ettikleri, sürgündekilerden bir gurubun kaldıkları kışlanın arka tarafına bir tenis kortu yapmaya karar verdikleri ve bunun için bir iş bölümü yaptıkları belirtilmiştir. Bu iş bölümüne göre; Bitlis Valisi Abdülhalik Bey, Mülkiye Müfettişi Şükrü Kaya, İttihat ve Terakki Partisi Genel Sekreteri Mithat Şükrü Bleda toprak kazacak, Dâhiliye Nazırı Fethi Okyar, Diyarbakır Milletvekili Fevzi Pirinççioğlu, gazeteci Ahmet Emin Yalman taş kıracak, Maarif Nazırı Sarhoş Şükrü ile İstanbul Milletvekili Nazım Usta da arabalarla moloz taşıyacaklardı.²²⁹ Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi orada tutuklu bulunanların hepsi içinde buldukları olumsuzlukların üstesinden gelmeye, maneviyatlarını güçlü tutmaya çalışmışlardır.

Yine sürgün döneminde ailesi ile mektuplaştığı ve bu mektuplarında, sağlığının, iyi olduğunu belirterek çocuklarına ve eşine duyduğu özlemden başka sıkıntısı olmadığını dile getirerek, geride bıraktığı ailesine de manevi olarak destek olmaya devam ettiği anlaşılmıştır.²³⁰

²²⁷ ATASE, İSH. K.743, G.164, B.164-1.

²²⁸Şimşir, *a.g.e.* s.,355 – 400, Ahmet Özdemir, "Savaş Esirlerinin Milli Mücadele'deki Yeri", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/783/10069.pdf>, s.322., (04.11.2011)

²²⁹ Turgut Özakman, *Şu Çılgın Türkler*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005, s78.

²³⁰ Bu konu ile ilgili bilgilere torunu Sabri Sayarı ile yaptığımız mülakat neticesinde ulaşılmıştır. Mustafa Abdülhalik Bey tarafından gönderilen mektuplar Renda ailesinin özel arşivinde bulunmaktadır. Ancak Renda ailesi mektupların çok özel hatıralar olmaları sebebiyle, haklı olarak,

1921’de yurda döndükten sonra memuriyet hayatına geri dönen Mustafa Abdülhalik Bey, yine oldukça önemli mevkilere getirilmiş, idarecilik vasıfları ile öne çıkmayı başarmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın çok yakınında bulunma imkânına sahip olan, ayrıca İsmet Paşa ile de oldukça yakın dost olan Mustafa Abdülhalik Bey’in yeni memuriyet hayatına geçmeden önce Malta ile ilgili son bir noktayı belirtmek uygun olacaktır.

Sürgünden döndükten 6 yıl sonra diğer Malta sürgünleri ile beraber İngiliz Hükümetinden tazminat isteme konusunu gündeme getirmişlerdir.²³¹ Lozan Antlaşması’na göre bir Türk – İngiliz hakem mahkemesi (Muhtelit Mahkeme) kurulmuş, İngilizler, Türk hükümetinden çeşitli başlıklarda tazminatlar almışlardır. Malta sürgünleri de aynı karma hakem mahkemesine başvurarak Malta’da gördükleri muameleden dolayı davacı olmuşlardır. Davacıların başında ismi geçenler, Eczacı Mehmet Bey, Albay Celal Bey, Mahmut Kamil Paşa, Ahmet Emin, Esat Paşa (Işık) ve Mustafa Abdülhalik Bey’dir. Ancak mahkeme 29 Haziran 1927 tarihinde yetkisizlik kararının yanı sıra, davacıların mahkeme masraflarını ödemesi yönünde bir karar vermiştir.²³²

H) KONYA VALİLİĞİ

Mustafa Abdülhalik Bey Malta’dan döndüğü sıralarda Anadolu’da Milli Mücadele’nin sonlarına gelinmişti. Mustafa Kemal Paşa, silah arkadaşları ve Türk milleti omuz omuza vererek Anadolu’da pek çok bölgeyi düşman işgalinden kurtarmış, Sakarya Meydan Muharebesi ile büyük bir zafer kazanmıştı. Anadolu, düşmana vurulacak son darbe için büyük bir hazırlık sürecine girmişti. Bütün eksikliklerine rağmen büyük başarılar kazanan kahraman Türk ordusunun son bir taarruz için ikmal edilmesi gerekiyordu. İşte bu süreçte ordunun ihtiyaçlarının karşılanabilmesi oldukça önemliydi.

Mustafa Abdülhalik Bey sürgün dönüşü, 22 Kanun-u Evvel 1337 (22 Aralık 1921) tarihinde 7500 kuruş maaşla, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)

çalışmamızda kullanılmasını uygun görmemiştir. Bu döneme ait olan fotoğraflarını paylaşmakta ise sakınca görmemiştir.

²³¹ Şimşir, *a.g.e.* s., 405.

²³² Asuman Tezcan, *Ahmet Emin Yalman: Dönemi ve Gazeteciliği (1918 – 1938)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007, s. 119.

Hükümeti Umuru İktisadiye Vekâleti Müsteşarlığına tayin edilmiştir. Kısa bir süre sonra 7 Kanun-i sani 1338 (7 Ocak 1922) tarihinde, 8000 kuruş maaşla TBMM Hükümeti Dâhiliye Vekâleti Müsteşarlığına görevlendirilmiştir.²³³ Bu görevleri sırasında Türkiye – Ukrayna Konferansında Türk tarafından bulunan heyetin içinde yer almıştır. Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti adına Türkiye’ye gelen 41 kişilik Ukrayna heyeti ile Yusuf Kemal Bey, Münir Bey, Yusuf Akçura, Hikmet Bey, Miralay Kazım Bey ve Mustafa Abdülhalik Bey’den oluşan Türk heyeti 25 Aralık 1921 tarihinde Ukrayna – Türkiye Konferansını başlatmıştır. 2 Ocak 1922 tarihinde Türkiye – Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştır.²³⁴

Dâhiliye Müsteşarlığında bulunduğu sırada ilk önce vekâleten 18 Mart 1338 (18 Mart 1922) tarihinde Konya Valiliğine getirilmiştir. 29 Nisan 1922 tarihine kadar vekâleten yaptığı Konya Valiliği görevine bu tarihten itibaren, 10.000 kuruş maaşla tayin edilmiştir.

Konya Valiliğinde bulunduğu süre boyunca vekâleten görev yaptığı zamanlarda dâhil olmak üzere, özellikle bölgede bulunan Batı Cephesine bağlı kolordunun iaşesinin ikmal edilmesi hususunda yaşanan sıkıntılarla ilgilenmiştir.

Batı cephesi komutanı İsmet Paşa ile oldukça sık görüşen Mustafa Abdülhalik Bey, ordunun iaşesinin temin edilmesi ile bizzat ilgilenmiştir. 3 Nisan 1338 (3 Nisan 1922) tarihinde İsmet Paşa tarafından Müdafaa-i Milliye Vekâletine çekilen bir telgrafta, Batı Cephesine bağlı olan ve Konya mıntıkasında bulunan kolordunun iaşesi için ayrılan paranın yetersiz olduğunu belirtilmiş ve bir miktar daha artırılmasını talep etmiştir. Bu telgrafında iaşenin temin edilebilmesi için, (bahsedilen iaşe, buğday, arpa, mısır gibi bölgeden temin edilecek olan hububatlardır) Vali Bey’in bizzat ilgilendiğini ifade etmiştir.²³⁵

Memleketin içinde bulunduğu mücadele hali, bu mücadeleye canı pahasına destek verenlerin ailelerinden uzun süre ayrı kalmalarına da sebep olmuştur. Yaklaşık olarak 2 yıldır ailesi ile görüşemeyen İsmet Paşa ailesinin Konya’ya gelmesini istemiştir. 20 Mayıs 1922 tarihinde de Konya’ya gelen ailesinin yanında bulunmak üzere kendisi de Konya’ya gitmiştir. Konya Valisi Mustafa Abdülhalik

²³³ “TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği”, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

²³⁴ Çağatay Benhür, “1920’li yıllarda Türk – Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 288, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s24/benhur.pdf> (25.11.2011)

²³⁵ ATASE, İSH. K. 1536, G.103, B.103-1.

Bey, kendisine “hoş geldiniz” demek için evine uğramıştır. Bu görüşme Mevhibe Hanım’ın anılarında şu ifadelerle anlatılmıştır,²³⁶

“Vali Yanya eşrafından görgülü, kibar bir kimseydi. Milli Mücadeleye ilk senelerden içten bağlanmış bir vatanseverdi. Genç Komutanın (İsmet Paşa) ailesi ile aralarında sıcak bir dostluk kurulmuştu. İsmet Paşa Valiyi ayakta karşıladı, elini sıktı. Abdülhalik Bey,

-Paşa Hazretleri, Konya’mıza şeref verdiniz. Zatialinizi uzun zamandır bekliyorduk. Bizi memnun bıraktınız... diye sözlerine başlayınca genç adam şen bir kahkaha attı, ellerini iki yana açarak, çocuksu bir ifadeyle,

Davet etmiyorsunuz ki, geleyim... dedi. Vali mahcubiyetinden kıpkırmızı kesildi. “ Aman Paşa Hazretleri” derken İsmet Paşa’nın gülen gözlerine bakınca şaka yaptığını anlayarak rahat bir nefes aldı.”

25 Mayıs 1338 (25 Mayıs 1922) tarihinde Mustafa Abdülhalik Bey tarafından Müdafaa-i Milliye Vekâletine gönderilen bir telgrafta, Konya’da vazifeye başladığından beri Ankara’dan hiç para gönderilmediğini, durumun çok ciddi olduğu ifade etmiştir.²³⁷

7 Haziran 1338 (7 Haziran 1922) tarihinde yine Milli Müdafaa Vekâleti’ne gönderdiği bir telgrafta, iaşe ile ilgili gereken paranın gönderilmesine imkân olmadığına anlaşıldığını belirtmiş, bu sebepten ihtiyacın karşılanabilmesi için bölgeden toplanan ağnam tahsilâtlarından bu paranın alınabilmesi için izin çıkarılmasını talep etmiştir.²³⁸ İzin çıkıp çıkmadığı anlaşılmamakla beraber ordunun iaşesinin sağlanabilmesi için yoğun çaba sarf ettiği görülmüştür.

Bütün bu çalışmalarına ek olarak, Mustafa Abdülhalik Bey, ordunun iaşesi için gereken paranın sağlanmasında yeri geldiği zaman hiç düşünmeden kendi bütçesinden de katkı sağlamıştır. Ayrıca sürekli aynı bölgede bulunmalarından dolayı Konya Valiliği sırasında İsmet Paşa ve ailesi ile yakın ilişkiler oluşturmuş, maaile görüşerek, uzun yıllar devam edecek olan mesai arkadaşlıkları ve yakın dostluklarının temelleri atılmıştır.²³⁹

6 Mart 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa’ya bir telgraf göndererek, uzun süre Batı Cephesinde kalmak üzere, 6 Mart 1922 akşamı yaverleri

²³⁶ Gülsün Bilgehan, *Mevhibe*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1994, s. 91 – 92.

²³⁷ ATASE, İSH, K. 1535, G.71, B. 71 - 1.

²³⁸ ATASE, İSH, K. 1535, G.71, B. 71 – 7, İSH, K.1536, G.95, B.95 – 1, İSH, K. 1536, G. 95, 95 – 1a.

²³⁹ Bu konu ile ilgili bilgilere torunu Sabri Sayarı ile yaptığımız mülakat neticesinde ulaşılmıştır.

ve maiyeti ile beraber Ankara'dan hareket edeceğini, kendisine yakın bir yerde misafir olarak kalacağını söylemiştir. Bu ziyaretinde cepheyi de gezmek istediğini belirten Mustafa Kemal Paşa planlamış olduğu gezi programını da anlatmıştır.²⁴⁰

Programına uygun olarak seyahatine başlayana Mustafa Kemal Paşa, 13 Mart günü rahatsızlanmış ve Akşehir'e gitmeye karar vermiştir. Kendisi Akşehir'de bulunduğu sırada Konya Valisi Mustafa Abdülhalik Bey de 17 Mart Cuma günü ziyaretine gitmiştir. Öğlenden sonra gerçekleşen bu ziyarette saat 16.00'ya kadar Mustafa Kemal Paşa'nın kaldığı evde yalnız görüşen ikili, daha sonra Tayyare Bölüğü'nün bulunduğu Maarif köyüne gitmişlerdir. Tayyare Bölüğü'nü teftişleri sırasında Mustafa Kemal Paşa, iki uçağın uçurulmasını istemiş, havanın soğuk ve rüzgârlı olması nedeniyle uçakların çalışması oldukça zor olmuştur. Teftişlerini bitirdikten sonra karanlığa kalmadan karargâha dönmüşlerdir. Mustafa Kemal Paşa, bir süre yalnız istirahat etmiş, saat sekizden sonra Mustafa Abdülhalik Bey, tekrar yanına gelmiştir. Bu sırada karargâha bir hafız çağırılmış ve Kur'an-ı Kerim okunmuştur. Daha sonra kendilerine İsmet Paşa da katılmış ve hep beraber yemek yemişlerdir.²⁴¹ Mustafa Kemal Paşa, o gece yatmadan önce not defterine şunları yazmıştır.

“Evin tertibatı ile iştiğal ettim saat 3'e kadar. Yemek. Bu esnada İsmet Paşa, Konya Valisi ile geldi. Beklediler saat 4'e kadar konuştuk. Sonra tayyare bölümünü teftiş Fazıl Bey ve diğer bir pilot uçtu. Fransızlardan alınan 14 tayyare Adana'ya gelmişti. Havası rüzgârlı ve soğuk, iki tayyare uçurmak istedik. Motorları işletmek güç oldu. Biri uçabildi. Karargâha avdet (dönüş). Saat 8'e kadar yalnız kaldım. Mustafa Abdülhalik Bey geldi. Hafız'a, Kur'an okuttuk. İsmet Paşa'da geldi. Yemekten sonra gittiler. Ben de yattım, saat 11.00. Çok fırtına vardı. Bugün çok limonata bağırsaklarımı ağrıttı rahatsızım.”

Ertesi gün Mustafa Abdülhalik Bey, Konya'ya döneceği için Mustafa Kemal Paşa'ya bir veda ziyareti yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, saat 09.00'a kadar Vali Bey'le idari konular üzerine görüş alışverişinde bulunmuşlardır.²⁴²

Mustafa Kemal Paşa, Akşehir'de bulunduğu sırada Konya'ya İkinci ziyaretini de gerçekleştirmiştir. 1- 4 Nisan 1922 tarihinde gerçekleşen bu ziyaret sırasında Vali Mustafa Abdülhalik Bey, karşılamaya gelenler arasında yerini almıştır. Mustafa

²⁴⁰ Mehmet Koç, *Atatürk Akşehir'de*, Akşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2010, s. 16.

²⁴¹ a.g.e. s. 17 – 18.

²⁴² a.y.

Kemal Paşa'nın Konya'ya geleceği haberi bütün Konya'da sevinçle karşılanmıştır. Milli Mücadele'de Anadolu'nun her köşesinde olduğu gibi Konya'da da büyük bir seferberlik vardır. O dönemlerde de tahıl ambarı olarak kabul edilen Konya, ordunun ihtiyaçlarının karşılanması konusunda büyük bir özveri göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa, hazırlıkları yerinde görmek için cephe ziyaretlerinden sonra beraberindekilerle beraber Konya'ya gelmiştir.

1 Nisan 1922 sabahı kadın erkek, çocuk Konyalılar istasyonda yerlerini almışlardır. Vali Vekili Mustafa Abdülhalik Bey, Ahz-ı Asker Heyeti Reisi Rüştü Paşa, Menzil Müfettişi Kazım Paşa, Demiryolları Umum Müdürü Behiç Bey, Mevlevi Dergâhı Postnişini Vekili Adil Çelebi, Belediye Başkanı Muhsin Koner, Konya Milletvekili Nafiz Bey, yüksek rütbeli subaylar ile daire müdürleri de karşılama için istasyona gelmişlerdir. Atatürk ve beraberindekileri taşıyan tren 17:50 civarında istasyona girmiştir. Trenden önce Atatürk, ardından Rusya Şur'alar Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Aralov, Azerbeycan Cumhuriyeti Büyükelçisi İbrahim Abilov, Rus Ateşe Militeri Zivanaryov, Azerbeycan Askeri Ateşesi Ali Eskerov, Başkatip İsmailov, iki tercüman ve Atatürk'ün refakatindeki diğer konuklar inmiştir. Mustafa Abdülhalik Bey, karşılamaya gelenleri tek tek Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya tanıtmıştır.²⁴³

Mustafa Kemal Paşa ile Mustafa Abdülhalik Bey'in bir sonraki görüşmeleri, 1 Ağustos 1922 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu tarihte yapılacak olan taarruz gününün yaklaşmasından dolayı komutanlarla bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantı için Milli Savunma Bakanı Kazım Paşa Ankara'dan çağırılmıştır. Konya Valisi Mustafa Abdülhalik Bey de Akşehir'de bulunmaktadır. Akşam yemeğinden sonra Akşehir Batı Cephesi karargah binasında, Müdafaa-i Milliye Vekili, Kazım Paşa, Konya Valisi Mustafa Abdülhalik Bey, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa toplanmıştır. Bu toplantıda, kesinleşmiş olan Büyük Taarruz planı üzerinde ikmal işlerini konuşmuşlar, Milli Savunma Bakanlığına düşen görevleri belirlemişlerdir.²⁴⁴

Mustafa Abdülhalik Bey, kendi günlüğünde de bu toplantı ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır;

²⁴³ Osman Akandere, "Atatürk'ün Konya'ya İkinci Defa Teşrifleri (1- 4 Nisan 1922)", <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s5/6.pdf>, s.118 -119. (25.11.2011)

²⁴⁴ Koç, *a.g.e.* s.53 – 54.

“Sabah erken kalktım. Akşehir’e hareket ettim. Öğlenden itibaren üç buçuk saat sonra Akşehir’e girildi. Kazım Paşa ile beraber idik. Gazi Paşa, Fevzi Paşa, İsmet Paşa istikbal ettiler. Otomobillerle karargâha gidildi ve işe başlandı.”²⁴⁵

(Ek:8)

Ertesi gün, sabah ona çeyrek kala Akşehir’den hareket ettiğini, üç çeyrek kala Konya’ya vardığını yazan Mustafa Abdülhalik Bey, Konya’da hükümete gidip arpa tedariki konusunda neler yapılabileceği üzerinde biraz çalıştığını günlüğüne not etmiştir.²⁴⁶

Yaklaşık 7 ay Konya Valiliği görevinde bulunan Mustafa Abdülhalik Bey, 19 Eylül 1338 (19 Eylül 1922) tarihinden itibaren başka bir vilayete görevlendirilmiştir. Bu görev yeri değişikliği, Mustafa Abdülhalik Bey’in idaricilik vasıflarının unutulmadığını göstermenin yanı sıra, eskiden olduğu gibi, kendisinin üstün idarecilik yeteneklerine yine yeni bir devlet düzeninin oluşturulması gereken bir noktada ihtiyaç duyulması üzerine gerçekleşmiştir.

İ) İZMİR VALİLİĞİ

1922 senesinin 9 Eylül sabahı, güneş Anadolu’ya batıdan doğmuştur. Üç yıldır uğruna kan dökülen vatan toprakları düşman işgalinden tamamen temizlenmiş, Başkomutanın gösterdiği “İlk Hedef’e” İzmir kıyılarında ulaşılmıştır. İzmir’in düşman işgalinden kurtuluşu aynı zamanda Milli Mücadele’nin askeri aşamasının da sonu anlamına gelmektedir.

Kahraman Türk Ordusunun kazanmış olduğu muazzam başarının ardından Anadolu’nun her yerinde yaşanan sevinç gösterilerinden sonra bu zaferin bilançosu ortaya çıkmaya başlamıştır. Vatanın her yeri yanmış, yıkılmış düşman geri çekilirken de çirkin yüzünü göstermiştir. Artık harap durumdaki vatani yeniden ve eskisinden daha güçlü bir şekilde yapılandırmak gerekmektedir. Bunun için Mustafa Kemal

²⁴⁵ Mustafa Abdülhalik Bey’in o dönemde yaşayan pek çok kişi gibi düzenli olarak günlük tutma alışkanlığı olduğu bilgisine torunu Sabri Sayarı ile Mayıs 2010 tarihinde yaptığımız mülakat sırasında ulaştık. Günlüklerin bir kısmı Renda ailesinin onayı ile Sabri Sayarı Bey tarafından tarafımıza bu çalışmada kullanılması maksadı ile verilmiştir. Ancak tamamı hala Renda ailesinin arşivinde bulunmaktadır. Bu çalışmada yeri geldikçe elimizde bulunan günlüklere olayların akışı içerisinde yer verilecektir. Kendi el yazısı örnekleri de ekler kısmında bulunmaktadır.

²⁴⁶ Renda Aile Arşivi (R.A.A.).

Paşa, büyük zaferi kazanan komutanları kadar yürekli ve işinin ehli olan bürokratlara ihtiyaç duymaktadır.

Mustafa Abdülhalik Bey, devletin temellerinin atılması sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın güvendiği isimlerden birisi olmuştur. İzmir'in kurtuluşundan sonra ilk vali olarak Mustafa Abdülhalik Bey'in görevlendirilmesi bu durumun ilk ve en önemli kanıtıdır.

9 Eylül sabahından itibaren İzmir'e olan yolculuğunu günlüğüne not eden Mustafa Abdülhalik Bey, 10 Eylül günü öğle üzeri Alaşehir'e vardıklarını, buradan yollarına devam ederek ikinci üzeri Salihli'ye vardıklarını, buradaki karargahın gittiğinin anlaşıldığını, gece orada kaldıklarını, sabahleyin bir çorba içtiğini belirten Mustafa Abdülhalik Bey, Yunan ordusunun geçtiği yerleri tamamen yakmış harabezara çevirmiş olduğunu da notlarına eklemiştir.²⁴⁷ (Ek:9)

11 Eylül günü notlarında; sabahleyin Salihli'den hareket ettiğini, dokuzda Kasaba'ya (Turgutlu) vardığını yazmıştır. Kasabanın da tamamen yanmış olduğunu belirtmektedir. Burada kendisine karargahın İzmir'e gittiği söylenmiş, bunun üzerine kendisi de İzmir'e hareket etmiştir. Öğleden sonra İzmir'e vardığını belirten Mustafa Abdülhalik Bey, Büyük Paşa(Mustafa Kemal Paşa)'nın İzmir Valisi olduğunu söylediğini ve hemen işe başlamasını emir buyurduğunu belirtmiştir. Savaş kumandanlığına İzzettin Paşa'nın tayin edildiğini de notlarına eklemiştir.²⁴⁸ (Ek:10)

Düşman işgali altında uzun yıllar kalan İzmir, düşmanın geri çekilmesi sırasında da büyük yaralar almıştır. İçinde bulunduğu zor şartlar göz önüne alındığında Mustafa Abdülhalik Bey'in Vali olarak atanması çok doğru bir karar olmuştur.²⁴⁹ Çünkü kendisi, daha önceki görev hayatında da her zaman sorunlu bölgelere gönderilmiş, gittiği yerlerde yapmış olduğu çalışmaları ile çok kereler takdir toplamış bir idarecidir.

Mustafa Abdülhalik Bey, İzmir'de bulunduğu sırada, Mustafa Kemal Paşa'nın her zaman yakınında olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ile Latife Hanım'ın nikâh törenine de katılmıştır. Üstelik bu törende Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine Latife Hanım'ın nikâh şahitliğini yapmıştır.²⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'de

²⁴⁷ R.A.A.

²⁴⁸ a.y.

²⁴⁹ Kamil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, s. 416 - 418.

²⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa ve Latife Hanım 29 Ocak 1923 tarihinde İzmir'de Uşşakizade Beyaz Köşk'de evlenmişlerdir. Nikâh merasiminde Salih Bozok ile Mustafa Abdülhalik Bey Latife Hanım'ın, Kazım

yapmış olduğu gezilere de eşlik eden Mustafa Abdülhalik Bey, 13 Şubat 1923 tarihinde İzmir Sanat Okulu'nda Mustafa Kemal Paşa için düzenlenen bir çay ziyafetinde Latife Hanım ve Kazım Karabekir Paşa ile beraber Mustafa Kemal Paşa'ya eşlik etmiştir.²⁵¹

Mustafa Abdülhalik Bey'in İzmir Valiliği sırasında yeni kurulan devletin ekonomi politikasının tespit edilmesi amacı ile İzmir'de bir kongre toplanmasına karar verilmiştir. "Türkiye İktisat Kongresi" adı ile 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan bu kongre Milli İktisat İlkelerinin belirlendiği, Devletçilik İlkesinin kabul edildiği ve sanayi planlarının yapıldığı, ekonomi tarihimiz adına oldukça önemli bir kongredir.²⁵²

Bu kongreye, Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine Azerbaycan yetkili temsilcisi İbrahim Abilov Beyefendi de davet edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın da yakın dostu olan İbrahim Abilov ile kongre için İzmir'de bulunduğu günlerde İzmir Valisi Mustafa Abdülhalik Bey, bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine yakından ilgilenmiştir. Bu ziyareti sırasında rahatsızlanan İbrahim Abilov 23 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de vefat etmiştir. Bu kötü haberi alan Mustafa Kemal Paşa, İbrahim Abilov'un eşine taziyelerini bildirdiği telgrafı, Mustafa Abdülhalik Bey vasıtası ile göndermiştir.²⁵³ Bu kadar hassas bir konuda Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine güvenmiş olması, çalışma arkadaşlığının dışında aralarında özel bir dostluğun olduğunu da göstermektedir.

Mustafa Abdülhalik Bey, İzmir Valiliği görevini 30 Temmuz 1923 tarihine kadar yürütmüştür. Bu tarihten itibaren Çankırı Milletvekili seçilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir. Böylece uzun yıllar, karşılaştığı zorluklara rağmen yılmadan devam ettiği ve pek çok kez başarılarından dolayı ödüllendirildiği idarecilik hayatı sona ermiştir. Bundan sonraki dönemde Mustafa Abdülhalik Bey, çalışma hayatına siyasetçi olarak devam edecektir.

Karabekir ve Fevzi Çakmak Beyler de M. Kemal Paşa'nın şahitliğini yapmıştır. Nikâhı Kadı Efendi kıymıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Fatih Bayhan, *Latife Hanım'ın Kağıtları*, Pegasus Yayınları, İstanbul 2008, s.141- 151, Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, İstanbul 2004, s. 16 – 17.

²⁵¹ Hakan Tartan, *Atatürk'ün İzmir'i*, Tülov Yayınları, Temmuz 2001, s. 191 – 193.

²⁵² İzmir İktisat Kongresi için bkz. A.Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat – 4 Mart 1923)*, TTK Basımevi, Ankara 1982, Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2002, s.148 – 151.

²⁵³ Betül Aslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920 - 23)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2004, s.271 – 275.

4. BÖLÜM – SİYASİ FAALİYETLERİ

A) MECLİS'TEKİ İLK ÇALIŞMALARI

Mustafa Abdülhalik Bey, 30 Temmuz 1923 tarihinde 342 oy ile Çankırı Milletvekilliğine seçilmiştir.²⁵⁴ Meclis'te görev yaptığı dönemler boyunca hep Çankırı'dan milletvekili seçilen Mustafa Abdülhalik Bey, Çankırı'dan en çok seçilen milletvekili olmuştur. Seçim bölgesini değiştirmemiş olması, kendisinin isteyerek bu bölgeyi seçtiğini düşündürmektedir.

Mustafa Abdülhalik Bey, meclisteki çalışma hayatı boyunca oldukça önemli işlere imza atmıştır. Mustafa Kemal Paşa ile yakın ilişkileri devam etmiş, Çankaya'nın meşhur akşam yemeklerinde pek çok kez bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerine önem verdiği isimlerden birisi olmuştur. Bu uzun sohbetler sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın sık sık kendisi ile şakalaşması aralarındaki samimiyetin önemli bir işaretidir. Mustafa Abdülhalik Bey'in, alkol kullanmadığı ve mutaassıp bir kişiliği olması, özellikle namaz vakitleri konusunda çok hassas davranması bu uzun süren yemek fasıllarına kısa aralar vermesine neden olmuştur. Bu durum Mustafa Kemal Paşa tarafından hep anlayışla karşılanmıştır.²⁵⁵

Mustafa Abdülhalik Bey, milletvekilliğinin ilk dönemlerinde Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbata Muharriri olarak görev yapmıştır. Bu görevi sırasında tarik bedalat-ı nakdiyesi hakkındaki kanun²⁵⁶ müzakerelerinde encümen adına bir araştırma yapan Mustafa Abdülhalik Bey, vilayetlerdeki yolların yapım çalışmaları ile ilgili olarak görüşlerini dile getirmiştir. Bazı milletvekillerinin yollardan alınan paraların yine yolların yapımına harcanması hususunu kabul etmediklerini belirtirken, bu durumun Tedrisat Kanununda da aynı olduğunu, tedrisat için toplanan vergilerin sadece tedrisat için sarf edildiğini söyleyip, kendilerinin yeni bir durum oluşturmadıklarını söylemiştir.²⁵⁷

²⁵⁴ “TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği”, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:2, Sicil no:91. Mustafa Abdülhalik Bey ile beraber Çankırı'nın II. Dönem Milletvekilleri; Mehmet Rıfat Ünür, Ahmet Talat Onay, Yusuf Ziya İsfendiyaroğlu (Esen)dur. Ayrıntılı bilgi için bkz. http://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album.htm. (18.01.2012)

²⁵⁵ Bu bilgilere torunu Sabri Sayarı ile Mayıs 2010 tarihinde yaptığımız mülakatta ulaşılmıştır.

²⁵⁶ Tarik Bedalat-ı Nakdiyesi Hakkında Kanun:

²⁵⁷ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 20. 10. 1339 (1923), İ. 39 – C.1, s.816 – 818.

Yine aynı encümende görev yaparken, ümera, zabitan ve memurin-i askeriyye ait memurların maaşlarının arttırılması ile ilgili bir kanun müzakeresine de katılmıştır. Bu müzakerelerde encümende azınlıkta kalan grup adına söz alan Mustafa Abdülhalik Bey, kendisinin de dâhil olduğu grubun düşüncelerini paylaşmıştır. Askerlerin maaşlarının arttırılması konusunda komisyonca hemfikir olduklarını belirtirken, kendilerinin yapılacak olan zammın 10 lira azaltılması suretiyle, bütün memurları kapsayacak şekilde yapılmasını uygun gördüklerini belirtmiştir. Böylece devletin memurlar arasında bir ayrıcalık yapmadığının anlaşılacağını, devlet mekanizmasının daha iyi çalışacağını ifade etmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa da memurin-i askeriye, zabitan ve ümeraların maaşlarının arttırılmasının, Türk Milletinin ordusuna sahip çıkması olarak değerlendirirken, ordu mensuplarının refah düzeylerinin arttırılmasının halk içinde mutluluk verici bir durum olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁸

B) MALİYE VEKÂLETİ

2 Ocak 1924 tarihinde ilk Maliye Bakanlığı görevine başlayan Mustafa Abdülhalik Bey, yaklaşık 6 yıl bu görevine devam etmiştir. Maliye Bakanlığı döneminde, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, Ticaret Vekâleti, Milli Müdafaa Vekâleti, Nafia Vekâleti gibi çeşitli bakanlıklara farklı dönemlerde vekâlet etmiştir.²⁵⁹

Mustafa Abdülhalik Bey'in Maliye Bakanlığında bulunduğu süre boyunca yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ekonomik olarak oldukça zorlu bir dönem içerisindeydi. Yine Mustafa Abdülhalik Bey, kritik bir göreve getirilmiştir.

Yeni devletin karşılaştığı sorunların temeli Osmanlı Devleti'nin ekonomi politikalarına dayanmaktadır. Askeri başarı kazanıldıktan sonra siyasi ve ekonomik alanda da başarıların kazanılma sırası gelmiştir. İşte bu yüzden Meclis Hükümeti bir yandan siyasi olarak varlığını bütün dünyaya göstermeye çalışırken bir yandan da ekonomi politikalarını oluşturup dünyaya duyurmak istemiştir. Bu nedenle de daha rejim problemi çözüme kavuşmadan ekonomi politikalarını belirlemek adına I. İzmir

²⁵⁸ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 21.10.1339(1923), İ.40 – C.1, s. 842.

²⁵⁹ Mustafa Abdülhalik Bey, Maliye vekili iken 7.7.1924 – Mübadele, İmar ve İskân Vekil Vekili, 7.9.1924 – Ticaret vekil Vekili, 5.10.1924 – Milli Müdafaa Vekil Vekili olarak çalışmıştır. “TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği”, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

İktisat Kongresi düzenlenmiştir. Bu kongreye katılanların özellikleri ve alınan kararlar, “milli ekonomi” oluşturulmaya çalışıldığının en önemli göstergesidir.²⁶⁰

Bu kongreden sonraki dönemde Maliye Bakanlığı görevine getirilen Mustafa Abdülhalik Bey, milli ekonominin oluşabilmesi için var gücüyle çalışmıştır.

Yeni kurulan Cumhuriyet’in kurumsal temellerinin atıldığı dönemlerde görev yapan Mustafa Abdülhalik Bey ve diğer bakanların özellikle üzerinde çalıştıkları nokta, devletin her kurumunda bürokrasinin gereklerinin yerine getirilebilmesini sağlamak olmuştur. Merkezi yönetim anlayışının yerleşebilmesi ve memurların bunun gereklerini yerine getirebilmeleri için en ufak bir görev yeri değişikliğinin bile hassasiyetle yapıldığı görülmektedir. Bu konuda 20.01.1340 (20.03.1924) tarihinde Meclis’te yapılan müzakerelerde Mustafa Abdülhalik Bey, iki farklı bakanlık arasında yapılan bir memur değişikliği konusunda, Meclis’te oylama yapılması için ısrar etmesinin sebebini de bu çerçevede açıklamıştır. Bazı milletvekillerinin oylamaya gerek olmadığını belirtmeleri üzerine söz alan Mustafa Abdülhalik Bey, bir memurun bağlı olduğu bakanlıktan alınarak başka bir bakanlığın emrine geçmek istemesi durumunda, o memurun bağlı olduğu bakanlıktan izin alınmamasının oldukça tuhaf bir durum olacağını belirtirken, Meclis’in onayının alınmasının da önemini vurgulamaktadır.²⁶¹

Merkezi otoritenin yerleştirilmesinin yanı sıra, vergilerin yeniden düzenlenmesi²⁶², asker maaşlarının arttırılması, yetimlere ve dullara verilecek maaşların yeniden düzenlenmesi²⁶³, yeni paralar basılması ve halkın elinde bulunan eski paraların toplatılması²⁶⁴ gibi konularda yapılan kanun müzakerelerinde de çok defa söz alan Mustafa Abdülhalik Bey, yapılan bütün düzenlemelerle ilgili olarak gerekli açıklamaları Meclis huzurunda yapmıştır.

a) Cumhuriyetin İlk Bütçesi

20.02.1340 (20.04.1924) tarihli Meclis oturumunda, Mustafa Abdülhalik Bey, 1340 (1924) senesinin bütçesi hakkında Meclis’e bilgi vermiştir. 1340 (1924) senesi

²⁶⁰ Atatürk Dönemi Maliye Politikaları, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2008/384, Ankara, 2008, s. 25 – 30.

²⁶¹ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 20. 01. 1340, İ.90 – C.2, s.373.

²⁶² Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 09. 02. 1340, İ98. – C.1, s.648 - 676.

²⁶³ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 02. 02. 1340, İ.94 – C.1, s.525 - 526.

²⁶⁴ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 11. 02. 1340, İ.99 – C.2, s.722.

bütçesinin Cumhuriyet'in ilk bütçesi olduğu gibi 5 yıldır devam eden Milli Mücadelenin sona ermesi ile başlayan sulh döneminin de ilk bütçesi olduğunu belirterek, bu bütçenin önemini ifade etmiştir.

1924 yılı bütçesinin en çok tartışılan konularının başında, hangi kamu idaresine (rüsumat, tapu, posta ve telgraf, emniyeti umumiye, umum jandarma, hariciye, matbuat ve istihbarat, sıhhat ve muaveneti içtimaiye, darüleytam, adliye, maarif, nafia, şimendiferler, iktisat, müdafaai milliye, mübadele, imar ve iskan gibi) ne miktarda ödenek ayrıldığı ve bu ödeneklerin yeterli olup olmadığı hususları gelmektedir. Mustafa Abdülhalik Bey ile Muvazenei Maliye Encümeni Mazbata Muharriri Ali Cenani Bey, çok sayıda mebusun eleştirilerini yanıtlamışlar ve gerekli cevapları vermişlerdir.²⁶⁵

Bütçenin masraflarının 128.900.000 lira, gelirin ise 120.400.000 lira olduğunu belirten Vekil Bey, arada sekiz buçuk milyon liralık bir açık olduğunu belirtmiş, aslında hükümet olarak emellerinin ilk sulh bütçesinin ve Cumhuriyet'in ilk bütçesinin açısız ve mütevazin (denk) olarak takdim etmek olduğunu belirtmiştir. Bu bütçe açığının nedenleri ile de ayrıntılı bir malumat vermiştir.

Hazırlanmış olan bu bütçede, Duyun-u Umumiye İdaresi'nde çalışan memurlar ile diğer memurlar arasında var olan maaş farkının kapatıldığı, bütün memurların eşit duruma getirildiği ve Duyun-u Umumiye İdaresinde çalışan memurların ayrıcalıklı bir durumunun kalmadığı belirtilmiştir. Bu durum Meclis tarafından takdir toplayan bir konu olmuştur.²⁶⁶

Mustafa Abdülhalik Bey, aşar vergisinin kaldırılması ile ilgili olarak düşüncelerini belirtirken, aşar vergisinden yıllık 25 milyon liraya yakın bir gelir elde edildiğini, bu gelirin bütçenin önemli bir miktarını oluşturduğunu belirtirken, normal şartlarda bir Maliye Vekilinin böyle bir verginin kaldırılmasını istemeyeceğini, ancak kendisinin canı gönülden bu verginin kaldırılmasını istediğini belirtmiştir. Ancak bunun hemen gerçekleşmesinin mümkün olmadığını belirtip, bu verginin kaldırılması ile oluşacak boşluğun doldurulması için neler yapılması gerektiği konusunda hükümetin çalıştığını ifade etmiştir. Aşar vergisinin kademeli olarak kaldırılmasının, öncelikle deniz kıyısındaki ve demiryolu güzergâhındaki yerlerde kaldırılması, daha sonra ülke genelinde kaldırılmasının daha uygun olabileceği şeklindeki görüşlerini de

²⁶⁵ Nahit Yüksel, "Cumhuriyetin "İlk" Bütçesi: Coşku, Gurur ve Kaygı", *Maliye Dergisi*, Sayı: 159, Temmuz-Aralık 2010, s.302.

²⁶⁶ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 20. 02. 1340, İ.107 – C.1, s.166 -172.

ifade etmiştir. Bu düzenlemelerin yapılabilmesi için çalışmaların devam ettiğini belirtmiştir.

19.04.1340 (19.06.1924) tarihinde bütçe görüşmeleri yapılırken, Mustafa Abdülhalik Bey, emekli, dul ve yetimlerin maaşları ile ilgili yeni bir düzenleme yaptıklarından bahsetmiştir. Emekli, dul ve yetimlerin genellikle köylerde yaşadıklarını belirtirken, bunların maaşlarını alabilmek için şehre/kasabaya gelmeye mecbur olduklarını ve her ay gelmelerinin bazı sıkıntılara sebep olduğunu söylemiştir. Bu sıkıntıları ortadan kaldırmak için emekli, dul ve yetimlerin maaşlarını 3 aylık peşin almaları için Meclis'in onayını istemiştir. Meclis bu öneriyi “çok muvafıktır” sesleri ile kabul etmiştir.²⁶⁷ Günümüzde yakın zamana kadar devam eden bu uygulamada da Mustafa Abdülhalik Bey'in imzası vardır.

b) Mustafa Abdülhalik Bey ve Dr. Rıza Nur

8.11.1340 (08.01.1924) tarihli Meclis oturumunda, Mustafa Abdülhalik Bey, Sinop Milletvekili Doktor Rıza Nur Bey'in kendisi ile ilgili olarak yapmış olduğu açıklamalar ile ilgili izahat istemiştir²⁶⁸. Rıza Nur Bey'in “*İstanbul civarına ve en iyi bir yere, sanki hiç Türk yokmuş gibi Arnavutlar iskân edilmiştir. Sonra İzmir Arnavutlarla dolmuştur*” şeklindeki ifadelerinin izahını istemiştir. Özellikle Pendik'teki Arnavutlardan kimleri kastettiğini sormuştur. Rıza Nur Bey, bu ifadesi ile Yanyalıları kastettiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Mustafa Abdülhalik Bey, şimdiye kadar hiç kimse ile şahsi tartışmalara girmediğini ancak bu sözler üzerine bir konuşma yapmaya mecbur kaldığını ifade etmiştir.

Mustafa Abdülhalik Bey, kendisini Yanyalı olmakla itham eden Rıza Nur Bey'in kısa bir süredir Türkçülük anlayışını benimsediğini daha evvel bu zihniyette olmadığını belirtirken, kendisi Arnavutluk'ta Türklük için silahla mücadele ederken, Rıza Nur Bey'in Arnavutları isyana teşvik ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Rıza Nur Bey'in bu meseleyi biraz daha araştırmasını, Arnavutluğun ne zaman, Yanya'nın ne zaman fethedildiğini, kimlerin gidip fethettiğini ve oralarda Türklüğün nasıl

²⁶⁷ Mustafa Abdülhalik (Renda), *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, 19. 04. 1340, İ.41 – C.2, s.877.

²⁶⁸ Dr. Rıza Nur Bey'in bu konuda ki açıklamaları için Bkz. Mesut Çapa, “Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskanı”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/812/10317.pdf>. (12.09.2011)

oluşturulduğu hususunda düşünmesini istemiştir.²⁶⁹ Mustafa Abdülhalik Bey'in bu ifadeleri çalışmamızın ilk bölümünde belirttiğimiz kendi geçmişi ile ilgili yapmış olduğu araştırmaları destekler niteliktedir. Mustafa Abdülhalik Bey'in Türklük konusundaki hassasiyeti Balkanlar'a Anadolu'dan gitmiş olmasına rağmen Türk olmadıkları ima edilen herkes için geçerlidir.

Bu sözlerden sonra Rıza Nur Bey, İzmir'e Arnavutların dolması konusunu Lozan'dan döndükten sonra öğrendiğini belirtmiştir. Arnavutların her taraftan İzmir'e akın ettiğini belirtmiş, Konya'da 20 – 30 sene önce iskân edilmiş olanların bile İzmir'e hareket ettiğini söylemiştir. Bu konudaki hassasiyetinin, Türk'ten başka unsurların belli bir yerde toplanmasının vaktiyle çok sıkıntılara sebep olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Ayrıca kendisinin Arnavutları isyana teşvik ettiği konusundaki sözlere cevap olarak da, o sıralarda Türklük siyaseti yapmadığını, ittifak-ı anasırın çok moda olduğunu başka bir şey yapılamayacağını, daha sonra ise Türkçülüğe başladığını belirtmiştir.

Bu sözler üzerine Mustafa Abdülhalik Bey, kendisinin o sıralar da Türklük için mücadele ettiğini bu duruma pek çok tanığının olduğunu, kendisinin Berat'ta ve Ergiri'de mutasarrıf iken silahla çalıştığını belirterek, doğduğu günden beri Rumlarla mücadele ettiğini söylemiştir.²⁷⁰

c) 1925 Yılı Bütçesi

1341 (1925) senesinde de Maliye Vekilliğine devam eden Mustafa Abdülhalik Bey, bu yılın bütçe görüşmelerinde Meclis Heyeti'ne yapılanlarla ilgili açıklamalarda bulunmuş, diğer vekillerin bütçe ile ilgili olarak istedikleri açıklamalara cevap vermiştir. Özellikle vekâletlere verilen bütçeler ve bunların sarf edildikleri yerler konusunda tartışmalar yaşanmıştır.

Vekillerin üzerine çok tartıştıkları bir diğer konuda kaldırılması gündeme getirilen aşar vergisidir. Bazı vekiller aşar vergisi kaldırılmasına rağmen hükümetin tuz ve hayvanlardan aldığı vergiler ile bir eli ile verdiğini diğer eli ile aldığını

²⁶⁹ Torunu Sabri Sayarı ile Mayıs 2010 tarihinde yapılan görüşmemizde, Pendik'te yaşayan Yanyalıları konusu açılmış, Sabri Bey, dedesinin mübadele sonucu İstanbul'a gelen Yanyalı'ları Pendik'e yerleştirdiği bilgisini vermiştir. Ancak bu durumun, Mustafa Abdülhalik Bey'in hemşerilerine yardım etme gayesinden başka bir şekilde düşünülmesi, kendisi tarafından yapılan konuşma dikkate alındığında yersizdir.

²⁷⁰ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 8. 11. 1340, İ.4 – C.2, s.151 - 152.

belirterek bu duruma karşı çıkmışlardır. Ancak Mustafa Abdülhalik Bey, aşardan elde edilen 25 milyon liralık gelir ile diğer vergilerden elde edilen 1 – 2 milyon liralık gelirlerin kıyaslanmasının yanlış olduğunu belirtmiştir.

Aşar vergisinin kaldırılması ile ilgili olarak Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 3. Büyük Kongresinde yapmış olduğu bir konuşmada; Cumhuriyet Halk Fırkasının aşarı kaldırmaya karar verdiği zaman büyük bir işe giriştiğinin farkında olduğunu, böyle bir kararı da ancak kendi fırkalarının verebileceğini belirtmiş, oldukça büyük bir gelirden vazgeçildiğini beyan etmiştir.²⁷¹

Mustafa Abdülhalik Bey, bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti adına basılan ilk 5 liralık altını Mustafa Kemal Paşa'ya takdim etmenin onurunu da yaşamıştır. (28 Ekim 1925)²⁷²

d) Mustafa Abdülhalik Bey'in 1925 Raporu Ve Şark Islahat Planı

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin o dönemde en önemli sorunlarından birisi de 1925 yılından itibaren önlenememiş olan Kürt İsyanlarıdır. Aslında Doğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleşen bu isyanların başlangıçları Osmanlı Devleti dönemine uzanmakta, Milli Mücadele sırasında da devam etmektedir. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da bölgede isyanların devam ettiği görülmektedir.

Günümüz siyasetinin en temel problemlerinden olan konu hakkında, Cumhuriyetin ilk yıllarında da oldukça önemli çalışmalar yapılmıştır. O dönemde görev yapan pek çok bürokrat Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan isyan hareketlerine yönelik raporlar hazırlamışlar, sorunun çözümüne yönelik önerilerde bulunmuşlardır. 1925 yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanan Şeyh Sait İsyanı, bölgedeki sorunlarla ilgili çalışmaların arttırılması ve bu sorunlara çözüm önerilerinin oluşturulması fikirlerinin daha sistemli gerçekleştirilmesinin önemini ortaya koymuştur.²⁷³

Cumhuriyetin ilanından iki yıl sonra gerçekleşen bu isyan hareketi, bölgede var olan sorunların yeniden hatırlanmasını sağlamıştır. Bu isyan hareketine kadar yeni kurulan devletin gündeminde bölgeye yönelik herhangi bir iyileştirme çalışması

²⁷¹ Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929 - 1932)*, C.1, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1988, s.153.

²⁷² Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=KaynakcaliGunluk&IcerikNo=2258>. (14.08.2011)

²⁷³ Hüseyin Yayman, *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, Doğan Kitap, İstanbul 2011, s.63.

bulunmazken; bu isyan hareketi bölgede eskiden kalma sorunları gün yüzüne çıkarmış, bu dönemden sonra yoğun bir şekilde bu sorun üzerine çalışmalar yapılmıştır.²⁷⁴

Tek parti dönemi olarak adlandırılan 1923 – 1950 arasındaki yıllarda, Doğu Anadolu’da yaşanan sorunlara yönelik olarak, iki farklı yaklaşım görülmektedir. Bu yaklaşımlardan ilki; Fevzi Çakmak, İsmet İnönü, Umum Müfettiş İbrahim Tali Öngören, Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, Umum Müfettişi Abidin Özmen, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya gibi isimler tarafından kabul görmüş olan “güvenlikçi perspektif” olarak nitelenen ve sorunun çözümüne ilişkin sert önlemler alınmasını öngören yaklaşımdır.

İkinci yaklaşım ise; Kazım Karabekir, Celal Bayar, Vali Cemal Bardakçı ve Korgeneral Ömer Halis Bıyıktay gibi isimlerin temsil ettiği “sivil ekol” olarak nitelenen ve bölgede sorunların çözümleri için daha ılımlı tedbirler alınmasını öneren, bölge halkı ile devlet arasındaki engellerin kaldırılmasını öngören yaklaşımdır.²⁷⁵

Bu iki yaklaşımdan da anlaşılacağı üzere, devlet bu konu hakkında tek bir fikirde birleşmeyi başaramamıştır. Bu iki görüş arasında büyük bir rekabet oluşmuş ve tek parti yönetimi süresince ilk görüş daha etkin halde kalmıştır. Bu süreçte bu konuda hazırlanmış olan raporlar ve tarihleri;

- 1- Mustafa Abdülhalik Renda Raporu (14.09.1925)
- 2- Dahiliye Vekili Cemil Uybadi Raporu (Haziran 1925)
- 3- Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey Raporu (2.2.1926)
- 4- Vali Ali Cemal Bardakçı Raporu (1926)²⁷⁶
- 5- Umum Müfettişi İbrahim Tali Bey Raporu (21.12.1931)
- 6- Korgeneral Ömer Halis Bıyıktay Raporu (1931)
- 7- Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Raporu (18.11.1931)
- 8- Umum Müfettişi Abdullah Alpdoğan Raporu
- 9- Başvekil İsmet İnönü Raporu (1935)
- 10- Umum Müfettişi Abidin Özmen Raporu (1936)
- 11- İktisat Vekili Celal Bayar Raporu (1936)

²⁷⁴ Gökhan Aksoy, “Türkiye’de Demokrasi İncelemeleri”, *Ekoform Aylık Gündem ve Ekonomi Dergisi*, Yıl 1, Sayı: 10, Ankara 2011, s.14.

²⁷⁵ Yayman, *a.g.e.* s.65.

²⁷⁶ Murat Bardakçı, “Vali Cemal Bey’in Raporu”, *Haber Türk*, 27.11.2011.

- 12- CHP Genel Sekreterliği'ne sunulan Rapor (1939)
- 13- Umum Müfettişi Avni Doğan Raporu (01.12.1943)
- 14- Maliye Müfettişi Burhan Ulutan Raporu (1947)
- 15- 27 Mayıs 1960 Doğu Raporu (1961)

Burada adı verilen raporların dışında henüz açıklanmayan raporların da olduğu bilinmektedir.²⁷⁷ Tek parti sürecinde sorunun gündeme gelmesini sağlayan Şeyh Sait İsyanı, ilk etapta yeni kurulan rejime karşı bir ayaklanma olarak düşünülse de, isyanın olduğu dönem incelendiğinde tek sorunun rejim meselesi olmadığı anlaşılmaktadır. Lozan Antlaşmasında çözüme kavuşturulmamış olan Musul sorununun çözümü için İngilizlerle görüşmeler yapıldığı sırada ortaya çıkan isyan hareketinin en önemli dayanağı dışarıdan aldığı destek olmuştur. Yeni devlet iki sorunla aynı anda uğraşamayacağı için, İngilizlerle görüşmeler kısa sürede tamamlanmış ve bütün dikkat Doğu Anadolu Bölgesi'ne verilmiştir. İsyanın ortaya çıkmasından sorumlu tutulan Fethi Okyar Hükümeti yıkılmış, İsmet İnönü yeniden Başvekâlete getirilmiştir.

İsmet Paşa, isyanın bastırılması için sıkıyönetim ilan edilmesinin ardından, Mustafa Abdülhalik Bey'i bölgeye göndererek, buradaki izlenimlerine dair bir rapor hazırlamasını istemiştir.²⁷⁸ Mustafa Abdülhalik Bey'in çalışma hayatı düşünüldüğünde daha öncede sorunlu bölgelerde bulunup, o bölgeler ile ilgili izlenimlerini raporlaştırdığı bilinmektedir.

Doğu Anadolu Bölgesinde var olan sorunları yerinde incelemek için, bölgede özellikle sorunlu olan yerlerde geniş çaplı bir gezi yapmış, olayları yerinde incelemiştir. Mustafa Abdülhalik Bey raporunu, Gaziantep, Urfa, Siverek, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Van, Muş, Genç, Elazığ, Dersim, Ergani, Mardin, Malatya ve Maraş vilayetlerini, Van Gölü'nün kuzey ve güney sahilini, Muş, Genç ve Elazığ arasında isyan yeri olan kazaları ve Dersim vilayetinin bütün kazalarını, Malatya'nın güneyindeki Kahta, Hısnımansur ve Besni kazalarını gezerek hazırlamıştır.²⁷⁹

²⁷⁷ Yayman, *a.g.e.* s.64, Doğu Anadolu sorunu için daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*, Özge Yayınları, 1993.

²⁷⁸ Andrew Mango, *Atatürk – Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s.495.

²⁷⁹ Yayman, *a.g.e.* s.67.

da) Mustafa Abdülhalik Bey'in Doğu Gezisi Notları

Mustafa Abdülhalik Bey'in bu gezisi ile ilgili olarak, kendi günlüklerinde de notları bulunmaktadır. Bölgedeki izlenimlerinden ziyade, hangi gün nerede olduğu, kimlerle irtibatla bulunduğu gibi bilgilere notlarında yer vermiştir.²⁸⁰

17 Temmuz 1341 (17 Temmuz 1925) Cuma günü sabah ikide tren ile hareket edip ilk olarak Eskişehir'e geldiklerini, Eskişehir'de Tuzcuzade Hamdi Bey ile beraber olduklarını ve gece ikide Eskişehir'den hareket ettiklerini yazmıştır.

18 Temmuz 1341 (18 Temmuz 1925) Cumartesi sabahı önce Afyona vardıklarını, ardından oradan hareket edip öğlen Konya'ya ulaştıklarını, yemeklerini orada yediklerini ve yemek sırasında Konya Valisi Aziz Bey ile belediye Reisi Kazım Bey²⁸¹'in geldiğini, onlarla biraz görüşükten sonra saat yedide Konya'dan hareket edip yollarına devam ettiklerini belirtmiştir.

19 Temmuz 1341 (19 Temmuz 1925) Pazar sabahı Yenice'ye, öğlen Adana istasyonuna vardıklarını, Avni Paşa ile beraber onun evine gittiklerini yazmış, Avni Paşa'nın 220 liraya otomobil tuttuğunu ve öğleden sonra bir buçukta otomobil ile hareket ederek Osmaniye'den geçtiklerini yazmıştır. Geceyi daha ilerideki bir istasyonda geçirdiklerini yazmış ancak bu istasyonun ismi okunamamıştır.

20 Temmuz 1341 (20 Temmuz 1925) Pazartesi sabahı yeniden hareket ettiklerini ve öğleden evvel Ayıntab'a vardıklarını belirtmiştir. Yollarına devam ettikleri anlaşılan Mustafa Abdülhalik Bey ve arkadaşları, öğleden sonra Kilis'e kadar gidip geldiklerini ve geceyi Ayıntab'da Dayı Ahmet Ağa'nın evinde geçirdiklerini ifade etmiştir.

21 Temmuz 1341 (21 Temmuz 1925) Salı sabahı Ayıntab'dan hareket edildiğini, ikindiüstü Urfa'ya vardıklarını ve geceyi Vali Fuad Bey'in evinde geçirdiklerini belirtmiştir.

22 Temmuz 1341 (22 Temmuz 1925) Çarşamba sabahı Urfa'dan hareket edip öğleyin Siverek'e vardığını yazmıştır. Bir buçuk saat kadar Siverek'te kaldığını

²⁸⁰ R.A.A. Günlüklerindeki bu döneme ait bilgiler Sabri Sayarı tarafından bir başkasına transkripsiyon ettirilmiş ve bize transkripsiyonu yapılmış hali gönderilmiştir. Bu transkripsiyonu yapan kişi tarafından günlüklerde adı geçen bazı kişilere ve bazı yerlere ait bilgiler eklenmiştir. Bizde bu bilgileri aynen çalışmamızda kullanmayı uygun gördük. Bu bilgiler, metnin akışının bozulmaması için dipnotlarda bulunmaktadır.

²⁸¹ Musa Kazım Gürel: Konya'nın Cumhuriyet dönemindeki ilk Belediye Başkanıdır. (1923-1927). Konya tarihi hakkındaki araştırmalarıyla tanınan Selçuk Es'in babasıdır.

yarım'da hareket edip Dörtte Diyarbakır'a vardığını yazmış, Paşa'ya gittiğini belirtmiştir. Beşte yerleşim şeklindeki ifadesinden geceyi orada geçirdiği anlaşılmaktadır.

23 Temmuz 1341 (23 Temmuz 1925) Perşembe sabahı, mebus arkadaşları ziyaret ettiğini ve öğle yemeğini Şeref Bey'de yediğini, öğlenden sonra da Paşa ile görüşüğünü yazmıştır. Gece de Mürsel Paşa²⁸²'da yemek yediklerini ilave etmiştir.

24 Temmuz 1341 (24 Temmuz 1925) Cuma günü sabah otomobil ile Bitlis Valisi ve Fırka Kumandanı Kazım Paşa ile beraber hareket ettiğini belirtmiştir. Gece bir köyde yemek yediklerini yazan Mustafa Abdülhalik Bey, adı okunamayan bu köyün yakınlarında otomobillerinin bozulduğunu belirtmiştir. Ayrıca Garzan²⁸³'a vardıklarını da ilave etmiştir.

25 Temmuz 1341 (25 Temmuz 1925) Cumartesi sabahı Siirt'e vardığını, burada karşılandıklarını, öğleyin biraz uyduğunu, öğlenden sonra ise Belediye'ye ve Hükümet Konağı'na gittiğini not etmiştir.

26 Temmuz 1341 (26 Temmuz 1925) Pazar sabahı Siirt'teki incelemelerine devam ettiği anlaşılan Mustafa Abdülhalik Bey, akşama doğru hareket edip bütün bir gece yürüdüklerini ve iki saat kadar adım okunamadığı bir yerde kaldıklarını belirtmiştir.

27 Temmuz 1341 (27 Temmuz 1925) Pazartesi sabahı güneşle beraber, buldukları yerden hareket ettiklerini, yarımda başka bir yere vardıklarını not etmiştir. Burada Şeyh Abdülbaki Efendi²⁸⁴ ile dört refikinin kendilerine refakat ettiğini ve araba ile yola devam ettiklerini belirtmiştir. Belediye'ye de biraz uğradığını not eden Mustafa Abdülhalik Bey, sonra ikametgahına geçtiğini ve biraz uyduğunu belirtmiştir. Akşamüzeri vilayete kadar gittiğini belirtirken, Bitlis'i

²⁸² Mürsel Bakü (1881-1945): Aslen Erzurumludur. Harbiye Mektebi'nden mezun olmuş, I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi'nde önemli görevlerde bulunmuştur. Mütareke döneminde tutuklanarak Malta'ya sürülmüştür. Malta'dan dönüşünde Kurtuluş Savaşı'na katılmış, Büyük Taarruz'dan sonra İzmir'e ilk giren I. Süvari Tümeni'nin komutanlığını yapmıştır. Şeyh Sait İsyanı sırasında Diyarbakır komutanı olan Mürsel Bey, şehre saldıran isyancıları püskürterek Diyarbakır'ı savunmasıyla da bilinmektedir.

²⁸³ Eski dönemlerde Erzurum'dan (Erzen-i Rûm) ayırt etmek amacıyla *Erzen-i Arab* diye de bilinen Garzan, bugün Siirt'in Kurtalan (eski adı *Mısriç*) ilçesine bağlı Yanarsu beldesidir.

²⁸⁴ Bahsi geçen yer Bitlis olduğu için bu kimsenin Şeyh Abdülbaki Küfrevî olması olasıdır. Küfrevîler, Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda bölgede aşiretlerin gücünün zayıflatılmasıyla ortaya çıkan iktidar boşluğunu dolduran ve Cumhuriyet Dönemi'nde milletvekili, bakan, senatör yetiştirmiş – Arvasiler ya da İnan ailesi gibi – şeyh ailelerindedir. Kurtuluş Savaşı döneminde Ankara hükümetine destek verdiği bilinen Abdülbaki Efendi 1944'te ölmüş, oğlu Kasım Küfrevî de (1920-1992) 5 dönem boyunca Ağrı milletvekilliği ve 1973-77 yılları arasında Ağrı Senatörlüğü yapmıştır.

tahmininden daha harabe bulduğunu ve buranın yeniden şenlendirilmesi için çok uğraşmak gerektiği şeklindeki izlenimlerini de not etmiştir.

28 Temmuz 1341 (28 Temmuz 1925) Salı günü Bitlis'te bulunduğunu, gündüz Belediye dairesinde ahali ile görüştüğünü ve akşamüzeri Şeyh Abdülbaki Efendi ile beraber yemek yediğini belirtip, geceyin yola çıkılmadığını da eklemiştir.

29 Temmuz 1341 (29 Temmuz 1925) Çarşamba günü öğlenden ancak iki saat önce yola çıkabildiklerini, öğle yemeğini bir soğuk subaşında yediklerini akşamüzeri bir köye geldiklerini ve geceyi orada geçirdiklerini not etmiştir. Güzeldere'yi gördüğünü ve muhacirin için iyi bir yer olduğunu belirtmiştir. “Arazisi tamamen su altı” ifadesi ile herhalde suyunun bol olduğunu ve yaşamaya elverişli olduğunu ifade etmek istemiştir. Bu konudaki görüşlerini Van'dan bildireceğini notlarına ekleyen Mustafa Abdülhalik Bey, Şeyh Abdülbaki Efendi ile Faris Efendilerin de kendisi ile beraber olduğunu belirtmiştir.

30 Temmuz 1341 (30 Temmuz 1925) Perşembe sabahı erkenden hareket ettiklerini, öğleden evvel Reşadiye'nin²⁸⁵ yeni merkezine vardıklarını, yemeği orada yiyip, öğleden iki saat sonra yola çıktıklarını, geceyin Norgoh'a²⁸⁶ geldiklerini ve Norgoh'da dışarıda yattıklarını belirtmiştir.

31 Temmuz 1341 (31 Temmuz 1925) Cuma günü Norgoh'dan hareket ettiklerini, zevalden üç saat evvel Vastan'a²⁸⁷ geldiklerini burada Muhtar bey ile görüştüğünü ve zevalden bir saat evvel Vastan'dan ayrılarak, Edremit'e geldiğini belirtmiştir. Burada biraz bir şeyler yiyip, yolda Vali Bey ve Mülkiye Müfettişi Necip Bey ile karşılaştıklarını, otomobil ile hükümet konağına geldiklerini not etmiştir. Gece hükümet konağında konakladıklarını, otomobilin tamiri biterse ertesi günü yola çıkmak istediğini de not eden Mustafa Abdülhalik Bey, gece Belediye'nin ziyafetine katıldıklarını, tayyarecilerin de orada bulunduğunu notlarına ilave etmiştir.

1 Ağustos 1341 (1 Ağustos 1925) Cumartesi günü bütün gün Van'da kaldıklarını, hastanede banyo yaptığını, Belediye, Heyet-i Tetkikiye, Kumandanlık

²⁸⁵ Parantez içinde [کنیدراسی şeklinde] yazılan, ancak okunamayan bu ismin, şehrin daha önceki veya halk arasındaki adı olması muhtemeldir. *Sorp* diye de bilinen ve günümüzdeki resmi adı *Yelkenli* olan Reşadiye, Van Gölü'nün güney kıyılarında, Tatvan'a bağlı ve ilçe merkezinden 30 km. kadar uzaklıkta bir bucaktır.

²⁸⁶ Bu köy, *Norkuh* veya *Norgüh* şeklinde de bilinmektedir.

²⁸⁷ Metinde واسطان şeklinde yazılan bu yerleşim merkezi ayrıca *Vostan* diye de bilinmektedir. Bugün Van'ın Gevaş ilçesidir.

ve Vilayet ile görüştüğünü, ertesi gün Muş'a gitmek üzere yola çıkmaya ve yolun bir kısmını otomobil ile gitmeye karar verdiğini belirtmiştir.

2 Ağustos 1341 (2 Ağustos 1925) Pazar günü sabah onda otomobil ile hareket ettiğini, iskele köyü önünde tayyarecilerle karşılaştıklarını belirtmiş, burada bir kaza geçirdiklerini de eklemiştir. Öğlen yarım saat kadar Erciş'te kaldığını, Elcevaz'da hiç kalmadığını belirterek, gece ezandan biraz sonra Ahlat'a geldiklerini de notlarına eklemiştir.

3 Ağustos 1341 (3 Ağustos 1925) Pazartesi günü sabahleyin yarımda Ahlat'tan hareket ettiğini, hayvanlar ile Nurşin'e²⁸⁸ geldiklerini, burada üç saat kaldıklarını ve Nurşin'den hareket ettikten sonra gece Hasköy'e vardıklarını ifade etmiştir.

4 Ağustos 1341 (4 Ağustos 1925) Salı günü zevelden biraz evvel Muş'a geldiklerini, Vali vekili ve Fırka Kumandanı Osman Bey'in karagahında misafir olduklarını belirtmiştir. Vali Refet Bey'in de öğlenden sonra geldiğini belirtirken, Hükümete ve Belediye'ye gittiğini de eklemiştir. Akşam yemeğini Hacı Derviş Efendi'nin evinde Vali Bey ile beraber yediklerini belirtirken, Muş'un da Bitlis ve Van gibi harap durumda olduğunu ilave etmiştir.

5 Ağustos 1341 (5 Ağustos 1925) Çarşamba günü sabah valiliğe gittiğini, Muş'ta kalmak niyetinde olmadığını (Burada Muş'ta kalmak istemeyenin Vali olduğu düşünülmektedir.) yazmış, öğlen yemeğini karargahta yediklerini, yemeği Müftü Efendi'nin gönderdiğini belirtmiştir. Öğlenden sonra dört buçukta Muş'tan hareket edip, gece yarısı Zengök²⁸⁹ köyüne geldiklerini, Kızlağaç ve Kürt Meydanı²⁹⁰ köylerinden geçtiklerini belirtmiştir.

6 Ağustos 1341 (6 Ağustos 1925) Perşembe günü Zengök'ten alaturka bir buçukta kalkabildiklerini, alaturka onda Arvaniş'e geldiklerini belirtirken, yolda birkaç yerden geçtiklerini ilave etmiş ve Mahmud Bey ile isyan olayları ile ilgili olarak uzun uzadıya görüştüğünü de not etmiştir.

7 Ağustos 1341 (7 ağustos 1925) Cuma günü gece yarısından sonra Arvaniş'ten hareket ettiğini, öğlenden sonra iki buçukta Darahani'ye²⁹¹ vardığını

²⁸⁸ Bitlis'in Güroymak ilçesidir. Ayrıca *Norşin* şeklinde de bilinmektedir.

²⁸⁹ Zengök köyü: Muş'un batısında, Bingöl-Muş il sınırı yakınındadır. 1990'larda teröre sahne olan bu köy, 1993'te boşaltılmış, ahalisi büyük şehirlere göç etmiş; adı da *Yörecik* olarak değiştirilmiştir.

²⁹⁰ Kürt Meydanı: İsmi *Kürt Meydan* şeklinde de yazılan bu köy, Muş vilâyet merkezinin 24 km. kuzeybatısında olup, sonradan adı *Eralanı* olarak değiştirilmiştir.

²⁹¹ Darahani: Bingöl'ün Genç ilçesinin eski adı.

belirtmiştir. Burada uzun süre görüşmeler yaptığını, hadisede bulunmuş olan Binbaşı'nın (Jandarma Kumandanı) ifadelerinin dikkate şayan olduğunu not etmiştir.

8 Ağustos 1341 (8 Ağustos 1925) Cumartesi sabah beşte hareket ettiğini, sekiz buçukta Çapakçur'un merkezi olan Çolig'e²⁹² vardığını ve Çolig'den öğleden biraz evvel hareket edip, akşam beşte Tekke köyüne geldiklerini belirtmiştir. Ayrıca Çapakçur'dan ailesine telgraf gönderdiğini de not etmiştir.

9 Ağustos 1341 (9 Ağustos 1925) Pazar sabahı Tekke köyünden hareket edip, öğlenden üç saat evvel Palu'ya vardığını. Öğlene kadar Palu'da kalıp, ikide Palu'dan hareket ettiklerini belirtmiştir. Ona çeyrek kala Aşağıçanakçı'ya vardıklarını da eklemiştir.

10 Ağustos 1341 (10 Ağustos 1925) Pazartesi sabahleyin Aşağıçanakçı'dan hareket ettiğini ve üçte Elaziz'e girdiklerini belirtmiştir. Burada Saadet Oteline gittiğini, daha sonra arkadaşlarını, Hükümet Konağı'nı ve Kumandanı ziyaret ettiğini yazmış ayrıca İstiklal Mahkemesi'nde de hazır bulunduğunu eklemiştir.

11 Ağustos 1341 (11 Ağustos 1925) Salı bütün gün Elaziz'de kaldığını, sabahleyin biraz Belediye Dairesine ve Hükümete gittiğini not etmiştir. Daha sonra Doktor Saffet Bey'in evine gittiğini ve yemeği orada yediğini belirtmiş, oradan da oteline geçip akşam altıya kadar uyuyup dinlendiğini belirtmiştir. Akşamüzeri birçok arkadaşının geldiğini ve onlarla görüşüğünü de belirten Mustafa Abdülhalik Bey, sabahleyin Çarsacak'a gitmeyi düşündüğünü de notlarına eklemiştir.

12 Ağustos 1341 (12 Ağustos 1925) Çarşamba sabahı, dokuzu çeyrek geçe Mehmet Bey'in arabası ile Elaziz'den hareket ettiğini ve yanlarında olduğu anlaşılan hayvanları ayrıca gönderdiklerini belirtmiştir. Ayrıca Pertek Köprüsünde bulduklarını, Hozat Süvarilerinin kendilerini beklediğini de belirtmiş, ikide Pertek'ten hareket ettiklerini eklemiştir. Gece birde Çarsacak'a geldiklerini, Kaymakam Bey ile görüşüğünü, geceyi hükümet konağında geçirdiklerini ve gece sadece ikişer fincan kakao içtiklerini not etmiştir.

13 Ağustos 1341 (13 Ağustos 1925) Perşembe günü öğlenden sonra Çarsacak'tan hareket edip dört saatte Mazgird'e vardıklarını yazmıştır. Geceyi Mazgird'de geçireceğini belirten Mustafa Abdülhalik Bey, Kaymakam, diğer memurin ve Belediye Reisi ile görüşüğünü de eklemiştir.

²⁹² Çolig: 1950'den sonra adı *Bingöl* olarak değiştirilmiştir. Bu ad verilmezden evvel şehir merkezinin adı *Zazaca Çolig* olarak bilinmektedir.

14 Ağustos 1341 (14 Ağustos 1925) Cuma günü sabahleyin Mazgird'den hareket ettiğini, tam sekiz buçuk saatte Nazimiye'ye vardığını, Kaymakam, Jandarma Kumandanı, Mühendis ve Belediye Reisinin geldiğini not etmiş, Nazimiye'nin havasının ve suyunun Mazgird'inkinden daha iyi olduğunu belirtmiştir. Kaymakam İsmail Hakkı Bey diye de not düşmüştür.

15 Ağustos 1341 (15 Ağustos 1925) Cumartesi günü sabah Nazimiye'den hareket edip, öğlen Pah'a geldiğini, Mazgird kaymakamı ile beraber olduğunu belirtmiştir. Pah'ta Alanlı Reisi Süleyman Ağa'nın evinde yemek yediklerini, oradan hareket edip alaturka on birde Merho Nahiyesinde Soruşağı'ndan Müdür Ağa'nın konağına geldiklerini belirtmiştir. İki kardeş arasındaki bir meseleden birinin diğerini öldürdüğünü not eden Mustafa Abdülhalik Bey, Müdür Ağa'nın küçük oğlu Arslan Bey'in de orada olduğunu belirtmiştir.

16 Ağustos 1341 (16 Ağustos 1925) Pazar sabahı Merho'dan hareket ettiklerini dağ yolundan geldiklerini yazmış, bu yolun haritada gösterilmediğini de ilave etmiştir. Öğlenden evvel Hozat'a geldiklerini, buranın fena bir yer olmadığını belirtmiş, burada bazı memurlar ile görüşüğünü ve onlardan bazı belgeler istediğini yazmış, ertesi gün Ovacık'a geçmeyi düşündüğünü belirtmiştir.

17 Ağustos 1341 (17 Ağustos 1925) Pazartesi sabahı Hozat'tan hareket edip, saat sekizde Ovacık'a geldiğini, Ovacığın çok sulu bir yer olduğunu ifade etmiştir. Munzur suyunun bazı membalarına gittiklerini, suyun çok soğuk ve iyi olduğunu, alabalık tutup yediklerini belirtirken, Ovacık'ın etrafında yedi Türk köyü olduğunu da notlarına eklemiştir.

18 Ağustos 1341 (18 Ağustos 1925) Salı sabahı hareket ettiklerini, bir saat kadar Pardi'de Dursun Efendi'nin evinde kahvaltı ettiklerini, oradan hareket edip yarım saat kadar yoldaki Soğuksu'da kaldıklarını, onda Hozat'a vardıklarını belirtmiştir.

19 Ağustos 1341 (19 Ağustos 1925) Çarşamba sabahleyin alaturka on ikide Hozat'tan hareket edildiğini, yolda epeyce eğlendikten sonra sekizde Çemişgezek'e vardıklarını yazmıştır. Gerekli bilgileri aldığını, Kaymakam ve Nizamiye Alay Kumandanı ile görüşüğünü belirtirken, Çemişgezek'in taş yıkıntıları arasında bir kasaba olduğunu ifade etmiştir. Bütün şikâyetin Koçuşağı'ndan olduğunu da eklemiştir. Ayrıca buradan ailesine, Asaf Bey'e, İzzeddin Paşa'ya, telgraflar gönderdiğini de not etmiştir.

20 Ağustos 1341 (20 Ağustos 1925) Perşembe sabahı alaturka bir buçukta Çemişgezek'ten hareket ettiğini ve Erzürük²⁹³ köyüne vardığını, geceyi orada geçirdiğini ve sabah Elaziz'e gitmek niyetinde olduklarını not etmiştir.

21 Ağustos 1341 (21 Ağustos 1925) Cuma sabahı erkenden Erzürük'ten hareket ettiğini, alaturka on birde Elaziz'e vardığını, orta mektebinde kaldığını yazmıştır. Öğlen ve akşam Vali ve Belediye Meclisindeki Beylerle beraber bulunduğunu not etmiş, ayrıca gazetecilerin geldiğini, onlarla gelen otomobillerden birini tuttuklarını belirtmiştir. Ertesi sabah Diyarbakir'e hareket edileceğini de ilave etmiştir.

22 Ağustos 1341 (22 Ağustos 1925) Cumartesi sabahı alaturka birde Elaziz'den hareket ettiğini, beş buçukta Ergani Madeni'ye vardığını belirtmiştir. Yedi buçukta Ergani Madeni'nden hareket ettiğini ve alaturka on bir buçukta Diyarbakir dışarısında bir köye vardığını, orada Asım Bey, Şeref Bey ve birkaç kişi ile beraber doğru Paşa'nın köşküne çıkıldığını not etmiştir.

23 Ağustos 1341(23 Ağustos 1925) Pazar sabah iyi kalktığını ve bir banyo yaptığını yazan Mustafa Abdülhalik Bey, öğleden sonra çıkmadığını, akşamüzeri yalnız çıktığını not etmiştir. İntibaâtını Paşa'ya arz ettiğini ve müfrit bulmamasını rica ettiğini de belirtmiştir. Hükümette kimsenin olmadığını, öğleden sonranın tatil olduğunu not etmiştir. Ayrıca Mebus İhsan Bey²⁹⁴ ile de görüşüğünü eklemiştir.

24 Ağustos 1341 (24 Ağustos 1925) Pazartesi sabahı Mardin'e gitmek için hareket edildiğini, öğlen üzeri varıldığını, dört saat kadar orada kaldıktan sonra Diyarbakir'e döndüğünü belirtmiş, geri dönüşün üç saatten önce olduğunu eklemiştir. Akşamüzeri orada birinin evine gittiğini ve bir çay içtiğini belirtirken, bu şahsın ifadeleri ile ilgili olarak da kısa bir not düşmüştür.

25 Ağustos 1341 (25 Ağustos 1925) Salı gününü Diyarbakir'de geçirdiğini, sabah Mebus Beyleri ve Emin Bey'i ziyaret ettiğini, istediği malumatı aldığını ve öğlen yemeğini Mustafa Bey'de yediğini belirtmiş, öğleden sonra çıkmadığını not etmiştir.

26 Ağustos 1341 (26 Ağustos 1925) Çarşamba sabahı yediden evvel Diyarbakir'den hareket ettiğini, yedi saatte Elaziz'e geldiklerini, Elaziz'de iki saat

²⁹³ Elaziğ ilinin 17 km. kuzeybatısındaki merkez köylerinden olan Erzuruk, *Uzuntarla* olarak da bilinmektedir.

²⁹⁴ Bahsi geçen yer Diyarbakır olduğuna göre bu İhsan Bey'in İhsan Hamit Tigrel olması kuvvetle muhtemeldir. Aslen Diyarbakırlı olan İhsan Hamid Bey, Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılmış, 1923'te II. Dönem Ergani milletvekili seçilmiş ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katılmıştır.

kadar kaldıklarını ve Gurûbdan evvel yeniden Malatya'ya geldiklerini belirtmiştir. Yeni Şirket Hanı'ndaki²⁹⁵ odalara yerleştiklerini ve Elaziz'de Vali Bey ile gazetecileri gördüğünü not etmiştir.

27 Ağustos 1341 (27 Ağustos 1925) Perşembe günü bütün gün Malatya'da kaldığını, Hükümete gidip, icap edenleri gördüğünü belirtmiştir. Gerekli bilgileri aldığını daha sonra çarşığı gezdiğini eklemiştir. Ertesi gün için hayvanları tuttuklarını ve Kâhta'ya gideceklerini de notlarına ilave etmiştir.

28 Ağustos 1341 (28 Ağustos 1925) Cuma sabahı alaturka on birde hareket edildiğini dağ yolunu takip ettiklerini ve Beypınarı'nda öğlen yemeği yediklerini yazmıştır. Akdağ yolu ile bir yaylaya geldiklerini ve yaylada yattıklarını belirtmiştir.

29 Ağustos 1341 (29 Ağustos 1925) Cumartesi sabahı yayladan hareket ettiklerini, öğle yemeğini yolda bir köyde yediklerini belirtmiş, kaza merkezinin Kâhta değil, Kulik olduğunu not etmiştir.²⁹⁶ Çok yorulduklarını, akşam Kulik'e geldiklerini eklemiştir. "Vali, Hacı Bedir Ağa"²⁹⁷ şeklinde bir de not düşmüştür.

30 Ağustos 1341 (30 Ağustos 1925) Pazar sabahı hareket ettiğini, tam altı saatte Adıyaman'a geldiklerini yazmıştır. Adıyaman'ın iyi bir kasaba olduğunu şarkın en iyi kaza merkezi olduğunu ifade etmiştir. Mebuslar ile Vali Bey'in orada olduğunu ve Hacı Mehmet Ali Efendi'nin evinde kaldıklarını da belirtmiştir. Çarşığı, cevâmî'i dolaştıklarını, akşam yemeğinden sonra hareket ederek, bütün gece yürüdüklerini, sabahleyin Behesni'ye²⁹⁸ geldiklerini not etmiştir. Ayrıca ailesine, (İzmir'e ?), Uşak'a, İzzettin Paşa'ya, İş Bankası'na telgraflar gönderdiğini de eklemiştir.

31 Ağustos 1341 (31 Ağustos 1925) Pazartesi günü Adıyaman'dan akşam yemeğinden sonra hareket ettiğini not etmiştir. Bütün gece yürüdüklerini yolda Ahmed Ağa'nın çiftliğinde gece yarısı bir çay içtiklerini belirten Mustafa Abdülhalik

²⁹⁵ 1924'te inşa edilen bu han, 1989'da yıkılmış ve yerine Özel İdare'ye ait Efe İş Merkezi [Cezmi Kartay Caddesi'ndedir] yapılmıştır. <http://www.eskimalatya.com/malatya/id5.htm>

²⁹⁶ Bu dönemde Kâhta'nın merkezi Eski Kâhta olarak da bilinen, bugünkü Kâhta merkezinin 26 km. güneyindeki Kocahisar köyüdür. Cumhuriyetin ilk yıllarında şehrin merkezi bugünkü mahalline taşınmıştır. Halk arasında şehrin adı *Kulik* veya *Kölik* şeklinde de anılmaktadır.

²⁹⁷ Hacı Bedir Ağa (1872 Kâhta-1928 Mersin): Babasından sonra Rişvan Aşireti'nin Zürevkan kolunun reisi olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nda aşiret kuvvetleriyle birlikte Ankara Hükümeti'ne destek vermiş, Antep savunmasına katılmış, yaralandıktan sonra İstiklal Madalyası almıştır. Birinci Dönem TBMM'de Malatya mebusu seçilmiştir. İkinci dönemde Malatya ve daha sonraki dönemde Kars'tan mebus olmuş ve ölümüne dek mebusluğu sürdürmüştür. Soyadı Kanunu'ndan sonra ailesi *Fırat* ve *Turanlı* soyadlarını almıştır. Bu aileden Hüseyin Fırat, Ali Fırat, Ali Avni Turanlı, Sırrı Turanlı, Dengir Mir Mehmet Fırat gibi birçok milletvekili ve senatör çıkmıştır.

²⁹⁸ Osmanlı döneminde *Behesne* veya *Behesni* şeklinde de yazılan Besni, bugün Adıyaman'ın batısında bulunan bir ilçe olup Adıyaman-Maraş yolu üzerindedir ve il merkezine 44 km. uzaklıktadır.

Bey, sabahleyin Behesni'ye geldiklerini ve bütün günü Behesni'de Reşit Ağa'nın²⁹⁹ evinde istirahat ile geçirdiğini belirtip çok yorulduğunu anladığını ifade etmiştir.

1 Eylül 1341 (1 Eylül 1925) Salı sabahı Behesni'ye geldiğini, bütün Hükümeti, çarşığı, Belediyeyi gördüğünü, öğleden sonra Behesni'den Maraş için yola çıkıldığını belirtmiştir.

2 Eylül 1341 (2 Eylül 1925) Çarşamba bütün gün yolda olduğunu, gece yatsıdan sonra Küçüknacar Köyüne³⁰⁰ gelindiğini belirtmiştir. Güzel bir uyku uyduğunu ve gündüz bir Alevi köyünü gezdiğini belirtmiştir. Daha sonra biraz istirahat ettiğini eklemiştir.

3 Eylül 1341 (3 Eylül 1925) Perşembe günü öğleden evvel Maraş'a geldiklerini ve bir hana yerleştiklerini not etmiştir. Kendilerine biraz düzen verdikten sonra Maraş'ı dolaştıklarını ve Halit Bey'i ziyaret ettiğini eklemiştir. Gece de Halit Bey'de kaldıklarını ertesi sabah (Geler?)'e gideceklerini de notlarına ilave etmiştir.

4 Eylül 1341 (4 Eylül 1925) Cuma sabahı yedi buçukta Maraş'tan otomobil ile hareket ettiklerini, on buçukta Geler'e (?) vardıklarını ve on ikide Geler'den (?) hareket ederek, akşamüzeri sekiz buçukta Adana'ya vardıklarını belirtmiştir. Burada Yeni Türkiye Oteli'nde kaldıklarını not etmiştir.

5 Eylül 1341 (5 Eylül 1925) Cumartesi sabahlı biraz Hükümete, Belediyeye, Jandarma dairesine gittiğini, çok sıcak olduğunu ve mütemadiyen terlediğini not etmiştir. Öğleden sonra dörtte Adana'dan hareket ederek, beşte Yenice'ye vardıklarını belirtmiştir. Altı buçukta Yenice'den hareket ettiklerini yazan Mustafa Abdülhalik Bey gece biraz kendini üşüttüğünü de ilave etmiştir.

6 Eylül 1341 (6 Eylül 1925) Pazar günü bütün gün trende olduğunu Konya'da Vilâyet ve Belediyeye kadar gittiğini belirtmiştir. Akşamüzeri Eskişehir'e vardığını ve oradan ikide hareket ettiğini de yazmış tahtakurusu olduğundan iyi uyuyamadığını ifade etmiştir.

7 Eylül 1341 (7 Eylül 1925) Pazartesi öğleden sonra bir buçukta Ankara'ya vardığını ve biraz üstünü başını temizledikten sonra çıktığını belirtmiştir. İsmet Paşa Hazretleri'ni gördüğünü ve ertesi gün Heyet-i Vekile huzurunda gördüklerini

²⁹⁹ Reşit Ağa (1875-1935). TBMM I. Dönem Malatya mebusluğu yapmıştır, kendisi ve ailesi Antep ve yöresinin savunmasında aktif rol oynamıştır. Soyadı Kanunu'ndan sonra *Ağar* soyadını almıştır. Oğlu ve torunu Halil Ağar ile Sait Ağar, Adıyaman Senatörlüğü ve Milletvekilliğinde bulunmuştur.

³⁰⁰ Kahramanmaraş'ın merkezine bağlı ve şehir merkezinin doğusunda 29 km. uzakta bulunan bir köydür. Osmanlı döneminde adı *Nacar-ı Sağır* şeklinde de geçmektedir.

söylemesini istediğini belirtmiştir. Eve gittiğini, gördüğünü belirtmiş ve evi fena olmadığını eklemiştir.

Bu notlarından da anlaşılacağı üzere, Mustafa Abdülhalik Bey'in bölgedeki incelemeleri 53 gün sürmüş, bu süre boyunca bazen otomobille bazen de hayvanlarla yolculuğunu gerçekleştirmiştir. Bölgeyi gezerken oradaki ahali ile sürekli olarak iletişimde olan Mustafa Abdülhalik Bey bölgedeki memurlar ile de ayrıca görüşmüştür. Raporunda da belirttiği, memurların bu bölgede kalmak istemedikleri şeklindeki ifadelerin sadece kendisinin fikri olmadığı, orada görüştüğü memurların bu düşüncelerini açıkça belirttikleri görülmektedir.

Ayrıca gezip gördüğü pek çok yerin, umduğundan daha kötü durumda olması, orada yaşanan isyan hareketlerinin ciddiyetinin anlaşılması içinde önem arz etmektedir.

Adı geçen bölgelerin en önemli özelliği, birçoğunun Mustafa Abdülhalik Bey'in daha önceden idarecilik yaptığı yerler olmasıdır. Eski görev yerlerinde bulunduğu sürede oradaki eski arkadaşlarının kendisini ziyarete geldiği ve kendisi ile yakından ilgilendikleri de günlüklerindeki notlarından anlaşılmaktadır. Bu bölgede halen bu kadar arkadaşının olması, arkadaşlarının birçoğunun bölgenin yerlilerinden olduğunu düşündürmekte, bu durumda kendisinin bölgede çalıştığı dönemlerde sevilen bir idareci olduğu kanısını güçlendirmektedir.

Mustafa Abdülhalik Bey'in daha önceden bölgenin çeşitli yerlerinde görev yapmış olması, İsmet İnönü'nün bölge ile ilgili rapor hazırlanması konusunda, onun görüşlerine güvenmesinin önemli bir sebebidir. Ayrıca bölgeden dönüşünün hemen ardından İsmet Paşa ile görüştüğü ve İsmet Paşa'nın izlenimlerini bir an önce Bakanlar Kurulu'nda anlatmasını istemesi de, edindiği izlenimleri rapor haline getirmeden evvel, Bakanlarla paylaştığını göstermektedir.³⁰¹

db) Mustafa Abdülhalik Bey'in Doğu Anadolu Raporu

Mustafa Abdülhalik Bey, 14.9.1925 tarihinde, Başbakan İsmet İnönü'ye sunduğu raporunda bölge ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Mustafa

³⁰¹ Mustafa Abdülhalik Bey'in hazırlamış olduğu raporun orijinal metni halen Renda Aile Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu raporla ilgili olarak kaynaklarda yer alan metinlerin orijinaline oldukça yakın olmakla beraber, orijinal metinde yer almayan bazı başlıkların daha sonradan eklendiği, Sabri Sayarı tarafından ifade edilmiştir.

Abdülhalik Bey tarafından hazırlanan raporun bölgedeki soruna karşı genel yaklaşımı, o dönemde var olan “güvenlik perspektifli”(Bkz. s.77) yaklaşımın içinde yer almaktadır.

Mustafa Abdülhalik Bey, raporunda bölgede yaşayan Kürt nüfusunun nerelerde yaşadıkları, nüfus miktarları, hangi dili kullandıkları gibi bilgileri resmi kayıtlar yolu ile tespit ettiğini belirtmiştir.³⁰² Raporunda Şeyh Sait İsyanının din ve irtica perdesi altında milli bir hareket olduğunu belirtmektedir. Bölgedeki izlenimlerini ayrıntılı bir şekilde anlatan Mustafa Abdülhalik Bey, bölge ile ilgili görüşlerini şu şekilde özetlemiştir;³⁰³

“Kürtler lisanlarını hâkim kılmışlar ve Türkçe öğrenmeye muhtaç olmadan bütün işlerini görebilecek hale gelmişler ve Türk erkeklerinin yüzde 80’ini Kürtçe öğrenmeye mecbur kılmışlardır.

İsyan din perdesi altında milli bir harekettir.

İsyan bölgesindeki memurlar devlet görevlerini yerine getirememişlerdir.

Bölgedeki memurlar Batı’da ve merkezdeki memurlardan daha aşağı seviyede ve iktidardadır. Kendilerini dışlanmış ve mağdur görmektedirler.

Jandarma keyfi hareket etmektedir.

Kasaba ve köylerde pislik devam etmektedir. Bölgede sağlık memuru yoktur.

Bölgede bayındırlık işleri pek geridir.

Mahkemeler adaletle değil, tezvirat ve dedikoduyla karar vermektedir. Bölgede binlerce kişi masum ve mağdur olarak firardadır.

Öğretmenler idealizmden uzaktır.

İsyan eden köylerin büyük kısmı madden ve bedenen zarar görmemiş, isyanın elebaşlarının birçoğu hala derdest edilmemişlerdir.

Ermenilerden boşalan köylere yavaş yavaş Kürtler yerleşmektedir.

Kürt nüfusu sürekli biçimde çoğalmaktadır.

Bölgeye yerleştirilen muhacirlerin iktisadi durumları oldukça iyidir.

Çoğu yerde hükümet ve karakol binaları hiçbir tesir yapmayacak derecede pek adi ve haraptır.

Bölgedeki arazilerin çoğunun kadastrosu yapılmamıştır. Arazi vergisi toplanmamaktadır.

³⁰² Yayman, a.g.e. s.68.

³⁰³ a.g.e. s.68 -69.

Aşarın kaldırılması ağa ve bey köylerinde henüz hayırlı tesirler gösterememiştir; aşiret reisleri ile ağaların nüfuzları kırılmamıştır.

Dersim daha çabuk temsil edilebilir.

Gelecekte milli bir isyan için propagandalar devam ediyor. İntikam fikirlerinin iyiden iyiye yerleşmesine her vasıta ile çok çalışılıyor.

Kürtlüğe temayül etmeyerek Türk ahali ile isyan sahasında hükümete taraftarlık etmiş olanlar gelecekte ve hayatlarından emin görünmüyorlar. Oralari terk etmek istiyorlar.

Silahlar yalnız isyan muntakasında toplanmıştır. Diğer bütün mahallelerde birçok silah mevcuttur.

Asıl sorun Kürtlerde milliyetçilik fikrinin gelişmesidir. Sonuç olarak arz ettiğim bu notlar içinde en çok önem verdiğim husus, Kürtlerde fikr-i milliyetin günden güne çoğalması ve gelecekte tamamen milli bir isyanın ortaya çıkması meselesidir.”

Bu cümlelerden de anlaşılacağı gibi, Mustafa Abdülhalik Bey'in bölgenin durumu ile ilgili olarak karamsar bir izlenimi bulunmaktadır. Aslında günümüze baktığımızda bu raporda Mustafa Abdülhalik Bey'in tespitlerinin ne kadar doğru olduğu görülmektedir. Bölgenin genel durumunda günümüzde de çok fazla bir değişiklik olmamış, ayrıca Mustafa Abdülhalik Bey tarafından öngörülen milli nitelikli isyanlar gerçekleşmiş ve henüz bir çözüme kavuşturulamamıştır. Bölgede var olan sorunlar en başından itibaren tespit edilmiş olmasına rağmen halen konu ile ilgili bir çözüme ulaşılamamış olması da oldukça düşündürücüdür.

Mustafa Abdülhalik Bey'in konu ile ilgili olarak; *“Elimizde kalan Türkiye arazisinde iki milletin aynı ırktan ve salahiyetle hâkim bulunması imkanını katiyen görmüyorum. Binaenaleyh bütün memlekette Türk nüfuz ve nüfusunu hâkim kılmayı mecbur ve zaruri görüyorum”* şeklindeki ifadeleri, bölgenin Türkleştirilmesi anlamına gelmektedir. Mustafa Abdülhalik Bey'in bu fikirleri, İsmet İnönü'nün daha sonradan yapmış olduğu Doğu Anadolu gezisi sonucunda hazırladığı raporunda da benzer şekillerde ifade edilmiştir.³⁰⁴

Mustafa Abdülhalik Bey, raporunda bölgenin genel durumunu açıkladıktan sonra, bölgenin ıslahına ve sorunun çözümüne yönelik tedbir ve tekliflerini şu şekilde sıralamaktadır,³⁰⁵

³⁰⁴ a.g.e. s.68.

³⁰⁵ a.g.e. s.71.

“Önemli ulaşım hatları üzerindeki köylere Türk yerleştirmek ve yeniden Türk köyleri tesis etmek.

Türk olup, Kürtlüğe mağlup olmaya başlayan il ve ilçe merkezlerinde eğitime önem vererek Türklere Türklüklerini iyi tanıtmak, Türkçe’yi hâkim kılmak.

Kürt bölgesi içinde Arapça konuşan ve erkekleri Kürtçe bilen Siirt, Mardin, Midyat, Savur gibi mahallelerde mekteplere ve hassaten kız mekteplerine çok ehemmiyet vermek ve kızların mektebe rağbet etmesini temin etmek.

Vilayet merkezi, iki ilçesi ve Ovacık ilçesinin merkezi ile civarı Türk olan ve taşındıkları aşiret isimlerinden ahalisi Türk olduğu anlaşılan Dersim vilayetinde yatılı okullara önem vermek; Türkçe’yi hâkim dil haline getirmek.

Fırat’ın batısındaki vilayetlerin bir kısmında dağınık vaziyette yerleşmiş olan Kürtleri Türk yapmak.

Doğu demiryolunun Erzincan, Elaziz, Muş, Van Gölü sahiline veya Diyarbakir’e mümkün olduğu kadar az zamanda varmasını temin etmek.

On sene müddetle bölgede sıkıyönetim ilan etmek.

İsyanı teşvik ve idare etmiş olanlara bunların akraba ve yakınlarını sıkıyönetim bölgesinin dışına nakletmek.

Aşiret hayatını ortadan kaldırmak için hükümeti güçlü yapmak.

Hükümet binaları ile jandarma karakollarını güçlü biçimde yeniden inşa etmek.

Bölgedeki arazilerin kadastro işlemlerini yapmak.

Kayıt altına alınmamış nüfusun kayıtlarını yapmak.

İsyanın masraflarını, isyana iştirak edenlere ödetmek.

İsyan bölgesinde silah taşınmasını yasaklamak; ancak vesika ile silah taşınmasına müsaade etmek.

Doğu vilayetleri için bütün memurları kapsamak üzere mecburi hizmet tesis etmek; bölgeye gidecek memurlara mükâfat ve tazminat vermek.³⁰⁶

Jandarmayı keyfilikten kurtarmak; bu işi meslek haline getirmek.

Küçülmüş olan vilayetleri büyütme.

Mıntıkanın amir-i mülkisi ve aynı zamanda idare-i örfiye reisi ve amiri olan ordu müfettişi nezdine idari, adli ve mali müşavir vermek.

³⁰⁶ Bu öneri 1990’lı yıllarda, OHAL Bölgesi’nde görevli kamu personeli için bölgede çalışmayı cazip kılmak amacıyla “OHAL Tazminatı” ismiyle hayata geçirilmiştir. Uzun süre yürürlükte kalan bu uygulama daha sonra kaldırılmıştır.

Haklarında celp olan kişilerden isyana iştirak etmeyenler için af veya tecil hayata geçirilmelidir.

Bu önerilerinin dışında, Mustafa Abdülhalik Bey raporunda aşiretlerin bölgede gücünün önemini de dile getirmiştir. Bölgedeki aşiret düzenine son verebilmek için öncelikle hükümeti bölgede güçlü kılmak gerektiğini belirtmektedir. Aşiret reislerinin hükümetten daha güçlü olduğunu söyleyen Mustafa Abdülhalik Bey, halkın hükümeti aşiret reislerinden daha güçlü görmedikçe, onların bütün tekliflerini kabul edeceğini ifade etmektedir.

Bunların dışında, raporunda; belli bir program ve sistem dâhilinde tren yolları üzerine Türk muhacirlerin yerleştirilmesini önerirken bu yerleşim birimlerinin Genelkurmay Başkanlığının göstereceği menzil hattı üzerinde yüz haneden aşağı olmamasını da önermektedir.³⁰⁷

Mustafa Abdülhalik Bey tarafından hazırlanan raporun ana hatları yukarıda belirtildiği gibidir. Bu bilgilerden yola çıkan araştırmacılar, rapor ile ilgili olarak şu çıkarımlarda bulunmuşlardır;

- 1- Mustafa Abdülhalik Bey'in raporu gelecekteki Şark siyasetinin ana omurgasını oluşturmuştur.
- 2- Rapor resmi bir dille yazılmış, bölgeye ilişkin kişisel tasvirlerle ve izlenimlere yer verilmemiştir.
- 3- Cumhuriyet döneminde hazırlanan ilk rapor olması, doğu siyasetinin henüz netleşmemesi ve bölgede bir isyan silsilesinin henüz yaşanmamış olması sebebiyle oldukça ihtiyatlı ve ılımlı bir dile sahiptir.
- 4- Mustafa Abdülhalik Bey ve Dâhiliye Vekili Cemil Uybadın, Şark siyasetinin teorik yol haritası olan *Şark Islahat Planı*'nın taslağını hazırlamışlardır.
- 5- İttihatçı gelenekten gelen Mustafa Abdülhalik Bey'in, Doğu'yu iyi bilen isimlerden olması görüşlerinin önemini arttırmaktadır.
- 6- Raporda bölge halkının kimliğini gizleme gereği duyulmamış, Kürtlerin nerelerde oturdukları, nüfuslarının ne kadar olduğu, nasıl yaşadıkları ve hangi dilleri konuştukları ayrıntılı bir şekilde açıklanmış, ciddi bir nüfus dökümü yapılmıştır.³⁰⁸

³⁰⁷ Yayman, *a.g.e.* s.70.

³⁰⁸ *a.g.e.* s.71.

Bu rapor ve kendisi tarafından hazırlanmış diğer raporlar incelendiğinde; ülkenin sıkıntılı bölgelerinde, bizzat giderek, olayları yerinde görerek çalışmalarını tamamladığını, hazırlanmış olduğu raporlarda sunduğu önerilerde her zaman devletin çıkarlarını ön planda tuttuğunu, bunu yaparken de bölgenin şartları doğrultusunda yöre halkının durumunu da her zaman göz önünde bulundurduğunu görmek mümkündür.

Mustafa Abdülhalik Bey ve Cemil Uybadın'ın raporları temel alınarak hazırlanan *Şark Islahat Planı* devletin Kürt meselesi hakkındaki siyasetinin ana metni olmuştur. Bu rapordan sonra konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalar rapor doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Şark Islahat Planı, Cemil Uybadın, Mahmut Esat Bozkurt, Orgeneral Kazım Orbay ve Mustafa Abdülhalik Bey'in ortak çalışmaları sonucunda hazırlanmış, 24 Eylül 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu'nda kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.³⁰⁹

Bakanlar Kurulu'nda kabul edilen plan, bölgedeki Kürt meselesinin çözülmesi için özet olarak şu önerilerde bulunmaktadır;

- 1- Bölgenin demografik yapısının değiştirilmesi
- 2- Kürt nüfusunun Batı bölgelerinde iskân edilmesi
- 3- Dağlık bölgelerdeki köylerin boşaltılarak halkın belli yerleşim birimlerinde toplanması
- 4- Karayolu ve demiryollarına ağırlık verilmesi
- 5- İstihbaratın yaygınlaştırılması
- 6- Askeri karakolların yoğunlaştırılması
- 7- Görkemli hükümet konaklarının kurulması
- 8- Yatılı bölge okullarının yaygınlaştırılması
- 9- Çocukların ailelerinden alınarak Türkçe eğitimle yetiştirilmeleri
- 10- Türk Ocakları aracılığıyla Türklük propagandasına ağırlık verilmesi
- 11- Kadınları Türkçe öğretilmesine önem verilmesi
- 12- Kürtçenin yasaklanarak insanların Türkçe konuşurulması

Raporda yer alan bu önerilerin dışında, raporun temel tekliflerinden birisi de Türkiye'nin 5 genel müfettişlik bölgesine ayrılmasıdır. İlk olarak Osmanlı Devleti

³⁰⁹ a.g.e. s.78 – 84.

zamanında uygulanan *Umum Müfettişlik*³¹⁰ uygulaması bu planla yeniden gündeme gelmiştir. Aslında planda yer alan öneriler incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nde görülen pek çok uygulamanın yeniden gündeme geldiği görülmektedir. Örneğin, sorunlu bölgelerde uygulanan yer değiştirme politikası Osmanlı Devleti'nde sıkça başvurulan bir çözüm yöntemi olmuştur. Osmanlı Devleti, kuruluş aşamasında, Anadolu'da sorun çıkartan Türkmen ailelerini İskân Politikası dâhilinde Batı'ya yerleştirmiştir; yine benzer uygulama I. Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu bölgesinde sorun çıkartan Ermeniler Tehcir Kanunu ile güneye göç ettirilmiştir.

Planda ön plana çıkan bir başka durum da bölgede yoğun olarak planlanan Türklük propagandalarıdır. Bu planı hazırlayan isimler, Milli Mücadele'yi yaşayan, ülkenin geçtiği sıkıntıları bilen ve yeni bir devlet kurmayı başaran isimlerdir. Bütün olumsuzluklara rağmen kurmayı başardıkları düzeni korumak adına ürettikleri radikal çözümleri de o dönemin şartları içinde değerlendirmek gerekmektedir.

Mustafa Abdülhalik Bey'in raporunda yer alan, “elimizde kalan topraklarda...” ifadesinden bu insanların içinde buldukları psikolojik durum gayet net anlaşılmaktadır. Büyük bir imparatorlukta dünyaya gelen ve sahip oldukları toprakların çoğunu kaybeden bu kuşağın elinde kalan toprakların bütünlüğünü korumaktan başka bir gayesi olmadığı açıktır.

Bu planla alınan önemler, özelde bölgedeki Kürt halkına yönelik olsa bile, genel amaç bölgenin bütünlüğünü korumak, orada da bir kopuş yaşanmasını engellemektir. Plan dahilinde bölgede yapılan düzenlemeleri ortaya çıkardığı sonuçlar açısından değerlendirmek bu çalışmanın konusu değildir. Bu nedenle biz sadece Mustafa Abdülhalik Bey'in Kürt sorunu konusundaki çalışmalarına yer verdik. Mustafa Abdülhalik Bey, 3.3.1925 – 13.7.1926 tarihleri arasında Çankırı Milletvekili iken bölgede çalışmalarda bulunmuştur. Kendi evraklarında bu tarihler arasında Meclis'te başka bir görevde bulunduğu dair bir bilgi yer almamaktadır. Bazı kaynaklarda bu tarihlerde Meclis Başkanlığı yaptığı şeklinde bir bilgi bulunsa da, bu bilgi tarafımızdan doğrulanmamıştır.

³¹⁰ Umum Müfettişlik: Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan ve hukuki meşruiyetini 1876 ve 1921 anayasalarından alan Umum Müfettişlikler, Osmanlı idari sistemi içinde olağanüstü yetkilerle donatılmış kurumlardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, Serap Taş, “Umumi Müfettişler”, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 1997.

Mustafa Abdülhalik Bey 1926 yılının Ocak ayından itibaren Muvazene-i Maliye Encümeni Reisi olarak görev yapmıştır.³¹¹ Ayrıca 8 Mart 1926 tarihinde Saruhan Mebusu Merhum Reşat Bey'in yerine, Ziraat Bankası Meclis İdare azalığına seçilen³¹² Mustafa Abdülhalik Bey, 13.7.1926 tarihinde de yeniden Maliye Vekili olmuştur.³¹³ İkinci Maliye Bakanlığı döneminde, 15.9.1927 – 24.10.1927 tarihleri arasında Nafia Vekil Vekili olarak görev yapmıştır.³¹⁴

Maliye Vekilliğinden 24.10.1927 tarihinde ayrılan Mustafa Abdülhalik Bey, Milli Müdafaa Vekili olmuştur. Bu konu ayrı bir başlıkta ele alınmıştır. Bu bölümde üçüncü Maliye Vekilliği süreci ile ilgili bilgilere yer verilmesi uygun görülmüştür.

e) 4. Yasama Dönemi Maliye Vekilliği

Mustafa Abdülhalik Bey'in Maliye Vekilliği 4. Yasama Döneminde³¹⁵ de devam etmiştir. Bu dönemlerde bütün dünyada 1929 yılında başlayan ekonomik krizin etkileri devam etmektedir. Bu krizden pek çok ülke gibi yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti de etkilenmiştir. Böyle sıkıntılı bir dönemde oluşturulmak istenen Milli Ekonomi hedefleri doğrultusunda hareket etmek suretiyle, krizin etkilerini de en aza indirebilmek için başta Maliye Vekâleti olmak üzere, tüm kabinenin ve Meclis Heyeti'nin çok çalışması gerekmiştir. Mustafa Abdülhalik Bey bu dönemde oturduğu Vekâlet koltuğunun gereklerini yerine getirmek için çok çalışmıştır.

ea) Cumhuriyet Merkez Bankasının Kuruluşu

Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri mali siyasetlerini, mali bağımsızlık üzerine kurmuş olduğundan bunun vasıtası olduklarına inandıkları, sağlam para ve denk bütçe politikalarını izlemişlerdir. Bu politikaları desteklemek için bir Merkez Bankasının kurulması Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren sürekli gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti döneminde bankacılık faaliyetlerinin yabancılara bırakılması nedeniyle, İngiliz – Fransız ortak sermayesi ile kurulan ve Duyun-u

³¹¹ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 11. 1. 1340, İ.39 – C.1, s.121.

³¹² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-4-24-15.

³¹³ “TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği”, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

³¹⁴ a.y.

³¹⁵ TBMM 4. Yasama Dönemi: 4.5.1931 – 23.12.1934 tarihleri arasındır.

Umumiye'nin bankası olan, genelde yabancı eleman istihdam eden Osmanlı Bankası Cumhuriyetin başında da Merkez Bankası işlevlerini üstlenmiştir.³¹⁶ Banknot ihracı ve hazine işleri de Osmanlı Bankası tarafından yapılmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, 1 Kasım 1928 tarihinde TBMM'nin açılış konuşmasında ki sözleri ile 1928 yılında Merkez Bankası oluşturulması için çalışmalara başlanması için hükümete direktif vermiştir.³¹⁷ Bu süreçte de başlayan çalışmalar sonucunda Merkez Bankasının nasıl oluşturulacağına dair değişik modeller tartışılmıştır.

1. Osmanlı Bankasının millileştirilmesi³¹⁸
2. Osmanlı Bankasının bu görevi üstlenmeye devam etmesi
3. İş Bankası'nın Merkez Bankacılığını da üstlenmesi önerisi³¹⁹
4. Son model ise, Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey'in fikir babası olduğu ve önceki Maliye Bakanı Saraçoğlu'nun da desteklediği anlaşılan müstakil Merkez Bankası kurulmasıdır.³²⁰

İsmet Paşa, hatıralarında Merkez Bankası'nın kurulması aşamalarından bahsederken, aslında İş Bankasının aynı zamanda Merkez Bankası olabileceği şeklinde düşünüldüğünü, kendisinin bu fikirle mücadele ettiğini belirtmiştir. Bu konuda en büyük destekçisinin dönemin Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey olduğunu ifade eden İsmet Paşa, Mustafa Abdülhalik Bey'in bağımsız bir merkez bankası kurulmasında katkılarının çok büyük olduğunu belirtmektedir.³²¹

Müstakil Merkez Bankası modeline muhalefet edenlerin başında Celal Bayar gelmektedir. Bu süreçte İsmet İnönü ile aralarında, mali politikalar nedeniyle başlayan ihtilaf, ilerleyen yıllarda daha da alevlenecektir. Bu konuda olduğu gibi Mustafa Abdülhalik Bey bu ikili arasında tercih yapması gerektiğinde yine İnönü'nün yanında yer alacaktır.

Sonuç itibariyle İsmet İnönü, Maliye Vekilleri, Mustafa Abdülhalik Bey ve Şükrü Saraçoğlu'nun desteklediği modele uygun olarak bir Merkez Bankası oluşturulması için çalışmalara başlanmıştır. 1930 yılında Meclis gündemine getirilen Merkez Bankası kurulması ile ilgili kanun tasarısı 21 Haziran 1930 tarihinde Meclis'te kabul edilmiştir. 1715 sayılı Merkez Bankası Kanunu 30 Haziran 1930

³¹⁶ *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*, s.139.

³¹⁷ a.y.

³¹⁸ a.g.e. s, 141.

³¹⁹ a.g.e. s, 141 -142.

³²⁰ a.g.e. s, 143 – 144.

³²¹ *İsmet Paşa'nın Hatıraları*, Cilt 2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s.279.

tarhinde Resmi Gazete’de yayınlanmıştır. Yeni kurulan Merkez Bankası 3 Ekim 1931 tarihinde faaliyete başlamıştır.³²²

Merkez Bankası Kanunu’nun kabulünden sonra, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası oluşturulması için ön hazırlıkları tamamlamak üzere bir ‘‘Cumhuriyet Merkez Bankası Tesis Heyeti’’ oluşturulmuştur. İş Bankası Müdürü Umumisi Celal, Ziraat Bankası Müdürü Umumisi şükrü, Emlak Bankası Müdürü Umumisi Hakkı Saffet ve Osmanlı Bankası Müdürü Umumu M. de Sorbiye Beylerin mütehasıs olarak katıldığı bu heyete Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey başkanlık etmiştir.

Heyet Mustafa Abdülhalik Bey’in başkanlığında ilk toplantısını 15.2.1931 tarihinde gerçekleştirmiştir.³²³ Milli ve ecnebi bankaların da temsil edildiği heyet Devlet Bankası’nın hisse senetleri kayıt muamelesi meselesini araştırmak için bir komisyon oluşturulmasına karar vermiştir. Bu komisyon çalışmalarını tamamlayınca 17.2.1931 tarihinde heyeti toplantıya çağırmıştır. Yine Mustafa Abdülhalik Bey başkanlığında yapılan toplantıda kayıt işlemlerine 1 Martta başlanmasına karar vermiştir.³²⁴ 15 Nisan 1931 tarihinde hisse toplanmasının sona ermesine karar verilmiştir. Ancak gerek milli gerek yabancı mali kuruluşların ve gerekse halkın talebinin çok yüksek olması sebebiyle belirlenen hedeflere kısa sürede ulaşıldığı anlaşılmaktadır.³²⁵

Cumhuriyet Merkez Bankası’nın idare heyetinin 2.6.1931 tarihinde seçilmesi üzerine 3.6.1931 tarihinde Merkez Bankası Tesis Heyeti Mustafa Abdülhalik Bey’in başkanlığında son kez toplanmıştır. Maliye Vekili, yeni oluşturulan idare heyetine başarılar dilemiş, Tesis Heyetine de şimdiye kadar yaptıkları çalışmalarından dolayı teşekkürlerini belirterek vazifelerinin sona erdiğini tebliğ etmiştir.³²⁶

³²² http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=3&v_yasama_yili=003&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=KANUNLAR&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=207&v_gelecek_sayfa=101&v_kullanici_id=11108. (20.02.2012)

³²³ 16.2.1931, Hakimiyet-i Milliye.

³²⁴ 18.2.1931, Hakimiyet-i Milliye.

³²⁵ Mehmet zdemir, *Cumhuriyet’ten Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, T.C. Merkez Bankası Banknot Matbaası Genel Müdürlüğü, Ankara 1997,s.107 – 108.

³²⁶ a.g.e. s,126.

eb) Mustafa Abdülhalik Bey'in Göz Rahatsızlığı

Mustafa Abdülhalik Bey içinde bulunduğu yoğun çalışma döneminde sağlık sebepleri nedeniyle Viyana'ya gitmiştir. Burada yaptırmış olduğu genel kontroller sırasında gözünde “dekolman”³²⁷ hastalığı olduğu anlaşılmıştır. Bu hastalığın tedavisi için 1933 yılının Ağustos ayından Ekim ayının sonuna kadar Viyana'da kalan Mustafa Abdülhalik Bey ameliyat olmasına rağmen bir gözünü kaybetmiştir. Mustafa Abdülhalik Bey'in bu tedavi süresi boyunca 14 Ağustos 1933 tarihinde bir kararname ile Maliye Vekilliğine, Nafia Vekili Hilmi Bey'in vekâlet etmesi kararlaştırılmıştır.³²⁸

Yurda döndüğünde yoğun çalışma temposuna devam eden Mustafa Abdülhalik Bey ile ilgili olarak dönemin gazeteleri, “Günde 18 saat çalışmaktan gözünü kaybeden Maliye Vekili” şeklinde haberler yapmıştır. 1934 yılında diğer gözünde de aynı rahatsızlık başlamıştır. Bu kez İstanbul'da bir ameliyat geçirmiştir.³²⁹ Bu süreçte Maliye Bakanlığı görevinden sağlık sebepleri nedeniyle istifa etmiş olan Mustafa Abdülhalik Bey, Meclis Başkanı seçileceği tarihe kadar Çankırı Milletvekili olarak çalışmalarına devam etmiştir.³³⁰

Mustafa Abdülhalik Bey'in Maliye Vekilliği döneminde yapmış olduğu konuşmalar incelendiğinde ağırlıklı olarak bütçe görüşmelerinde Vekâletin hazırladığı bütçeler ile ilgili malumatlar verdiği görülmüştür.

ec) 1931 Yılı Bütçesi

Mustafa Abdülhalik Bey, 1931 yılı bütçesini Meclis Heyetine takdim ederken bu bütçenin diğer bütçelerden farklı olan yönlerini özellikle açıklamıştır. Dünyada var olan ekonomik buhranın etkisi ile bazı önlemler almak durumunda kaldıklarını belirtmiştir. İlk olarak bütçenin gelirleri hesaplanırken normalde yapıldığı gibi önceki yılların ortalamalarının alınmadığını en son seneki bütçeden elde edilen gelire göre belirlendiğini ifade etmiştir. Bu yönü ile de önceki bütçelerden farklı olduğunu

³²⁷ Dekolman hastalığı: Gözün retina kısmında meydana gelen bir hastalıktır.

³²⁸ *Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini(1929 - 1939)*, Editör Birgül Ayman Güler, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi:2, Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması (TİDATA), Ankara 2007, s. 489.

³²⁹ Bu bilgilere torunu Sabri Sayarı ile Mayıs 2010 tarihinde yaptığımız mülakatta ulaşılmıştır.

³³⁰ *Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini, a.g.e. s. 522, 543.*

söylemiştir. Böyle bir uygulamaya gidilmesini, 1927-1928-1929 yılları bütçelerinin gelir ortalamasının 201 milyon tuttuğunu ancak 1930 yılında elde edilen gelirin 189-190 milyon kadar olduğunu belirterek açıklamıştır. Bu duruma göre de 1931 yılı için gelir olarak 186.456.000 lira olarak belirlediklerini ifade etmiştir.

Konuşmasının devamında bütçe ile ilgili ayrıntılı bilgiler vererek, hangi vekâletlere ne kadar tahsisat ayrıldığını, önceki seneye göre azaldıysa neden azaldığını, arttıysa neden arttırılma lüzumu görüldüğünü izah etmiştir. Burada önemli olabilecek bir iki noktanın üzerinde durmak gerekmektedir.

İlk olarak, Adliye Vekâletine evvelki seneye oranla daha fazla tahsisat ayrıldığı görülmektedir. Bunun sebebini, halkın hakkını aramak için başvurduğu mahkemelerde tebligatların jandarmalarca yapıldığı, bu durumda gecikmelere yol açtığı gerekçesi ile bu bütçe ile tebligat yapmaları için mübaşirler alınmasının uygun görüldüğünü belirtmiştir. Ayrıca yine adliye bütçesine yapılan bir başka ilavenin de mahkemelerden çıkan ilamların yazılabilmesi için makineler alınması için yapıldığını belirtmiştir.

Bir diğer önemli noktada, yeni kurulan Cumhuriyetin en önemli planlarından birini oluşturan demiryolları yapımının aksamaması için oldukça özen gösterildiğinin anlaşılmasıdır. Vekâlet tarafından demiryolu programının uygulanabilmesi için yapılması gerekenlere yetecek kadar tahsisat ayrıldığını belirten Mustafa Abdülhalik Bey, bu konuda taviz verilmeden çalışıldığını ifade etmiştir.³³¹

8.4.1931 tarihinde Başvekil tarafından Nafia Vekâletine gönderilen bir yazı ile Irmak - Çankırı demiryolunun resmi açılış töreninin 23 Nisan'a denk geldiği ve Çankırı Mebusu ve Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey'in düzenlenecek olan törende devleti temsilen hazır bulunmasının uygun görüldüğü belirtilmiştir.³³²

Konuşmasında en önemli hedefleri olan mali bağımsızlığın sağlanması ve bu durumdan ileride fedakârlıklarda bulunmaya mecbur kalınmaması için bütün tahsisatları gelirleri ölçüsünde yaptıklarını ifade eden Mustafa Abdülhalik Bey, bir devlet için mali bağımsızlığın ne derece önemli olduğunu da bir kez daha dile getirmiştir.

Maliye Vekâleti sırasında Mustafa Abdülhalik Bey'in önemli çalışmalarından birisi de memur maaşlarının zamanında ödenmesi konusunda ki çalışmasıdır. İsmet

³³¹ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 28. 11. 1331, İ.6 – C.1, s.38 - 40.

³³² BCA, 030.10..147.48.12.

Paşa hatıralarında bu konuya değinirken, Osmanlı Devlet anlayışının etkisi ile maaşların ay sonunda ödendiğini ancak bu konuda istikrar sağlanması hususunda sıkıntılar olduğundan bahsetmiştir. Devletin önemli vazifelerinden birisinin de aylıkları zamanında ödemek olduğunu söyleyen İsmet Paşa, bu konuda Mustafa Abdülhalik Bey'in Maliye Vekilliği döneminde, onun anlayışı sayesinde bir istikrar yakaladıklarını belirtmiştir.

Mustafa Abdülhalik Bey'in, İmparatorlukla Türkiye Cumhuriyeti arasındaki en önemli farkın, borçların, özellikle aylık borçların zamanında ve düzenli olarak ödenmesi olduğu şeklindeki düşüncesine de hatıralarında yer veren İsmet Paşa, bu konuda sağlanan istikrarın Mustafa Abdülhalik Renda'dan sonra biraz bozulduğunu ancak tekrar Vekâlete dönünce yeniden düzenin sağlandığını da belirtmiştir.³³³

Mustafa Abdülhalik Bey'in bu konudaki hassasiyeti, Osmanlı Devleti dönemindeki memuriyetleri sırasında maaşını düzenli olarak alamamasından kaynaklanmış olabilir.

ed) Özelleştirme Çalışmaları

Mustafa Abdülhalik Bey'in Maliye Vekilliği döneminin önemli konularından birisi de özelleştirmelerin gerçekleştirilmesidir. 1929 Dünya ekonomik bunalımının etkisi Türkiye'de de hissedilmeye başlandığı 1930'lu yıllarda özelleştirmelerin devlet tarafından desteklenmesi şeklinde yeni bir bakış açısı ile ekonomik sıkıntıların önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Dönemin İktisat Bakanı Celal Bayar, özelleştirme konusunda görüşlerini açıklarken, Maliye Bakanlığı'na Mustafa Abdülhalik Bey'in getirilmesinin büyük bir şans olduğunu belirtmiştir. Celal Bayar ile Mustafa Abdülhalik Bey ilk olarak, Mustafa Abdülhalik Bey'in Malta'dan dönüşü sonrasında beraber çalışmışlardır. Celal Bayar, o dönemde İktisat Bakanı iken, Mustafa Abdülhalik Bey'i yanına Müşavir olarak aldığını bu sayede de onu yakından tanıma ve değerlerini görme fırsatı yakaladığını belirtmiştir.³³⁴

Mustafa Abdülhalik Bey ve Celal Bayar'ın görüşmeleri sonucunda, Mustafa Abdülhalik Bey'in en önemli sıkıntısının Rum ve Ermenilerden kalan fabrikaların

³³³ *İsmet Paşa'nın Hatıraları, a.g.e. s.*

³³⁴ *Sanayileşmenin Ülke Sathına Yayılması, DİE Yayını No: 1352, s. 8.*

durumları olduğu anlaşılmaktadır. Karşılıklı olarak bu konuya çare ararken Celal Bayar'ın aklına Kayserili tüccarlardan birisi olan, ilk Meclis'te milletvekilliğinde yapmış olan Nuh Naci (Yazgan) Bey ile irtibata geçmek gelmiştir. Celal Bayar, Nuh Naci Bey ile görüşmesi sırasında, Maliye Bakanı ile tam bir fikir birliğinde olduklarını, bahsedilen fabrikalardan işe yarayabilecek birkaç tanesinin Adana'da bulunduğunu ve bu fabrikaların kendisi ve arkadaşları tarafından teslim alınıp çalıştırılması halinde Maliye Bakanlığı'nın gerekli kolaylıkları göstereceğini belirtmiştir. Uzun vadede bu fabrikaların mülkiyetlerinin de devir edilebileceğini belirten Celal Bayar, böylece hem memleketin hem de girişimcilerin kazanacağını, halkın da sıkıntısını çektiği mallara kavuşacağını ifade etmiştir.³³⁵

ee) Bulgaristan'a Satılan Osmanlı Evrakı

Mustafa Abdülhalik Bey'in Maliye Vekâleti döneminde alınan ve bugün de tartışılmaya devam eden önemli bir karar da arşiv belgelerinin Bulgaristan'a satılması durumudur. Arşivler, bir milletin sahip olabileceği en önemli mirasıdır. Bu açıdan oldukça şanslı olan Türk Milleti, tarihini aydınlatabilecek sayısız bilgi ve belgeye sahiptir. Dünya üzerinde bu özelliğe sahip nadir uluslardan biri olan Türk Milleti'nin şüphesiz ki en önemli vazifelerinden birisi sahip olduğu belgelerini muhafaza etmektir.

Bu belgelerin muhafaza edilmesi yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu durum düşünüldüğünde bir takım sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur. Mustafa Abdülhalik Bey'in Maliye Vekilliği döneminde bir takım belgelerin Bulgaristan'a satılması sebebiyle bu konu ülke gündemine gelmiş ve gerek Meclis'te gerekse halk arasında tartışılmıştır.

İstanbul Defterdarlığı Maliye Arşivi evrakının bir bölümü, 1931 yılı Mayıs ayında Bulgaristan'a satılmıştır. Bu satış hangi gerekçelerle, kimlerin bilgisi dâhilinde gerçekleşmiştir, dönemin Maliye Vekili'nin bu konu ile ilgili açıklamaları neler olmuştur, gibi sorular o günlerden bugünlere kadar zaman zaman gündeme getirilmiştir.

Satışı gerçekleşen evraklar ile ilgili ilk olarak, "Son Posta" gazetesi yazarı İbrahim Hakkı (Konyalı) tarafından haber yapılmış, ayrıca kendisi tarafından bu

³³⁵ a.g.e. s. 9 – 10.

durumun önüne geçebilmek için gerekli makamlara çeşitli başvurular yapılmıştır.³³⁶ İbrahim Hakkı Bey'in konuyu gazete manşetlerine yansıtması ile halk da bu gelişmelerden haberdar olmuş ve konuyu yakından takip etmeye başlamıştır. Dönemin gazetelerinde konuya büyük ilgi uyanmış ve her gazete, satış işlemleri ile ilgili gelişmeleri manşetten vermeye başlamıştır.³³⁷ (Ek:11)

Maliye Vekâleti, İstanbul evrak hazinelerinde bulunan eski kâğıt ve defterlerin satılmasına karar vermiştir. Ancak satış yapılmadan önce bu evrakların tetkik edilmesi ve tarihi öneme sahip olanlarının ayrılması için bir tetkik heyeti kurulmuştur. Ancak İstanbul Defterdarlığı tarafından oluşturulan bu heyetin belgelerin incelenmesi konusunda çok dikkatli davranmadığı anlaşılmaktadır. Aslında Maliye Vekâleti boş olan defterlerin satılmasını öngörürken, satılmaya ayrılan evraklar içinde tarihi öneme sahip pek çok belgenin de bulunduğu satış işlemi gerçekleşip, belgeler Bulgaristan'a gönderilmek için hazırlanırken anlaşılmıştır.³³⁸

Son Posta gazetesinin 4 Haziran 1931 tarihinde yapmış olduğu bir haberde, satılan belgeler ile ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu konuyu derinlemesine araştıran gazete muhabiri, ulaştığı bilgileri tüm ayrıntısı ile anlatmıştır. Habere göre, Maliye Vekâleti'nin 9 – 10 ay evvel İstanbul'da eski harflerle basılmış, fakat kullanılmamış kâğıtlarla saltanat devrinden kalma boş defterlerin satılığa çıkarılmasını münasip gördüğü, tali derecede iki kazanç memurunun bu işle görevlendirildiği, bu memurların bir şekilde Maliye Hazinesine de girdikleri ve dönemin maliyesini ilgilendiren evraklar bulamadıkları için buradaki evrakları da satışa çıkardıkları belirtilmektedir.³³⁹ Bu haberden de anlaşıldığı gibi, satılması gereken evraklar konusunda bir karışıklık yaşanmıştır.

Basının bu konuya geniş yer vermesi ve İsmail Hakkı (Konyalı) ve Muallim Cevdet (İnanç Alp) gibi bilinçli insanların gayretleri ve Fuat Köprülü, Ahmet Refik (Altınay) gibi tarihçilerin bu konunun önemi ile ilgili olarak gerek Başvekâlete, gerekse Maliye Vekâletine yapmış olduğu başvurular neticesinde evrakların satılması işlemi durdurulmuştur.³⁴⁰

³³⁶ *Bulgaristan'a satılan Evrak ve Cumhuriyet Dönemi Arşiv Çalışmaları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 19, Ankara 1993, s.1.

³³⁷ Son Posta - 13 Mayıs 1931, Vakit - 19 Mayıs 1931, Milliyet - 20 Mayıs 1931.

³³⁸ *Bulgaristan'a satılan Evrak ve Cumhuriyet Dönemi Arşiv Çalışmaları*, s.3 -5.

³³⁹ a.g.e. s. 31 -34.

³⁴⁰ İsmet Binark, "Bulgaristan'a Okka İle Satılan Arşiv Belgeleri", *Türk Yurdu*, Cilt 31, Sayı 285, Ankara, Mayıs 2011, s.82.

Manisa milletvekili Refik Şevket Bey, 2 Haziran 1931 tarihinde Meclis Riyasetine, Maliye Vekili Mustafa Abdülhalik Bey'e sorulmak üzere iki sual tavriri vermiştir. Bu suallerden birincisi; İstanbul'da satılan evrakın satış muamelesinde idari bir mesuliyet bulunup bulunmadığı; ikincisi ise; satılan evrakların geri alınması için hükümetçe bir teşebbüs yapıp yapılmadığıdır.³⁴¹ (Ek:12)

8 Haziran 1931 tarihli "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesinde, "*Millet Meclisi'nde Maliye Vekili Sual Tavririne Cevap Verdi.*" başlıklı haberde Meclis'teki konuşmalara yer vermiştir.³⁴² (Ek:13) Manisa Milletvekili Refik Şevket Bey'in suallerine cevap olarak; satılan vesikaların mülga Maliye Nezaretine ait olduğunu, bir defa Meşrutiyet'in ilk günlerinde, bir defa da mütarekede tasnif ettirildiğini, satılan vesikaların ise tasnif edilmemiş olan bir takım evrak olduğunu söyleyerek, bunların geri alınması için lazım gelen teşebbüslerde bulunulduğunu, hatta satın alanların da bunları geri vermeye hazır olduklarını belirtmiştir.³⁴³ (Ek:14)

Mustafa Abdülhalik Bey'in vekâleti döneminde satılan evrakların bir kısmının geri iade edilmesi sağlanmıştır. Ancak yine de Bulgaristan Hükümeti'nin elinde oldukça önemli miktarda evrak kalmıştır. Orada kalan evrakların geri getirilmesi için T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ile Bulgaristan Cumhuriyeti Bakanlar Konseyi Arşiv Genel Müdürlüğü arasında 19.2.1993 tarihinde bir yıllık "İşbirliği Protokolü" imzalanmıştır. Devam eden yıllarda iki kez yenilenen bu protokol çerçevesinde Türk arşiv uzmanları bu belgeleri görme ve bunlardan tespitler yapma imkânını bulmuştur.³⁴⁴

Bulgaristan'a satılan evraklarla ilgili bir diğer önemli tartışma konusu da, bu evrakların muhtevalarının Bulgaristan ile ilgili olması ve bu durum bilinerek satışın gerçekleştiği konusudur. Bu tartışmada adı en çok geçen kişi, Paçadoref adlı Bulgar vatandaşıdır. Bu kişi, lise öğrenimi Türkiye'de tamamlaması dolayısıyla iyi derecede Türkçe ve Osmanlı Türkçesi bilmektedir. Evraklar satışa çıkmadan aylar önce adı geçen şahsın arşivlerde uzun süre çalıştığı ve Bulgaristan'a ait olan evrakların tasnifini yaptığı, satış işleminin de bu doğrultuda gerçekleştiği iddiası ortaya

³⁴¹ *Bulgaristan'a satılan Evrak ve Cumhuriyet Dönemi Arşiv Çalışmaları*, s.30 – 31.

³⁴² *a.g.e.* s. 35 – 36.

³⁴³ *a.g.e.* s. 172.

³⁴⁴ Binark, *a.g.e.* s.86 – 88.

atılmıştır. Ancak bu konuda yapılan araştırmalardan anlaşılan, bu konunun netliğe kavuşturulamadığı noktasıdır.³⁴⁵

14 Haziran 1931 tarihli *Vakit* gazetesinde, “*Çürüyen Hazine! Satılan Evrakı Geri Almaya Çalışmakla Beraber Bilhassa Elde Kalanları Mahvolmaktan Kurtarmamız Lazımdır. Kimyevi Bir Yangın Ayda Birkaç Bin Vesikamızı Yakıyor*” başlıklı haberi ile olayın farklı bir boyutunu da ortaya koymuştur. Haberde özetle, satılan evrakların haricinde, elimizde kalan diğer arşiv vesikalarının da İstanbul’da muhtelif binaların eski ve rutubetli mahzenlerinde, tasnif ve tanzim edilmemiş bir halde, çuvallar içinde üst üste yığılı olarak bırakıldığı anlatılmaktadır. Gazete bu konu ile ilgili araştırmalar yapmış, ilgililerle görüşmüş ve evrakların içinde bulunduğu kötü durumu ayrıntısı ile haberine taşımıştır. Böylece çok köklü arşivlere sahip olmanın çok büyük bir sorumluluk anlayışına sahip olmayı gerektirdiği ortaya çıkmıştır.³⁴⁶

Evrakların bilerek veya yanlışlıkla satılmış olması elbette ki oldukça büyük bir ihmalin göstergesidir. Ancak elimizde bulunan evrakların muhafaza edilmeleri hususunda da yine büyük bir ihmal söz konusudur. Araştırmam sırasında Mustafa Abdülhalik Bey’in vekâleti döneminde gerçekleşen bu elim olay nedeni ile kendisine karşı oldukça sert ifadeler kullanıldığı görülmüş, satış işleminin bütün sorumluluğunun kendisine yüklenildiği anlaşılmıştır. Maliye’nin başında olan isim olarak elbette ki bu işte sorumluluğu vardır; ancak Meclis’te yaptığı konuşmadan da anlaşılacağı gibi, meselenin bu hale gelmesi, vazifelerini hakkı ile yapmayan memurlardan kaynaklanmıştır. Mustafa Abdülhalik Bey, bu memurlar hakkında gerekli muamelelerin yapılması için gereken işlemleri hemen başlatmıştır.

“*İşe yaramayan kâğıtların müzayede ve münakaşa sureti ile satılması muvafıkı kanundur. Evvelce söylediğimi şimdi yine tekrar ediyorum. Müfettişlerimiz işe yaramayanı tetkik etmeden bu evrakı sattıkları için memurları kusurlu görmüşlerdir. Müracaatımız üzerine sefarethane bu evrakı alarak muhafaza etmiştir. Bunlar acaba tam mı değil mi? Bu hususta henüz, evraklar tetkik edilmediği için bir malumat arz edemem. Evrakı, İstanbul’a geldikten sonra gerek muhafazası ve gerek tetkiki için*

³⁴⁵ Pançadoref’in çalışmaları doğrultusunda Bulgaristan Hükümeti’nin kendi tarihlerine ait olan bu evrakları satın almak istediği, Türk Hükümeti’nin de jest yapmak amacıyla oldukça düşük bir fiyat belirlediklerine dair bilgilere de gayri resmi kaynaklarda rastlanmıştır. Elbette ki bu durumu kesin bilgi olarak kabul etmek mümkün değildir. Ancak olaya farklı bir bakış açısı getirebilmek amacıyla paylaşmak uygun görülmüştür.

³⁴⁶ *Bulgaristan’a satılan Evrak ve Cumhuriyet Dönemi Arşiv Çalışmaları*, s.37 – 40.

Maarif Vekâleti'ne devri çok doğru ve hatta lazımdır. Zaten biz bunu Maarif Vekâletine teklif ettik. Maliyenin bunlarla meşgul olması doğru değildir. Maarif Vekâleti bunları tetkik eder, işe yarayanları alır, diğerlerini satar veya yırtar.” sözleri ile konuşmasına devam eden Mustafa Abdülhalik Bey, evrakların tarihi kıymetlerinin belirlenmesi konusunun Maliye Vekâletinden ziyade Maarif Vekâletinin meşgul olması gereken bir konu olduğunu özellikle belirtmiştir.³⁴⁷

C) MİLLİ MÜDAFAA VEKÂLETİ

Mustafa Abdülhalik Bey, TBMM nin 3. Yasama Döneminde³⁴⁸, 2.11.1927 – 25.12.1930 tarihleri arasında Milli Müdafaa Vekili olarak görev yapmıştır. Milli Müdafaa Vekilliği devam ederken farklı tarihlerde Bahriye, Nafia ve İktisat Vekil Vekili olarak görev yapmıştır.³⁴⁹

Milli Müdafaa vekilliğinde bulunduğu sürece vekâletin bütçesi hakkında³⁵⁰, seferberlik kanunu hakkında, ordu mensuplarına verilecek ikramiyeler hakkında çalışmalar yapan Mustafa Abdülhalik Bey, bu konuları Meclis huzurunda da açıklamış, gerekli bilgileri Meclis Heyetine vermiştir.

Ordu mensuplarına ikramiye verilmesi ile ilgili kanunda kara, deniz ve hava kuvvetlerinde bulunanlardan ikramiye almaya hak kazanacak olanların sahip olmaları gereken vasıflar ayrıntılı olarak belirtilirken, bu ikramiyeyi hak kazananlara kimlerin karar vereceği de belirtilmiştir. Bu kanun, tartışmalara sebep olmadan Meclis tarafından kabul edilmiş, kanunu uygulamaya Milli Müdafaa Vekâleti ve Maliye Vekâleti görevlendirilmiştir.³⁵¹

Mustafa Abdülhalik Bey, 25.12.1930 tarihine kadar Milli Müdafaa Vekâletindeki görevine devam etmiştir. Bu tarihten itibaren yeniden Maliye Vekili

³⁴⁷ a.g.e. s.283.

³⁴⁸ TBMM 3. Yasama Dönemi: 1.11.1927 – 26.3.1931 tarihleri arasındır.

³⁴⁹ Mustafa Abdülhalik Bey, 27.11.1927 – 18.1.1928 tarihlerinde Bahriye Vekil Vekili, 22.8.1928 – 10.10.1928 tarihlerinde Nafia Vekil Vekili, 25.8.1929 – 21.9.1929 tarihleri arasında İktisat Vekil Vekili olarak görev yapmıştır. “TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği”, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

³⁵⁰ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 28.4.1928, İ.68 - C.1, s. 330.

³⁵¹ Mustafa Abdülhalik (Renda), *TBMM Tutanak Dergisi*, 1.6.1929, İ.74 - C.1, s. 223 - 224.

olmuştur. Milli Müdafaa Vekâletinden ayrılırken, Erkan-ı Harbiye Reisi'ne aşağıdaki ifadelerle bir veda yazısı göndermiştir.³⁵² (Ek:11)

“Büyük Erkan-ı Harbiye Reisimiz Muhterem Fevzi Paşa Hazretlerine

Müdafaa Vekâletinde geçirdiğim vazife hayatımdan büyük teessürle ayrılmış oluyorum.

En müşkül hal ve vaziyetlerde bile bu vazifeyi yaparken duyduğum manevi zevk ve huzuru hiçbir vazifede tatmamıştım. Bu vazifenin kutsiyeti ve zati fehimanelerinin daima minnet ve şükranla yâd edeceğim yüksek irşat ve ilhamlarından aldığım şevk ve kuvvet bu vazifedeki müşkülliği iktihama en büyük saik olmuştur.

Yeni vekâlet vazifemde dahi müzaheretleri devletlerinin diriğ buyrulmamasına istirham ederek kemali hürmet ve tazimle arzı veda eylerim efendim.

M. M. V.”

Bu yazıdan da anlaşılacağı gibi Mustafa Abdülhalik Bey, kısa süren Milli Müdafaa Vekâletini büyük bir onurla yapmıştır. Askerlik ile yakından ilgilenmenin kendisi için ifade ettiği önemi açıklayan bir diğer yazısı da Milli Müdafaa Vekâleti Müsteşarlarına göndermiş olduğu veda yazısıdır.³⁵³ (Ek:12)

“ Suret - Müsteşarlar'a

1- Ta küçükten başlayan meyil ve arzum tesiriyle olacak, mesleki hayatımın büyük bir kısmını daima askeri vaziyet ve hareketlere el vermiş bir halde olarak onların çok sevdiğim saffet ve ciddi muhitinde çalışmaktan zevk duyarak geçirdim.

2- Askerler arasında geçen mukaddes hatıra ve intibaldan aldığım ilham ve en büyük mevkide olarak zati âlilerinden gördüğüm ve daima şükür ve takdir ile yâd ettiğim yüksek ve mütemadi yardım ve müzaheretler bu son vazifemi ifada karşılaştığım müşkülliği tehvine medarı kuvvet olmuştur. Halefîm olacak zati da aynı yardımlarınıza mazhar kılmanızı hasatsan rica ederek hürmet ve tazimlerimle arz-ı veda eylerim efendim.

M. M. V.”

Bu ifadeler Mustafa Abdülhalik Bey'in askerlik mesleğine duyduğu büyük saygıyı ve onlarla çalışma imkânı bulmasından dolayı duyduğu büyük mutluluğu

³⁵² Bu yazı Renda Ailesinin arşivinden Sabri Sayarı tarafından bu çalışmada kullanılması amacıyla tarafımıza gönderilmiştir.

³⁵³ a.y.

ifade etmektedir. Kendisi bu millete pek çok farklı bölgelerde oldukça önemli mevkilerde hizmet etme fırsatı bulmuş olmasına rağmen, kendisi için askerlerle çalışmanın ayrı bir gurur sebebi olduğu anlaşılmaktadır.

D) TBMM BAŞKANLIĞI

Mustafa Abdülhalik Renda, uzun süren Maliye Vekâleti döneminden sonra, 1 Mart 1935 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına seçilmiştir.³⁵⁴ Meclis tarafından başkanlığa seçilen Mustafa Abdülhalik Renda, Türkiye Cumhuriyeti'nin sivil kökenli ilk Meclis Başkanı olmuştur. Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra kurulan bir Meclis olduğu için, Meclis'te asker kökenli milletvekillerinin sayısı oldukça fazla idi.

Mustafa Abdülhalik Bey, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren sivil bürokrasinin en önemli isimlerinden birisi olmayı başarmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün her konuda güvenebildiği Renda, İsmet İnönü ile de çok yakın ilişkiler kurmuştur.³⁵⁵ Ancak bu dostluklardan ziyade Mustafa Abdülhalik Renda'nın üstlenmiş olduğu görevlerde gösterdiği başarılar onun görev hayatında sürekli yükselmesini sağlamıştır.

Meclis Başkanlığı sırasında da görevini layıkıyla yerine getirmiş olduğu, 1946 yılına kadar her dönem yeniden Meclis Başkanı olarak seçilmesinden anlaşılmaktadır. Bu durum da Mustafa Abdülhalik Renda, günümüze kadar en uzun süre Meclis Başkanlığı yapmış olma onuruna da sahip olmuştur.

Meclis Başkanlığı sırasında gerçekleşen önemli olaylardan birisi Türkiye Büyük Millet Meclisi binasının yenilenmesi konusundaki çalışmalardır. Yeni bir bina yapılmasına karar veren Meclis Heyeti, 11 Ocak 1937 yılında bir proje yarışması başlatmıştır.³⁵⁶ Yarışma sonucunda seçilen projenin yapımına 26 Ekim 1939 tarihinde başlanmıştır. Temel atma töreninde bu binanın temellerini Meclis Başkanı Mustafa Abdülhalik Renda atmıştır.

³⁵⁴ “TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği”, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

³⁵⁵ İsmet Paşa ve Mustafa Abdülhalik Renda arasındaki dostluğun Atatürk ile olan ilişkisine göre daha kuvvetli olduğunu, torunu Sabri Sayarı belirtmiştir.

³⁵⁶ Bu proje yarışmasına 14 proje katılmıştır. Jüri üç projeyi birinci olarak seçmiştir. Bu üç proje arasından Atatürk'ün de beğendiği proje kabul edilmiştir. Bu projenin mimarı Avusturyalı Prof. Clemenes Holzmeister'dir. İkinci Dünya Savaşı sebebiyle yaşanan ekonomik sorunlardan dolayı bu binanın inşaatına belli dönemlerde ara verilmiştir. 1957'den sonra inşaat hızlanmıştır. Ocak 1961 tarihinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır.

Mustafa Abdülhalik Bey'in Meclis Başkanlığı döneminde gerçekleşen bir diğer önemli olay da 26/27 Aralık 1939 tarihinde Erzincan'da meydana gelen büyük depremdir. Merkezi Erzincan olan 7.9 şiddetindeki deprem, Erzincan ve çevresinde hissedilmiş, başta Erzincan olmak üzere, hissedildiği bölgede büyük bir yıkıma sebep olmuştur.³⁵⁷

Bölge halkının yaralarına merhem olmak üzere TBMM Başkanı Mustafa Abdülhalik Bey'in Başkanlığında bir "Milli Yardım Komitesi" oluşturulmuştur. Oluşturulan bu komite ilk olarak bir beyanname yayınlamıştır. Milli Yardım Komitesi Başkanı yayımladığı genelgede;

"Misli bu memlekette hatırlanmayan bir zelzele, bir kısım vilayetlerimizde korkunç tahribat yapmıştır. Erzincan'da yıkılmadık bina kalmamıştır. Şehir dümdüz bir harabe halini almıştır...Milli komitenin ve şubelerinin etrafında toplanınız. Vatandaşlık vazifenizi yapınız" çağrısında bulunmuştur.³⁵⁸ Bu çağrı üzerine bütün yurt yardım için seferber olmuştur. Komitenin başkanlığında toplanan yardımlar Kızılay'a teslim edilmiş ve bölgeye ulaştırılması sağlanmıştır.³⁵⁹

a) Mustafa Kemal Paşa'ya Telgraflar

1 Şubat 1937 tarihinde Meclis Başkanı Mustafa Abdülhalik Renda, Mustafa Kemal Atatürk'e, Hatay meselesinin başarılmasından dolayı tebriklerini belirten bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafına cevap olarak Mustafa Kemal Atatürk,

"Hatay mukadderatının tespitini memnuniyete değer görmüş olan büyük Kamutay'ın hakkımızda taltif kararı vermiş olduğunu bildiren telgrafınızı memnuniyetle aldım. Teşekkür ve minnetlerimi bildirmekle bahtiyar olduğumun Kamutay'a arz edilmesini dilerim." ifadesiyle bir telgraf göndermiştir.³⁶⁰

12 Haziran 1937 tarihinde Meclis'te önemli bir gelişme daha yaşanmıştır. Bu tarihte Başvekil İsmet İnönü, Mustafa Kemal Atatürk'ün, çiftlik ve arazileri devlet

³⁵⁷ Osman Kubilay Gül, "27 Aralık 1939 Erzincan Depremi'nin Sivas ve İlçelerine Etkileri", *ZfWT Journal of World of Turks*, Volume 3, No: 2, 2011, s.136 – 139, http://www.diewelt-dertuerken.de/index.php/ZfWT/article/viewFile/233/ok_gul.

³⁵⁸ *Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini*, a.g.e. s.987 – 988, Milli Yardım Komitesinin beyanamesi için bkz. BCA, 030.10..119.843.5, 030.01..121.768.2.

³⁵⁹ İsmet Üzen, "1939 Erzincan Depremi'nin Tokat'taki Yansımaları", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı, 27, Güz 2010, s.90 – 91, http://www.karam.org.tr/Makaleler/1635299618_007.pdf. Ayrıca Kızılay'a teslim edilen yardımlar için bkz. 030.10..119.844.13, 030.10..119.843.7.

³⁶⁰ Kocatürk, a.g.e.

hazinesine bağışladığını Meclis üyelerine duyurmuştur. Atatürk'ün bu fedakârlığı sonucunda Meclis'te pek çok vekil söz alarak duygularını ifade etmiştir. Bu konuşmalardan sonra Antalya milletvekili Dr. Cemal Tunca ve on yedi arkadaşının Meclis'e sunduğu önerge kabul edilmiştir. Meclis'in bu isteği üzerine TBMM Başkanı Mustafa Abdülhalik Bey, 12 Haziran 1937'de Trabzon'da bulunan Mustafa Kemal Atatürk'e bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafında şu ifadelere yer vermiştir;

*"Memleketin zirai kalkınmasına yardım olmak üzere yıllardan beri bizzat uğraşarak yetiştirdiğiniz çiftlikleri ve içinde bulunan fabrika, hayvanat, âlat ve sairinin kaffesini ziraatın inkişaf ve tekâmülü uğrunda Hükümetçe alınmakta olan tedbirlerin muvaffakiyetini kolaylaştırmak gayesi ile ihda buyurdıkları hakkındaki haber, Kamutay'da derin heyecan uyandırmış ve hislerinin ve derin teşekkürlerinin yüksek huzurunuzda sunulmasına ittifakla karar verilmiştir. Derin saygılarımla arz ederim."*³⁶¹

Bu telgraf üzerine Mustafa Kemal Atatürk, İsmet Paşa vasıtasıyla "yapılan bir vazifedir" ifadesi ile TBMM Başkanı Mustafa Abdülhalik Renda'nın teşekkür telgrafına cevap vermiştir.³⁶²

Mustafa Abdülhalik Renda, Mustafa Kemal Atatürk'ün rahatsızlığının arttığı günlere denk gelen Cumhuriyetin 15. Yıldönümü için 29 Ekim 1938 günü TBMM'de yapılan törende Meclis Başkanı olarak Kutlamaları Atatürk adına kabul etmiştir.³⁶³

Mustafa Abdülhalik Bey, İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal Atatürk'e bir kutlama telgrafi göndermiştir.³⁶⁴ Bu telgrafta şu ifadelere yer vermiştir:(Ek:13)

"Atatük'ün Yüksek Huzurlarına

Yüksek namınıza izafetle kabul ettiğim Elçiler Heyeti Doyeni Afgan Büyük Elçisi Cumhuriyetimizin 15 inci yılını tebrik ederken bilhassa Büyük Şefimize derin tazim ve tebriklerini arz etmeğe delaletimi kendi namına ve bütün elçiler namına

³⁶¹ Zafer Çakmak, "Atatürk'ün Çiftlik ve Arazilerini Devlet Hazinesine Bağışlaması", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkulâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, V/3, (Ocak 2007), s. 179.

³⁶² BCA, 030.10..2.12.11.

³⁶³ Kocatürk, a.g.e.

³⁶⁴ R.A.A.

iltimas etmiş ve elçilerin de ayrıca bu mealde beyanatta bulunmuş olduklarını sonsuz saygılarımla arz ederim.

*Büyük Millet Meclisi Reisi
Abdülhalik Renda”*

Mustafa Kemal Atatürk’de cevap olarak bir telgraf göndermiştir.³⁶⁵ (Ek:14)
Dolmabahçe’den gönderilen telgrafta;

“C. Teşekkür ederim. Size de kutlu olsun.

K. Atatürk”

İfadeleri yer almaktadır.

Mustafa Kemal Atatürk’ün, ölümünden hemen önce 2.11.1938 tarihinde Mustafa Abdülhalik Bey’e göndermiş olduğu aşağıda verilen telgraf kaynaklarda Mustafa Kemal Paşa’nın son telgrafi olarak yer almıştır.³⁶⁶

“Büyük Millet Meclisi’nin, yeni yıl çalışmalarına başlarken hakkımda gösterdiğini bildirdiğiniz yüksek hislerden çok duygulandım. Büyük Komutan’a teşekkür ve derin saygılarımı arz ederim.”

Bu sözlerden, Mustafa Abdülhalik Bey’in öncesinde Atatürk’e bir telgraf gönderip, Meclis’te onunla ilgili gerçekleşen konuşmaları bildirdiği ve bunun üzerine Mustafa Kemal Atatürk’ün bir cevap yazdığı anlaşılmıştır.

Ancak ertesi gün, yani 3.11.1938 tarihinde saat 11:00’de Mustafa Kemal Atatürk tarafından bir telgraf daha gönderilmiştir.³⁶⁷ (Ek:15) Bu telgrafta;

“Büyük Millet Meclisince yeniden reisliğe intihabınızdan çok memnun oldum. Tebrik eder muvaffakiyetler dilerim.

K. Atatürk.”

Cümleleri ile Mustafa Abdülhalik Bey’i tebrik ettiği anlaşılmaktadır. Atatürk’ün kendi el yazısı ile yazılmış olan bu telgraf, Ulu Önderin göndermiş olduğu son telgraftır.

³⁶⁵ R.A.A.

³⁶⁶ Vakıf, 8. 11. 1938, Hüseyin Ağca, “Mustafa Kemal Atatürk (1881 – 10 Kasım 1938)”, [http://www.akmb.gov.tr/templates/resimler/File/ATATURK%20\(1881-1938\).pdf](http://www.akmb.gov.tr/templates/resimler/File/ATATURK%20(1881-1938).pdf), s. 17.

³⁶⁷ R.A.A.

b) “1” Günlük Cumhurbaşkanlığı

10 Kasım 1938 sabahı Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatı bütün yurttta büyük bir üzüntü ile karşılanmıştır. Türk milleti, Mustafa Kemal Atatürk’e son vazifesini gereği gibi yapabilmek için seferber olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümü önemli bir sorunun da ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Atatürk, kendisinden sonra kimin cumhurbaşkanı olacağına dair bir iması bulunmamaktadır. Meclis içerisindeki gruplardan da farklı adaylar öne sürülmüştür. Bu süreçte Cumhurbaşkanlığı makamının boş kalmaması için TBMM Başkanı Mustafa Abdülhalik Renda bu makama vekâlet etmiştir. Böylece “1” günlük Cumhurbaşkanlığı vekaleti ile yine bir ilke imza atmıştır.³⁶⁸

Yeni cumhurbaşkanının kim olacağı konusunda pek çok isim ön plana çıkmıştır. Aslında Atatürk’ün Genel Sekreteri Rıza Soyak, Fevzi Çakmak’ın Cumhurbaşkanlığı için yasal bir yolun bulunması konusunda Atatürk’ün vasiyeti olduğunu söylemesine rağmen, başka tanık olmadığı için kendisini doğrulamak mümkün olmamıştır.³⁶⁹ Daha sonra İsmet İnönü, Soyak’ın bu iddiayı, kendisinin tasfiye edilmesi için ortaya attığını ifade etmiştir.³⁷⁰

Cumhurbaşkanlığı için ismi geçenlerden Fethi Okyar’ın fazla popüler olmaması, Fevzi Çakmak’ın ölünceye kadar ordunun başında kalacağını açıklaması ve Mustafa Abdülhalik Renda ile Celal Bayar’ın bu konuda fazla hevesli olmaması, İsmet İnönü’ye Cumhurbaşkanlığı yolunu açmıştır. İsmet İnönü hatıralarında bu isimlerin Cumhurbaşkanlığı için farklı yorumlarda bulunmuştur. Mustafa Abdülhalik Renda’ya, Tevfik Rüştü Aras ve Şükrü Kaya tarafından Cumhurbaşkanlığı teklif edildiğini, ancak Renda’nın bu teklifi kibar ama kesin bir dille reddettiğini ifade etmiştir.³⁷¹

³⁶⁸ Mustafa Sarı, “The Times Gazetesine Göre Atatürk’ün Vefatı”, http://www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis_dergiler/2008_1/2008_1_26.pdf, s.373.

³⁶⁹ Niyazi Ahmet Banoğlu, *Türk Kahramanları İsmet İnönü*, İstanbul, 1943, s.7.

³⁷⁰ Süleyman Yeşilyurt, *Atatürk İnönü Kavgası*, Ankara, 2001, s. 151 -152.

³⁷¹ Kadir Şeker, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938 - 1950)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta, t.y. s.9. Bu konu, torunu Sabri Sayarı ile yapılan görüşmelerde de gündeme gelmiştir. Sabri Bey, dedesinin İsmet İnönü ile çok yakın olduğunu, ailecek görüşüklerini belirtmiştir. Mustafa Kemal Atatürk vefat ettiği sırada İsmet İnönü şehir dışında olduğu için Mustafa Abdülhalik Bey’in vekâleten Cumhurbaşkanı olarak İsmet İnönü’nün Ankara’ya gelebilmesi için zaman kazanmasını sağladığını da ilave ederek, dedesinin İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanı olmasını istediğini belirtmiştir.

11 Kasım 1938 tarihli Ulus gazetesinde, yayınlanan davet ile yeni cumhurbaşkanı seçilmesi için sürecin başladığı anlaşılmaktadır.

“TBMM Riyasetinden,

Reisicumhur Atatürk’ün milleti mateme gark eyleyen ziyatı dolayısıyla Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 34. Maddesi mucibince yeni Reisicumhur intihap edilmek üzere Teşrinisaninin on birinci Cuma günü saat on birde büyük Millet Meclisini içtimaa davet ederim.

Reisicumhur Vekili ve Büyük Millet Meclisi Reisi

M.A.Renda”

Bunun üzerine toplanan Meclis’te yapılan oylamaya 348 milletvekili katılmıştır. İsmet İnönü, oyların tamamını alarak, Türkiye Cumhuriyeti’nin 2. Cumhurbaşkanı olmuştur.³⁷² Yıllar sonra Erdal İnönü, babasının cumhurbaşkanı olduğu günü anılarını topladığı kitapta anlatırken, okuldan eve geldiklerinde Meclis Başkanı Mustafa Abdülhalik Renda’nın frak kıyafet içinde babasını Meclise götürmek için beklerken bulduklarını ifade etmektedir. İsmet İnönü’nün de hazırlığını tamamladıktan sonra Renda ile beraber Meclis’e gittiğini ve Cumhurbaşkanlığı yeminini ederek, bir teşekkür konuşması yaptığını belirten Erdal İnönü, akşam evde yapılan kutlama yemeğine de Abdülhalik Renda’nın katıldığını belirtmektedir.³⁷³

Mustafa Kemal Atatürk’ün naaşı 20. 11. 1938 tarihinde İstanbul’da Ankara’ya getirilmiştir. Ankara’da da büyük bir üzüntü ile karşılanan naaş Meclis binasına getirilmiş ve ertesi günkü törene kadar burada kalmıştır. 21. 11. 1938’de yapılacak tören için Meclis’ten alınan Ata’nın naaşı, idari ve askeri erkanın, yabancı temsilcilerin, 63 vilayetten gelen temsilcilerin ve halkın katıldığı bir yürüş ile Etnoğrafya Müzesi’ne götürülmüştür. Etnoğrafya Müzesi’nde Atatürk’ün naaşı yerine yerleştirilirken, İnönü, Makbule Atadan, Mustafa Abdülhalik Renda, Mareşal Fevzi Çakmak ve Bayar da Etnoğrafya Müzesi’ne girmiştir. Tabut yerine

³⁷² Şeker, *a.g.e.*, s. 9.

³⁷³ Erdal İnönü, *Anılar ve Düşünceler*, Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 2007, s.72 – 74.

yerleştirilirken, orada bulunanların ve halkın durmaksızın ağladıkları basında yer almıştır.³⁷⁴

Anıtkabir'in inşaatının tamamlanması üzerine, 10 Kasım 1953 tarihinde yapılacak bir törenle Atatürk'ün naaşının yeni kabrine taşınmasına karar verilmiştir. Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan naaşın, bozulmaması için naaşa özel bir tahnit işlemi uygulanmıştı. Naşın Anıtkabir'e taşınması işleminden önce, naaşta herhangi bir bozulma olup olmadığına anlaşılması için dönemin Başbakanı Adnan Menderes'in başkanlığında bir komite oluşturulmuştu. Bu heyet naaşın taşınma işleminden önce, naaşı kontrol edecekti. Bu kontrol işleminin gerekçesi, Atatürk'ün İslami geleneklere uygun olarak toprağa defnedilebilmesi için yapılan tahnit işleminin etkisinin ortadan kaldırılmasıdır. Bu komitede; Başbakan Adnan Menderes, Meclis Başkanı Refik Koraltan, eski Meclis Başkanı Mustafa Abdülhalik Renda, Ankara Valisi Kemal Aygün bulunuyordu. Ankara Tıp Fakültesi Histoloji ve Ambriyoloji Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Kamile Şevki Mutlu'dan da Atatürk'ün naaşında bir bozulma olmadığını belgelemesi için 9 Kasım 1953 sabahı Etnoğrafya Müzesi'nde hazır bulunması istenmişti.

Tabutun açılma işlemleri tamamlandıktan sonra orada Başbakan Adnan Menderes'ten sonra Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan, naaşı görmüştür. Sonrasında orada bulunan komite üyeleri sırayla naaşı görmüşlerdir. Naaş kapatılmadan önce en son naaşı gören Mustafa Abdülhalik Bey olmuştur. O anın heyecanına dayanamayan Mustafa Abdülhalik Bey'in fenalaştığı kaynaklarda belirtilmektedir.³⁷⁵

Mustafa Abdülhalik Renda, yaşadığı dönemlerde en yakınında bulunma imkânı bulduğu Mustafa Kemal Atatürk'e son vazifesini de bu vesile ile yapmıştır. Uzun yıllar beraber çalışma imkânı bulduğu, dostluğunu ve güvenini kazandığı Atatürk'ten sonra da "İkinci Adam" olarak tanımlanan İsmet İnönü'nün yanında yerini almıştır.

³⁷⁴ Hakan Uzun, "Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk'ün Ankara'daki Cenaze Töreni", *Atatürk Üniversitesi Türk İnkulâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.43, Bahar, 2009, s. 540 – 545.

³⁷⁵ Semra Atay, "Atatürk'ün Tabutunun Açıldığı Gün", *Bütün Dünya*, Başkent Üniversitesi Kültür Yayını, Sayı, 2008/11, Ankara 2008, s. 27 – 29.

c) Mustafa Abdülhalik Renda ve İsmet İnönü

İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde de TBMM Başkanlığı yapmaya devam eden Mustafa Abdülhalik Bey, hem görevi gereği hem de aralarındaki dostluktan dolayı her zaman İsmet Paşa'nın yanında yer almıştır. Ortaya çıkan yeni Dünya Savaşı ve bu savaş karşısında Türkiye'nin izleyeceği politika dönemin en önemli olaylarından birisidir. Günümüzde tartışılmaya devam eden savaşa girmeli miydik, girmemeli miydik? konusunda pek çok tarihçi İsmet Paşa'nın bu dönemdeki kararlı tutumunu takdir etmektedir. Bu süreçte de Mustafa Abdülhalik Bey'in İsmet Paşa'nın yanında yer aldığı görülmektedir.³⁷⁶

İsmet İnönü ile Mustafa Abdülhalik Renda'nın yakın dostlukları hakkında Erdal İnönü, Renda'nın yakın bir aile dostları olduğunu, babasının çok sevip saydığı bir siyaset ve devlet adamı olduğunu ifade etmektedir. Babası ile dostluklarını, bir Konya ziyareti sırasında öğrendiğini ifade eden Erdal İnönü, babasının Konya'da yaptığı konuşmasında; Kurtuluş Savaşı sırasında Konyalıların kahramanlıklarını anlatırken, o dönemde Konya Valisi olan Mustafa Abdülhalik Renda'nın cephe gerisini nasıl sağlam tuttuğunu, kent halkının zorunlu gereksinimlerini karşılarken, savaşanlara destek verecek çalışmaları nasıl başarı ile örgütlediğini ve yürüttüğünü övgüyle anlattığını belirtmektedir.³⁷⁷ İsmet İnönü'nün bu ifadeler ile Mustafa Abdülhalik Bey'i tarif etmesi aralarındaki samimiyetin en açık ifadeleridir. Ayrıca bu bilgiler, İnönü'nün, kendisine ne kadar güvendiğini de bir kez daha ortaya koymuştur.

25 Ekim 1937 tarihinde İsmet İnönü, o dönemin Meclis Başkanı olan Mustafa Abdülhalik Bey'e Başvekâletten istifasına dair bir yazı göndermiştir.(Ek:16) Gönderdiği yazıda şu ifadelere yer vermiştir:³⁷⁸

³⁷⁶ Torunu Sabri Sayarı ile Mayıs 2010 tarihinde yaptığımız mülakatta, bu konu ile ilgili olarak, Prof. Dr. Halil İnalcık'ın kendisine, "senin deden, II. Dünya Savaşı sırasında İsmet İnönü ile birlikte bu ülkeyi yönetti" dediğini ifade etmiştir.

³⁷⁷ Erdal İnönü, "Anılar ve Düşünceler I", Boyut Kitapları, İstanbul 2007, s.39.

³⁷⁸ R.A.A.

*“Sayın Bay Abdülhalik Renda
Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi*

Başvekâletten istifamı büyük Reiscumhura takdim ettim. Vazifem esnasında daima mazhar olduğum müzaheretlerine minnet ve şükranlarımı arz eder ve kıymetli teveccühünüzün bekasını dilerim.

25 Teşrin-i evvel 1937

*Malatya Mebusu
İsmet İnönü”*

İsmet İnönü ile yakınlıklarının bir diğer göstergesi de, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sırasında Savarona Yatı ile yaptığı gezilerden birinde, Mustafa Abdülhalik Bey, eşi ve çocuklarının da bulunmuş olmasıdır. Bu gezi sırasında Mevhibe İnönü, Mustafa Abdülhalik Bey ve ailesinin konaklayacağı kamaraların tertibiyle bizzat ilgilenmiş, odada bulunan yatak çarşaflarını beğenmeyerek, başka bir takımla değiştirilmesini istemiştir.³⁷⁹

İsmet Paşa'nın eşi Mevhibe Hanım'ın anılarında, İsmet Paşa'nın Batı Cephesi Komutanlığını yaptığı günlerde Mevhibe Hanım'ın kendi annesi, kayınvalidesi, görümcesi ve çocukları ile birlikte Konya'ya gittiğine ve bir süre burada kaldığına dair bilgilere yer verilmiştir. Mevhibe Hanım ayrıca anılarında dönemin Konya Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'in ailesi ile oldukça sık görüşüklerini de belirtmiştir.³⁸⁰ Vali Bey'in iki kız kardeşinin henüz bekâr olduğunu ifade eden Mevhibe Hanım, Sıdıka ve Neyir Hanımların, neşeli, zarif genç kızlar olduklarını, yengelerinin (Mustafa Abdülhalik Bey'in eşi Saadet Hanım) ise hoş sohbet bir hanım olduğunu belirtmiştir.

Vali Bey ve ailesinin, büyük, bahçe içinde güzel bir konakta oturduklarını anlatan Mevhibe Hanım, Vali Bey'in (Mustafa Abdülhalik Bey'in) ailesine alıştığını ve sık sık görüşüğünü de ifadelerine eklemiştir. Bu iki ailenin, Menzil Müfettişi Kazım (Dirik) Bey'in ailesi ile de sık sık görüştüğü, üç ailenin birlikte şehir dışına,

³⁷⁹ Turhan Gürkan, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri*, Fer Yayınları, İstanbul 1971, s.234.

³⁸⁰ Bilgehan, *a.g.e.* s, 94 – 95.

kırlara çıktıkları çok hoş vakit geçirdikleri, Konya’da yapılan törenlere, düğünlere yine birlikte katıldıkları da Mevhibe Hanım’ın anılarında yer almaktadır.³⁸¹

d) Emekliliği

Uzun yıllar süren memuriyet hayatı boyunca hem Osmanlı Devleti’nde hem de yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde önemli görevlerde bulunan Mustafa Abdülhalik Renda, 1946 yılına kadar TBMM Başkanlığına devam etmiştir. 1935’te başladığı bu görevi 11 yıl süreyle kesintisiz olarak sürdürerek, en uzun süre Meclis Başkanı olma onuruna da sahip olmuştur.

1946 yılının Haziran ayında Meclis Başkanlığı görevinden ayrılan Mustafa Abdülhalik Renda, ilk Devlet Bakanından birisi olmuştur. 1949 yılına kadar da Devlet Bakanlığı devam etmiştir. 1949 – 1950 arasında da sadece Milletvekili olarak Meclis’te bulunan Mustafa Abdülhalik Renda, 1950’de emekli olmuştur. Meclis’te bulunduğu süre boyunca Çankırı Milletvekili olarak 7 yıl görev yapmış ve en uzun süre Çankırı Milletvekili seçilen kişi olmuştur.

Milletvekilliği sırasında, Çankırı’ya kaç kez geldiği ile ilgili net bilgilere ulaşamamıştır. Ancak bizzat gelmese bile, Çankırı’nın sıkıntıları ile yakından ilgilenmiş, Çankırı’nın gelişmesi için elinden gelen imkânları kullanmıştır. Çankırı’ya demiryolunun getirilmesi, su getirilmesi gibi konularda önemli katkıları olduğu bilinmektedir.

Çankırı ile bağının sadece bölgenin milletvekili olması sebebiyle olmadığı, yaptığı araştırmalar sonucunda, atalarının Çankırı’nın Kurşunlu kazasından Balkanlara göç ettiği şeklindeki bilgiyi de desteklemektedir. Ancak ailesi bu bilgiyi kesin olarak doğrulayamamıştır.

³⁸¹ *a.g.e.*

5. BÖLÜM – KİŞİLİĞİ

Mustafa Abdülhalik Bey hakkında bugüne kadar akademik araştırmalar yapılmadığı için, kişiliği ve duruşu ile ilgili farklı yorumlara gidilmiştir. Yaptığımız araştırma, kendisinin hem Osmanlı Devleti döneminde hem de Türkiye Cumhuriyeti döneminde çok önemli görevlerde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Üstün idarecilik vasıflarından, çalışmamız boyunca yeri geldikçe bahsetmiş olduğumuz Mustafa Abdülhalik Bey'in bu özelliği, şüphesiz ki aile hayatına yansımıştır. O dönemin en önemli geleneklerinden olan ve çağdaşı pek çok şahsiyetin sahip olduğu “günlük tutma” alışkanlığının, Mustafa Abdülhalik Bey'de de bulunduğunu belirtmiş ve günlüklerinden bazı bilgilere yeri geldikçe değinmiştik. Memuriyet hayatının ilk günlerinden itibaren düzenli olarak tuttuğu günlüklerinin tamamı Renda Aile arşivinde bulunmaktadır. Bizim çalışmamızda kullanılması için Renda Ailesi tarafından bizim kullanmamıza izin verilen kısmı, 1904 – 1905 yıllarının tamamı, 1922 yılının son 4 ayını ve 1925 yılının 17 Temmuz – 7 Eylül arasındaki 53 günlük bölümünü içermektedir.

Elimizde bulunan günlüklerin 1904 - 1905 yılları arasına ait olan kısımları, Cezayir Bahr-i Sefid vilayetinde bulunduğu döneme ait olan günlüklerdir. O dönemin küçük ajandalarına, kendi el yazısı ile tutulmuş olan günlüklerde; Mustafa Abdülhalik Bey, gün içinde yaptıklarına dair kısa notlar tutmuştur. Yaptığı alış – verişler ile ilgili bilgileri de notlarına eklemiştir. Günlüklerinden anlaşıldığı kadarıyla güne oldukça erken saatlerde başlamayı alışkanlık haline getirmiş olan Mustafa Abdülhalik Bey, sabah kahvaltılarında bir bardak süt içmeyi tercih etmiş, öğlen yemeklerini hafif gıdalarla yapmış, akşam yemekleri için daha çeşitli yemekler tercih etmiştir. Çorba, soğanlı et, barbunya, tavuk, balık, salata, mandalina en çok tercih ettiği yiyeceklerdir.

Ayrıca maaş ödemeleri ile ilgili olarak da notlar tutan Mustafa Abdülhalik Bey, o dönemde maaşını düzenli olarak alamadığı için bu bilgileri not etme ihtiyacı duymuştur. Ayrıca her gün yapmış olduğu harcamaları da kısa notlar halinde yazmayı ihmal etmemiştir. Yine bu dönemde, yazar Cenap Şehabettin ile sık sık görüştükleri anlaşılmaktadır. Görüşmeleri ile ayrıntılı bilgiler vermeyen Mustafa Abdülhalik Bey, sadece karşılıklı yapmış oldukları ziyaretleri not etmiştir.

Mütevazı bir hayat sürmeyi tercih eden Mustafa Abdülhalik Bey, Yanya'da görev yaptığı sıralarda tanıştığı Saadet Hanım ile evlenmiştir. Saadet Hanım da Yanya'da yetişmiş, dönemin zor şartlarını yakından görmüştür. Evliliği süresince de eşine her zaman destek olmuş, onun vazifesi gereği sık sık değişen görev yerlerinde eşini yalnız bırakmamıştır. Doğup büyüdüğü topraklardan ayrıлып, Siird, Bitlis ve Halep görevlerinde iki kızı ile beraber eşinin yanında yer almıştır. Ailesine oldukça bağlı olan Mustafa Abdülhalik Bey, adı geçen görev yerlerinde, sadece eşi ve çocuklarını değil kız kardeşlerini de yanından ayırmamıştır.

Mustafa Abdülhalik Bey, Nezihe (Sayarı) ve Nerime (Anaydın) adlı iki kızından 5 erkek torun sahibi olmuştur. Kızları ile olduğu kadar torunları ile de vakit geçirmeyi ihmal etmemiş iyi bir aile reisi olmuştur. Torunu Sabri Sayarı, kendisi ile Matematik çalıştıklarını, matematik konusunda kendisine yardımcı olduğunu belirtmiştir.³⁸²

Matematik, Mustafa Abdülhalik Bey için her zamana vazgeçilmez bir uğraş olmuştur. Kendisinin matematik konusunda oldukça yetenekli olduğu, idarecilik yıllarında da matematiksel düşünme yeteneğinin faydalarından yararlandığı görülmektedir. Mustafa Abdülhalik Bey'in matematiğe olan sevgisi ile ilgili olarak, Erdal İnönü anılarında şu ifadeleri kullanmaktadır;

“Rahmetli Renda'nın bir gün sofrada babama şöyle bir itirafta bulunduğunu hatırlıyorum: “İnsan yeteneklerinin hangi mesleğe uygun olduğunu kolay kolay anlayamıyor. Ben gençliğimde matematikle uğraşmak, matematik öğretmeni olmak istemişim. Sonradan olaylar beni idare hayatına götürdü ve gördüm ki asıl yeteneğim bu alanda imiş.”

Mustafa Abdülhalik Bey'in bu ifadeleri de matematiğe olan sevgisini doğrulamaktadır. Erdal İnönü, Renda'nın bu basit itiraflarının neden hafızasında yer ettiği hususuna dair düşüncelerini açıklarken Mustafa Abdülhalik Bey'in kişiliği ile ilgili bilgilere de yer vermiştir;

“Sayın Renda, hem Meclis Başkanı olduğu için, hem de tavrındaki ciddilik, hareketlerindeki ağırbaşlılıkla hepimizin gözünde ayrı bir saygınlığı olan bir kişiydi. Örneğin, Saraçoğlu ile ya da bazı bakanlarla senli benli olacağımızı düşünebilirdik; ama rahmetli Renda ile böyle bir şey aklımızdan bile geçmezdi. İşte böyle uzakta,

³⁸² Torunu Sabri Sayarı tarafından belirtilmiştir.

yukarıda gördüğüm bir insandan kendisi hakkında içtenlikli bir itiraf duymak beklemediğim bir davranış, adeta bir çelişki olarak ilgimi çekmiş olmalı.”

Renda ailesi ile ailecek görüşüklerini de ekleyen Erdal İnönü, kızlarının kendilerinden büyük olduğunu ancak kendilerinin yaşlarında yeğenleri olduğunu belirterek, annesinin de sık sık Mustafa Abdülhalik Bey’in eşi Saadet Hanımın ya da yakınlarının çeşitli vesilelerle düzenledikleri hanım toplantılarına katıldığını ifade etmektedir.³⁸³ Bu açıklamalar, Mustafa Abdülhalik Bey’in ailesinin bir arada olmasına çok özen gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Erdal İnönü’nün *Anılar ve Düşünceler* adlı kitabında Mustafa Abdülhalik Renda ile ilgili olarak değindiği bir diğer anısı da 1942 yılına ait bir Bröve Töreni³⁸⁴ ile ilgilidir. Erdal İnönü, abisinin Türk Kuşu’nun açtığı okulda pilotluk dersleri aldığını ve bu dersler sonucunda bröve almaya hak kazandığını belirtmiş, bunun için 10 Ekim 1942 tarihinde Meclis Başkanı’nın, Başbakan’ın, asker ve sivil birkaç önemli ismin katıldığı bir tören düzenlendiğini ifade etmiştir. Bu törenle brövesini Türk Hava Kurumu Başkanı’ndan alan abisi Ömer İnönü’nün ceket yakasına Meclis Başkanı Mustafa Abdülhalik Renda tarafından rozet takıldığını anlatmaktadır. Bu törende abisinin de bir konuşma yapmaya mecbur kaldığını ancak önceden hazırlanmadığı için konuşmasına “Sayın Başbakanım” ifadesiyle başladıktan sonra, Meclis Başkanı’nı unuttuğunu fark ettiğini, sonra da “Sayın Meclis Başkanım” demenin protokole uymayacağını düşünerek “Abdülhalik Bey” diye sözlerine devam ettiğini belirtmiştir. Bu olaydan bir iki gün sonra İsmet İnönü ve Mustafa Abdülhalik Bey’in operanın yeni temsili sırasında bir araya geldiğini, İsmet İnönü’nün, Mustafa Abdülhalik Bey’le selamlaştıktan sonra, “Kusura bakmayın, geçen gün bröve alırken pot üstüne pot kırdık”, dediğini belirten Erdal İnönü, bu sözler üzerine Meclis Başkanı’nın güldüğünü ve “Aman Paşam ne olacak önemli olan bröveyi almaktı” gibi bir şeyler söylediğini belirtmektedir.³⁸⁵

Mustafa Abdülhalik Bey ve ailesi Ankara’da buldukları dönemde uzun bir süre *Sarı Köşk* olarak bilinen köşkte ikamet etmişlerdir.(Ek: 17) Daha sonra Meclis Başkanlığının son 4 yılında, bugünde *Renda Köşk’ü* olarak bilinen Ankara’da Atatürk bulvarında bulunan köşke taşınmışlardır. Mustafa Abdülhalik Bey, emekli

³⁸³ İnönü, *a.g.e.* s. 40.

³⁸⁴ Bröve Töreni: Belli bir eğitimden sonra uçak kullanabilecek veya paraşütle atlayabilecek duruma gelmiş kimselere yeterlilik belgesi verilmesi için yapılan tören.

³⁸⁵ İnönü, *a.g.e.* s. 42.

olduktan sonra bu köşkü Kızılay'a bağışlamıştır. Renda Köşkü, günümüzde atıl vaziyettedir. Kızılay tarafından çeşitli dönemlerde restorasyonu gündeme getirilse de henüz bu konuda bir çalışma yapılmamıştır.³⁸⁶

Başarılı görev hayatına rağmen oldukça mütevazı bir hayat sürmeyi tercih eden Mustafa Abdülhalik Bey, yoğun çalışma hayatına 1950 yılında son vermiştir. Bu tarihten itibaren başlayan emeklilik hayatını İstanbul'da Erenköy'de bulunan evinde geçirmiştir. Emeklilik günlerinde en yakın dostu uzun yıllar mesai arkadaşlığı da yaptığı Ali Rana Tarhan olmuştur. Ali Rana Tarhan'ın³⁸⁷ kendisini son yıllarında yalnız bırakmadığını, Erenköy'deki evinde sık sık ziyaret ettiğini torunu Sabri Sayarı'dan öğreniyoruz.

Hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti'nde çok önemli görevlerde bulunmuş olan Mustafa Abdülhalik Renda'nın 76 yıllık yaşamı, 1 Ekim 1957 tarihinde, İstanbul Erenköy'deki evinde sona ermiştir. Cenazesi Ankara'ya getirilmiş, dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakanı Adnan Menderes'in de katıldıkları bir devlet töreni ile Cebeci mezarlığında, 1949 yılında vefat eden eşi Saadet Hanım'ın mezarının da bulunduğu aile kabristanında toprağa verilmiştir. (Ek: 18)

Mustafa Abdülhalik Bey'in vefatının ardından, Çankırı'da Doğruyol Gazetesinde Mustafa Abdülhalik Bey'in çalışmalarını ve Çankırı için yaptıklarını anlatan bir habere yer verilmiştir.³⁸⁸ Tayip Başer tarafından hazırlanan haber metninde şu ifadeler yer verilmiştir;

“Muhterem Ölü: Abdülhalik Renda için,

İnsanlar çok tuhaftır. Bir adamı sağlığında hiç aramazlar, hizmetlerini de takdir etmezler ve ancak öldükten sonra değerlendirirler. Aslen Çankırı'da doğmayan fakat bir tesadüf sonucu Çankırı mebusu olarak bu millete hizmet eden Abdülhalik Renda için de aynı kaide caizdir. Sağlığında kıymetini bilmediğimiz Renda Çankırlı değildi. Rahmetli Atatürk İstiklal Savaşı sıralarında ordunun yiyecek ve giyecek eksiklerini tamamlamak üzere cephe gerisinde çok iyi çalışan bir

³⁸⁶ Hürriyet, 10. 06. 2011. s.1 – 6.

³⁸⁷ Ali Rânâ Tarhan, 1882'de İstanbul'da doğmuştur. 1900 yılında Mekteb-i Sultânî'den mezun olmuş, Fransızca, Almanca ve İngilizce öğrenmiştir. Kızılay başkanlığı, Milletvekilliği ve daha pek çok önemli görevde bulunan Ali Rânâ Tarhan, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Gümrük ve İnhisarlar bakanı olmuş, 25 Mart 1956 tarihinde vefat etmiş. Hamza Ermiş, “Son Dönem Osmanlı Âlimlerinden Mehmet Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, Sakarya 2005, s.52.

³⁸⁸ Doğruyol Gazetesi, 9 Ekim 1957.

Validen bahseder ve onun orduya malzeme sağlama bakımından büyük faydalar sağladığını takdirle anlatır. İşte bu zat o vakit ki Konya Valisi Abdülhalik Renda'dır.

İstiklal Savaşı'ndan sonra İkinci Büyük Millet Meclisi'ne Çankırı Mebusu olarak Atatürk tarafından mebus adayı gösterilmiş ve Çankırlılar da Atamızın bu emirlerine uyararak onu Çankırı'dan mebus seçmişlerdir. Renda uzun zaman (1950'ye kadar) Çankırı Mebusluğunu ve bu arada büyük Millet Meclisi Başkanlığı vazifesini başarıyla yapmıştır.

Sonradan Çankırı'nın ve Ilgaz'ın fahri hemşehrisi olan ve şu suretle Çankırı hemşehrileri arasına katılan Abdülhalik Renda yurt için olduğu kadar Çankırımız için de çok faydalı olmuştur.

Maliye Vekili iken Çankırı'ya bugün akmakta olan suyun demir borulardan akıtılması için devlet bütçesinden ilk yardımı yaptırmış ve Meclis kürsüsünden bunun müdafaasını yapmıştır.

Çankırı'ya ilk defa elektrik veren iki dizel motorunun teminine yardım etmiştir. Ilgaz kasabasının suyu için yardımda bulunmuştur. Irmak – Zonguldak demiryolunun Çankırı merkezinden geçmesi için çalışmış ve 23/4/1931'de Ankara – Çankırı arasını bizzat açmıştır.

1940 yılında İstanbul'da Maltepe'den Anadolu'ya nakli kararlaştırılan Piyade Atış Okulu'nun Çankırı'ya yerleşmesi için büyük gayretler sarf etmiş ve bunda da muvaffak olarak bu günkü muazzam atış okulu binasının yapılmasını temin etmiş ve ordumuzun göz bebeği olan bu değerli müesseseyi Çankırı'ya hediye etmiştir.

Çerkeş zelzelesinde harab olan Çerkeş'in imarı içinde büyük yardımlar sağlayan Abdülhalik Renda, bu güne kadar kesesinden yaptığı yardımlarla da Çankırı merkez ilçe ve köylerinden pek çok kimsesiz çocuğu okutmak suretiyle, onlara yüksek tahsili temin ederek, yurt hizmetine göndermiştir. Gizli olarak yaptığı bu yardımları daha çok yardım görenler bilir. Kimisi hukuk, kimisi harp okulunu, siyasal bilgiler okulunu bitirerek, memlekete faydalı birer eleman olmuşlardır.

Bu büyük hizmetlerinden başka sayılmayacak ve tespit edilemeyecek kadar da küçük hizmetleri olan Renda, bu güne kadar kimsesiz kalmış Çankırı'ya Çankırı'nın selahiyetli hakiki evlatlarından daha çok hizmet etmiştir.

Bu asil ruhlu insana bir kadir şinaslık olmak üzere, istasyon arkasındaki mahallenin adını "Abdülhalik Mahallesi" olarak kabul etmişlerdir. Fakat sonradan nedense bu isim unutulmaya ve kullanılmamaya başlanmıştır. Mahalleye bu eski adın

yeniden tescil edilerek verilmesini ve hatta münasip bir yerine Renda'nın bir büstünün konulmasını genç belediye reisimizden beklerken, kederli ailesine ve bütün Çankırlı hemşehrilerine baş sağlığı diler, iyilik yaptığı şu memleketin kendisini unutmayacağını bilerek gözlerini yuman fahri hemşehrimizin kabrinde müsterih uyumasını ve ruhunun daima şad olmasını tanrıdan dileriz.”

Tayip Başer, tarafından kaleme alınan bu yazı sayesinde Mustafa Abdülhalik Bey'in Çankırı'nın gelişmesi için elinden gelen tüm desteği gösterdiği anlaşılmaktadır. O günlerde Mustafa Abdülhalik Bey'in Çankırı ile alakası tesadüfen Milletvekili seçilmesine bağlanmıştır. Bizim çalışmamızda belirttiğimiz, dedelerinin Çankırı'dan Balkanlara göç etmiş olduğu şeklindeki bilgi ile ilgili olarak tek bir kaynak bulunması ve ailesinin bu bilgiyi doğrulamakta zorlanması, bu konuda netliğe ulaşmamızı engellemektedir. Ancak elimizde bulunan kaynaktaki Abdülhalik Bey'in kendi ifadelerine yer verilmiş olması önem arz etmektedir. Aslında yazıdan da anlaşılacağı gibi aslen Çankırlı olsa da olmasa da Çankırı'ya hizmet etmek konusunda tereddüt etmemiştir. O dönemde Milletvekilliği yapan isimlerin tamamı, seçim bölgelerinin gelişmesi için çalışmış, bu sayede ülke genelinde hedeflenen gelişmişlik düzeyine ulaşılacağını bilerek görevlerini yerine getirmiştir.

Başer'in yazısında belirtilen bir diğer husus, Renda'nın isminin Çankırı'da bir mahalleye verilmesidir. Günümüzde halen, İstasyon'un arka tarafında kalan mevkiler “Abdülhalik Renda Mahallesi” dir. Ancak Çankırı'nın herhangi bir yerinde büstü bulunmamaktadır.

Başer'in yazısında, anlatıldığı üzere, Mustafa Abdülhalik Bey oldukça yardım sever bir insandır. Bu özelliğini sadece Çankırlı gençleri okutması için değil, hayatta iken yapmış olduğu bağışlarından da anlamaktayız. Ankara'da iken oturduğu evi Kızılay'a bağışladığını yukarıda belirtmiştik. Bu bağışın dışında, Ankara'nın Maltepe semtindeki SARAR İlköğretim Okulu, Abdülhalik Renda tarafından bağışlanan arsaya yapılmış, okulun ismi de eşi ve kendisinin isimlerinin baş harflerinden oluşturulmuştur (Saadet Abdülhalik Renda Abdülhalik Renda). Ayrıca yine Ankara'da bulunan Merkez Ordu Evi'nin bulunduğu arsayı da Mustafa Abdülhalik Renda bağışlamıştır.³⁸⁹

³⁸⁹ Bu bilgilere torunu Sabri Sayarı ile Mayıs 2010 tarihinde yaptığımız mülakat sonucunda ulaşılmıştır.

Bağışlamış olduğu gayrimenkullerden ayrı olarak pek çok kimsesiz çoğun eğitim masraflarını üstlendiği de bilinmektedir. Ayrıca Meclis Başkanlığı sırasında Türk Tayyare Cemiyetine bir bağışta bulunmuş, bunun üzerine Türk Tayyare Cemiyeti³⁹⁰ tarafından kendisine, 4 Haziran 1935 tarihinde “Altın Tayyare Madalyası” takdim edilmiştir.(Ek: 19)

Mustafa Abdülhalik Renda'nın mezarı, uzun bir süre sonra Bülent Arınç'ın Meclis Başkanlığı döneminde yenilenmiştir. Yenilenen mezarın tamamlanması Mustafa Abdülhalik Bey'in Meclis Başkanı seçildiği gün olan 1 Mart tarihine yetiştirilmiş, böylece bu devlete çok sayıda hizmeti dokunan Mustafa Abdülhalik Renda'ya karşı bir vefa örneği gösterilmiştir.³⁹¹

³⁹⁰ Türk Tayyare Cemiyeti 16 Şubat 1925'te kurulmuş olup, amacı Türk Hava Kuvvetlerinin geliştirilmesine yardımcı olmaktır.

³⁹¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Basın Açıklamaları, 28 Şubat 2006, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=32749. (18.04.2011)

SONUÇ

Mustafa Abdülhalik Renda, bugüne kadar hiçbir araştırmaya konu olmamış; ancak Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde önemli hizmetlerde bulunmuş büyük bir devlet adamıdır. Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında görev yapmış olan pek çok isim hakkında sayısız araştırma – inceleme eserler ortaya çıkartılmışsa da, Mustafa Abdülhalik Renda hakkında özel olarak herhangi bir çalışma kaleme alınmamıştır. Böyle önemli bir ismin bugüne kadar fark edilmemiş olan başarılı memuriyet hayatını bu çalışma ile ortaya koymuş bulunuyoruz.

Mustafa Abdülhalik Bey, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki topraklarından olan Yanya'da dünyaya gelmiş ve kendi kuşağının yaşamış olduğu sıkıntılardan payını almıştır. Başarılı eğitim hayatının ardından, ilk olarak doğduğu topraklarda devletine hizmet etmeye başlayan Mustafa Abdülhalik Bey, o dönemde Balkanlarda fazlasıyla taraftar toplayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerine de katılmıştır. Araştırmalarımız sırasında İTC'nin içinde olduğuna dair resmi belgelere ulaşılmasa da İTC'ye olan yakınlığı özellikle görevden alındığı dönemler göz önüne alındığında daha iyi anlaşılacaktır. Ailesi bu konu ile ilgili olarak kesin bilgiler vermemekle beraber, İTC'ye kesinlikle katılmamıştır şeklinde ifadeler de kullanmamıştır. O dönemin şartları düşünüldüğünde pek çok vatansever genç İTC'nin çalışmalarına destek olup, devleti kurtarmak için üzerine düşen vazifeleri yapmaktan geri durmamıştır.

Mustafa Abdülhalik Bey'in Balkanlarda idarecilik yaptığı yerlerin kısa sürelerde değiştirilmesi bize iki farklı yorum yapma imkânı sunmaktadır. Birinci yorum olarak ki bölgenin durumu düşünüldüğünde daha mümkün görünmektedir; Mustafa Abdülhalik Bey, üstün idarecilik vasıfları nedeni ile bölgede sıkıntılı olan yerlere gönderilmiş ve bu sıkıntılar çözüldükten sonra problemliler başka bir bölgeye gönderilmiştir. Balkanlardan sonraki görev yerleri de bu yorumu desteklemektedir.

İkinci yorum olarak da, Mustafa Abdülhalik Bey'in görev yerinin sık sık değiştirilmesi, Balkanlar'da İTC'nin örgütlenmesini sağlamak görevini üstlendiği, bunun için pek çok yerde kısa sürelerde çalıştığı şeklinde yapılabilir. Ancak bu konu ile ilgili olarak dayanacağımız kesin bilgi ve belgeler bulunmadığı için bu sadece tarafımızdan geliştirilen farklı bir bakış açısı olarak kalabilir.

Balkanlardan sonraki görevlerinde de devletin asayiş sıkıntısı yaşadığı, bu sıkıntının çözülmesi içinde güvenlik önlemlerinin dışında, sıkıntılı yerlerin idaresinin düzeltilmesinin daha iyi bir çözüm olarak görüldüğü yerlerde çalıştığı görülmektedir. Sıkça bahsettiğimiz, üstün idarecilik vasıflarının niteliği, görev yaptığı yerlerde yaşayan ahali ile oldukça iyi geçinmek ve o yörenin şartlarını göz önüne alarak bölgeye özgü çözümler bulmak olarak ifade edilebilir.

Ayrıca çalıştığı yerlerde, makam odasında kalmamış, idare ettiği mıntıkanın her bölgesini bizzat gezerek, yörenin coğrafi şartlarına da hakim olmayı başarmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti zamanında Doğu Anadolu Bölgesi'nde çalıştığı dönemlerde hazırlamış olduğu raporlar, bölgenin içinde bulunduğu durum ile ilgili olarak oldukça ayrıntılı bilgilerin merkeze gönderildiğini göstermektedir.

Çalışma yerlerinin bir diğer önemli özelliği de, o dönemde Mustafa Abdülhalik Bey'in üzerinde çalıştığı birçok konunun bugün hala Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli iç ve dış meselelerini oluşturmasıdır. Ermeni Meselesi, Kürt Meselesi gibi sorunlar ile ilgili olarak raporlar hazırlamış olması, bu raporlarında dönemin hükümetleri tarafından dikkate alınarak, raporlar doğrultusunda önlemler alınması oldukça önemlidir. Çünkü o dönemlerde bahsedilen konularla ilgili olarak pek çok devlet adamı çeşitli raporlar hazırlamış ve çözüm önerileri sunmuşlardır. Bu nedenle rapor hazırlamaktan ziyade, hazırlanan raporların değerlendirilmeye alınması daha önemlidir.

Ermeni Meselesi konusunda hazırlamış olduğu raporlar ve bölgeye dair değerlendirmeleri yeterince araştırılmadığı için bugün Türkiye pek çok araştırmacı tarafından asılsız iddialarla suçlanmaktadır. Özellikle Ermeni yazarlar ve onların destekçisi olan yazarlar tarafından Ermeniler sözde soykırımın esas suçlusunu olarak Türkleri gösterilmektedir. Bu durum, bu yazarların hiçbir araştırma yapmadan, o dönemde İngilizler tarafından hazırlanan düzmece belgelere dayanarak bu yorumları yaptıklarını göstermektedir. Bu çalışma neticesinde gerçeklerin ortaya çıkması ve Mustafa Abdülhalik Bey ile ilgili olarak Ermeni Meselesi konusunda yapılan haksızlıkların bir son bulması ümit edilmektedir.

Konuyu gerçekten araştıran yerli ve yabancı yazarlar düzmece belgelerde Mustafa Abdülhalik Bey'in imzasının taklit edildiğini, sahte belgelerin üzerindeki tarihlerde Mustafa Abdülhalik Bey'in bölgede bile olmadığını ortaya koymaktadır.

(Guenter Lewy'nin *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?* adlı çalışmasında bahsedilen konuya değinilmiştir.)

Kürt meselesi ile ilgili olarak da aynı haksız suçlamalara maruz bırakılan Mustafa Abdülhalik Renda'nın bizim de kaynak olarak gösterdiğimiz çalışmalarda ifade edildiği gibi Kürtlerin tamamen ortadan kaldırılmasına yönelik bir çalışması olmamıştır. Bu konu ile ilgili olarak iki kaynakta Mustafa Abdülhalik Bey'in hazırladığı raporun metni verilmiştir. Bu kaynaklar konuyu ideolojik olarak ele aldıkları için, yazarları tarafından, raporun orijinal metninde olmayan (Kürtleri Asimile Etmenin Yolu, Türk Olmağa Zorlama, vs gibi) bazı başlıklar eklenmiştir. Rapor metninde yer alan ifadeleri kendi düşünceleri doğrultusunda yorumlayarak bu sonuca ulaştıkları görülmektedir.

Biz araştırmamızda, tarihçi zihniyetiyle olaya yaklaşarak, geçmişte gerçekleşen olayların, günümüz şartlarına göre yorumlanmasının insanları ne derece yanıltabileceğini ve bugün kendisini savunma hakkı bile olmayan pek çok önemli devlet adamının bu şekilde zan altında bırakılmasının, oldukça büyük tarihi hatalara yol açabileceğini vurgulamaya çalıştık.

Mustafa Abdülhalik Bey'in görev yaptığı yerler kadar birlikte çalıştığı insanlar da oldukça önemlidir. Osmanlı Devleti döneminde İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelen isimleri olan, Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa gibi isimlerle çok yakın mesai ilişkisinde bulunmuş, bu isimlerin her zaman güvendiği bir devlet adamı olmuştur. Uzun süreler beraber çalışmaları ve Balkanlarda başlayan tanışıklıkları nedeniyle Talat Paşa ile akraba oldukları söylenmiştir. Pek çok araştırma eserinde Talat Paşa'nın kayınbiraderi olduğu ileri sürülmüşse de ailesi tarafından bu iddiaların doğru olmadığı kesin bir şekilde ifade edilmiştir.

Milli Mücadele dönemi sırasında Malta'dan dönen Mustafa Abdülhalik Bey, yeni kurulan devlette önemli bir sivil bürokrat olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın eski ittihatçıları tasfiye etmek için yoğun bir çaba harcadığı göz önüne alındığında, Enver ve Talat Paşaların yakın çalışma arkadaşı olan Mustafa Abdülhalik Bey'e kendisinin de çok güvenmesi ve yakın bir ilişkileri olması dikkate değer bir durumdur. Bu durum, Mustafa Abdülhalik Bey'in idarecilik konusundaki başarısının Mustafa Kemal Paşa tarafından da fark edildiğini göstermektedir. Mustafa Abdülhalik Bey bu süreçte hem Mustafa Kemal Paşa'nın hem de İsmet İnönü'nün güvendiği bir isim olacaktır.

İsmet Paşa ile de oldukça yakın bir dostluk ilişkisi olduğu, İsmet Paşa'nın kendisinin fikirlerine oldukça değer verdiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa hayatta iken de İsmet Paşa ile daha yakın olan Mustafa Abdülhalik Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın ölümünden sonra da İsmet Paşa'nın her zaman yanında yer almıştır.

Cumhuriyet dönemindeki çalışmaları da oldukça önemli olan Mustafa Abdülhalik Bey'in bu dönemde de Bulgaristan'a satılan arşiv evrakları konusunda çok ağır ithamlarda bulunularak eleştirildiği görülmektedir. Kendisinin Maliye Vekilliği döneminde gerçekleşen bu olayda bir ihmali olduğu açıktır. Ancak günümüzde bu konu ile ilgili yapılan araştırmalarda nerdeyse vatan hainliğine varacak derecede ağır ithamlara maruz bırakıldığı görülmektedir.

Kendisi ile ilgili biyografik bilgileri verirken bile oldukça yanlış bilgiler kullanılmıştır. Hüseyin Yayman'ın *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası* adlı eserinde kendisinin II. TBMM'de Meclis Başkanı olduğunun belirtilmiş ayrıca Maarif Vekilliği yaptığı ifade edilmiştir. Bu bilgiye kaynak olarak da TBMM'nin web adresi gösterilmiştir. Üstelik eserin Mustafa Abdülhalik Bey'i ilgilendiren bütün kısımlarında kendisinden bahsedilen dönemin (1924) Meclis Başkanı olarak bahsedilmiştir. Oysa TBMM'nin web adresinde 26.11.1924 – 1.11.1927 yılları arasında Meclis Başkanı olarak Kazım Paşa (Özalp) gösterilmektedir.

Bu çalışma ile ortaya konulan bir diğer önemli nokta da Mustafa Abdülhalik Bey'in kişiliğine yönelik bilgilerinde ilk defa ailesi tarafından bilimsel bir çalışma için paylaşılmış olmasıdır. Kendisine ait olan günlüklerini ve ekler kısmında yer verdiğimiz bazı yazışmalarını incelemek suretiyle Mustafa Abdülhalik Bey'i kendisi tarafından bırakılan birinci el kaynaklar yolu ile tanıtmaya fırsatımızın olması oldukça önemlidir. Bu belgelerin ilk defa bu çalışma ile kullanılmış olması alana yeni belgelerin kazandırılmasını sağlamıştır. Üstelik bu belgeler arasında yer alan bir telgraf ile Mustafa Kemal Paşa'nın ölümünden önceki son telgrafın, Mustafa Abdülhalik Bey'e 3.11.1938 tarihinde gönderdiği telgraf olduğunun anlaşılması ile Mustafa Kemal Paşa'nın son telgrafını 2.11.1938 tarihinde gönderdiği şeklindeki bilgi de değişmiştir.

Kişiliği ile ilgili olarak torunu Sabri Sayarı ile yapmış olduğumuz görüşmelerimizde, Sabri Bey tarafından, kendisinin oldukça hayırsever bir insan olduğu, dinine oldukça bağlı olduğu, mütevazı bir yaşam sürmeyi tercih ettiği ifade edilmiştir. Eşine ve çocuklarına oldukça düşkün olduğu, ailesi ile vakit geçirmekten

çok hoşlandığı, özellikle emeklilik döneminde İstanbul'daki evinin bahçesinde vakit geçirmekten zevk aldığı, bahçede sebze ve meyve yetiştirdiği de yine torunu tarafından verilen bilgilerdir.

Kendisi ile ilgili olarak, mason olduğu ve sabetaycı olduğu şeklindeki iddiaları da Sabri Bey ile yaptığımız görüşmelerde sorma fırsatımız olmuş, kendisi de sorularımızı oldukça büyük bir içtenlikle yanıtlamıştır. Mason olduğunu kabul etmekte bir sakınca görmeyen Sabri Bey, o dönemde görev yapan hemen hemen bütün isimlerin Mason olduğunu ifade etmiştir. Ancak sabetaycı olduğu şeklindeki iddiaları kesinlikle reddetmiştir ve Mustafa Abdülhalik Bey'in sağlığında da bu iddiaları kesinlikle reddettiğini, hatta bu konuda Meclis'te bir konuşma yaptığını ve bu konuşmasında kendisinden beklenmeyecek kadar sert ifadeler kullandığını belirtmiştir. Bu nedenle, bu durum ile ilgili olarak ailenin verdiği bilgilerinin dikkate alınması en doğrusu olacaktır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.10..4.24.15.

BCA, 030.10..147.48.12.

BCA, 030.10..2.12.11.

BCA. 030.10..119.843.5.

BCA. 030.10..119.844.13.

BCA. 030.10..119.843.7.

BCA. 030.01..121.768.2.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH. SAIDd. 00140/67.

BOA. BEO. 3009/225640, BOA. BEO.3690/276736.

BOA. DH. EUM. 2. 71/12.

BOA. DH. EUM. 2. 1/28.

BOA. DH. EUM. EMN. 104/31.

BOA. DH. EUM. EMN. 116/33.

BOA. DH. EUM. EMN. 27/7.

BOA. DH. EUM. EMN. 33/44.

BOA. DH. EUM. EMN. 33/52.

BOA. DH. EUM. EMN. 57/22.

BOA. DH. EUM. EMN. 65/12.

BOA. DH. EUM. EMN. 66/15.

BOA. DH. EUM. EMN. 74/15.

BOA. DH. EUM. EMN. 74/16.

BOA. DH. EUM. EMN. 85/9.

BOA. DH. EUM. EMN. 87/35.

BOA. DH. EUM. MEM. 45/66.

BOA. DH. EUM. MEM. 62/57.

BOA. DH. EUM. MEM. 98/65.

BOA. DH. EUM. MTK. 27/15.

BOA. DH. EUM.2. 26/9.

BOA. DH. İ. UM. 19-1/1-58.

BOA. DH. İ. UM. 20 – 18/12 – 039.

BOA. DH. İ. UM. 20-18/12-54.

BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-11.

BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-21.

BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-28.

BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-40.

BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-6.

BOA. DH. İ. UM. 20-19/13-9.

BOA. DH. İ. UM. 20-20/13-09.

BOA. DH. İ. UM. 7-2/1-27.

BOA. DH. İ. UM. E. 48/87.

BOA. DH. İD. 10-2/61.

BOA. DH. İDİ 192-1/40.
BOA. DH. KMS. 21/6.
BOA. DH. KMS. 25/10.
BOA. DH. KMS. 27/21.
BOA. DH. KMS. 27/32.
BOA. DH. KMS. 27/36.
BOA. DH. KMS. 28/45.
BOA. DH. KMS. 34/12.
BOA. DH. KMS. 35/64.
BOA. DH. KMS. 35/8.
BOA. DH. KMS. 40/1.
BOA. DH. KMS. 42/26.
BOA. DH. KMS. 47/40.
BOA. DH. KMS. 47/7.
BOA. DH. KMS. 48/58.
BOA. DH. KMS. 65/9.
BOA. DH. KMS. 9/26.
BOA. DH. MKT. 1147/14.
BOA. DH. MKT. 1149/79.
BOA. DH. MKT. 1161/22.
BOA. DH. MKT. 1208/3.
BOA. DH. MKT. 2244/36.
BOA. DH. MKT. 2698/76.
BOA. DH. MKT. 985/33.
BOA. DH. MUİ. 17-5/18.
BOA. DH. SN. THR. 72/65.
BOA. DH. SN. THR. 79/34.
BOA. DH. SN.TH. 59/72.
BOA. DH. ŞFR. 39/39.
BOA. DH. ŞFR. 39/62.
BOA. DH. ŞFR. 462/74.
BOA. DH. ŞFR. 52/282.
BOA. DH. ŞFR. 55/352.
BOA. DH. ŞFR. 553/75.
BOA. DH. ŞFR. 556/30.
BOA. DH. ŞFR. 557/103.
BOA. DH. ŞFR. 55-A/142.
BOA. DH. ŞFR. 588/160.
BOA. DH. ŞFR. 588/91.
BOA. DH. ŞFR. 589/113.
BOA. DH. ŞFR. 589/114.
BOA. DH. ŞFR. 589/54.
BOA. DH. ŞFR. 589/61.
BOA. DH. ŞFR. 593/31.
BOA. DH. ŞFR. 87/109.
BOA. DH. ŞFR. 87/115.
BOA. DH. ŞFR. 87/119.
BOA. DH. ŞFR. 87/14.
BOA. DH. ŞFR. 87/183.

BOA. DH. ŞFR. 87/195.
BOA. DH. ŞFR. 87/249.
BOA. DH. ŞFR. 87/253.
BOA. DH. ŞFR. 87/266.
BOA. DH. ŞFR. 87/267.
BOA. DH. ŞFR. 87/289.
BOA. DH. ŞFR. 87/297.
BOA. DH. ŞFR. 87/330.
BOA. DH. ŞFR. 87/348.
BOA. DH. ŞFR. 87/362.
BOA. DH. ŞFR. 87/363.
BOA. DH. ŞFR. 87/369.
BOA. DH. ŞFR. 87/67.
BOA. DH. ŞFR. 87/81.
BOA. DH. ŞFR. 88/139.
BOA. DH. ŞFR. 88/161.
BOA. DH. ŞFR. 88/173.
BOA. DH. ŞFR. 88/258.
BOA. DH. ŞFR. 88/260.
BOA. DH. ŞFR. 88/27.
BOA. DH. ŞFR. 88/53.
BOA. DH. ŞFR. 88/56
BOA. DH. ŞFR. 88/56-1.
BOA. DH. ŞFR. 89/110.
BOA. DH. ŞFR. 89/37.
BOA. DH. ŞFR. 89/59.
BOA. DH. ŞFR. 89/60.
BOA. DH. ŞFR. 89/64.
BOA. DH. ŞFR. 90/258.
BOA. DH. ŞFR. 91/216.
BOA. DH. UMVM. 48/35.
BOA. DH. UMVM. 54/44.
BOA. DH. UMVM. 72/19.
BOA. DH. UMVM. 75/7.
BOA. DH. UMVM. 83/2.
BOA. HR. SYS. 2872/1.
BOA. HR. SYS. 84/76.
BOA. İ. DH. 1412/1330-Ra-35.
BOA. İ. DH. 1452/1325-M-39.
BOA. İ. DH. 1460/1325-50-14.
BOA. İ. DH. 1495/1330-L-49.
BOA. İ. DH. 1499/1331-B-2.
BOA. İ. DUIT. 119/104.
BOA. İ. DUIT. 12/23.
BOA. İ. DUIT. 13/6.
BOA. İ. DUIT. 153/36.
BOA. İ. DUIT. 39/60.
BOA. İ. DUIT. 41/69.
BOA. İ. DUIT. 64/132.

BOA. İ. DÜİT. 97/41.
BOA. İ. MBH. 18/1333-Z-13.
BOA. İ. MMS. 179/1332-R-14.
BOA. İ. MMS. 199/1333-L-15.
BOA. İ. MMS. 200/1333-Za-35.
BOA. İ. TAL. 419/1325-S-120.
BOA. İ. TAL. 493/1332-C24.
BOA. İ. TAL. 500/1333-Ca-10.
BOA. İ.DH. 1494/1330-B-01.
BOA. M. V. 234/53.
BOA. MF. MKT. 737/50.
BOA. MF. MKT. 742/26.
BOA. MF. MKT. 919/31.
BOA. MV. 198/24.
BOA. MV. 210/87.
BOA. MV. 212/111.
BOA. MV. 220/124.
BOA. MV. 220/259.
BOA. MV. 241/105.
BOA. MV. 241/153.
BOA. MV. 248/58.
BOA. MV. 249/177.
BOA. MV. 254/119.
BOA. MV. 256/1.
BOA. ŞD. 2321/37.

Genelkurmay Başkanlığı, ATASE Arşivi, İSH, K. 657,G.77, B.77-1.
ATASE, İSH. K. 743, G.164, B.164-1.
ATASE, İSH. K. 1536, G.103, B.103-1.
ATASE, İSH, K. 1535, G.71, B. 71 - 1.
ATASE, İSH, K. 1535, G.71, B. 71 – 7.
ATASE, İSH, K.1536, G. 95, B. 95 – 1.
ATASE, İSH, K. 1536, G. 95, 95 – 1a.

TBMM Tutanak Dergisi, 20. 10. 1339(1923), İ. 39 – C.1, s.816 – 818.
TBMM Tutanak Dergisi, 21.10.1339(1923), İ.40 – C.1, s. 842.
TBMM Tutanak Dergisi, 20. 01. 1340, İ.90 – C.2, s.373.
TBMM Tutanak Dergisi, 09. 02. 1340, İ98. – C.1, s.648 - 676.
TBMM Tutanak Dergisi, 02. 02. 1340, İ.94 – C.1, s.525 - 526.
TBMM Tutanak Dergisi, 11. 02. 1340, İ.99 – C.2, s.722.
TBMM Tutanak Dergisi, 20. 02. 1340, İ.107 – C.1, s.166 -172.
TBMM Tutanak Dergisi, 19. 04. 1340, İ.41 – C.2, s.877.
TBMM Tutanak Dergisi, 8. 11. 1340, İ.4 – C.2, s.151 - 152.
TBMM Tutanak Dergisi, 11. 1. 1340, İ.39 – C.1, s.121.
TBMM Tutanak Dergisi, 28. 11. 1331, İ.6 – C.1, s.38 - 40.
TBMM Tutanak Dergisi, 28.4.1928, İ.68 - C.1, s. 330.
TBMM Tutanak Dergisi, 1.6.1929, İ.74 - C.1, s. 223 - 224.
TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği, *TBMM Arşivi*, No:476.

TBMM Azasının Tercümeihal Kâğıdı Örneği, *TBMM Arşivi*, No:476, Devre:6, Sicil no:91.

Yanya Vilayeti Salnamesi Hicri 1319(1901/1902), Milli Kütüphane Arşivi, İhsan Sungu Kitapları,1960 SA 151, s.194.

GAZETELER

Hâkimiyet-i Milliye, 16. 2. 1931.

Hâkimiyet-i Milliye, 18. 2. 1931.

Son Posta - 13 Mayıs 1931.

Vakit - 19 Mayıs 1931.

Milliyet - 20 Mayıs 1931.

Vakit, 8. 11. 1938.

Hürriyet, 10. 06. 2011.

Doğruyol Gazetesi, 9 Ekim 1957.

ANSİKLOPEDİLER

Türk Ansiklopedisi, C. 5, 1952, s.158, C.8,1956, s.393 – 395, C. 33, 1984, s. 460 – 465, C. 21, 1974, s. 265 – 268, C. 28, 1980, s. 529 – 531, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

ARAŞTIRMA ESERLER

Açıklamalı Yönetim Zaman Dizini(1929 - 1939), Editör Birgül Ayman Güler, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi:2, Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması (TİDATA), Ankara 2007.

AFYONCU Erhan, “Osmanlı İdaresinde Yunanistan”, *Balkanlar El Kitabı, Cilt I,Tarih*, Karam Vadi Yayınları, Ankara 2006.

AĞANOĞLU H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makûs Talihi: Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2011.

AHMED Feroz, *İttihat ve Terakki 1908 – 1914*, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 1986.

AKŞİN Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.

- AKŞİN Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- ALTINOK Salih, *19. Ve 20. Yüzyıl Başlarında Ermeni Sorunu*, Bizbize Basın Yayın Eğitim Hiz. Ankara 2007.
- ARMAOĞLU Fahir, *20'inci Yüzyılın Siyasi Tarihi 1914 - 1995*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2004.
- Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi, I Balkanlarda Yunan Mezalimi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 22, Ankara 1995.
- ASLAN Betül, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920 - 23)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.
- Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*, T.C. Maliye Bakanlığı strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No: 2008/384, Ankara 2008.
- Balkan Harbi (1912 - 1913)*, Anonim, Genelkurmay ATESE Başkanlığı, Ankara.
- Balkanlar: Orada Kalanlar, Oradan Gelenler*, Samsun Mübadele ve Balkan Türk Kültürü Araştırma Derneği, Samsun 2011.
- BANOĞLU Niyazi Ahmet, *Türk Kahramanları İsmet İnönü*, İstanbul 1943.
- BAYHAN Fatih, *Latife Hanım'ın Kâğıtları*, Pegasus Yayınları, İstanbul 2008.
- BAYRAK M. Orhan, *Resimli Osmanlı Tarihi Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1999.
- BAYRAK Mehmet, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*, Özge Yayınları, Ankara 1993.
- BİLGEHAN Gülsün, *Mevhibe*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1994.
- BROWN Carl, *İmparatorluk Mirası – Balkanlarda ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- BUDAK Mustafa, *Misak-ı Milli'den Lozan'a*, Küre Yayınları, İstanbul 2008.
- Bulgaristan'a satılan Evrak ve Cumhuriyet Dönemi Arşiv Çalışmaları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 19, Ankara 1993.
- CEVAT Ali, *Memalik-i Osmanî'nin Tarihi Coğrafya Lügati*, Mahmut Bey Matbaası, 1313(1895/1896).
- ÇİÇEK Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915 – 1917*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.

- ERDEHA Kamil, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.
- EROĞLU Veysel, *Ermeni Mezalimi*, Sebil Yayinevi, İstanbul 1995.
- GÜLBOY Burak, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Altın Kitaplar Yayinevi, İstanbul 2004.
- GÜRKAN Turhan, *Atatürk'ün Uşağının gizli Defteri*, Fer Yayınları, İstanbul 1971.
- HATİPOĞLU M. Murat, *Yunanistan'da Tanınmayan Azınlıklar, Arnavutlar, Makedonlar ve Ulahlar*, Bilimsel Araştırmalar Serisi No: 4, Avrupa Batı Trakya Türk Federasyonu, Haziran 2005.
- İNAN A.Afet, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat – 4 Mart 1923)*, TTK Basımevi, Ankara 1982.
- İNÖNÜ Erdal, “*Anular ve Düşünceler I*”, Boyut Kitapları, İstanbul 2007.
- İsmet Paşa'nın Hatıraları*, Cilt 2, Bilgi Yayinevi, Ankara 1987.
- KANAR Mehmet, *Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri*, Der Yayınları, İstanbul 2001.
- KOCATÜRK Utkan, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, <http://www.atam.gov.tr/index.php?Page=KaynakcaliGunluk&IcerikNo=2258>. (14.08.2011).
- KOÇ Mehmet, *Atatürk Akşehir'de*, Akşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2010.
- KOÇAK Cemil, *Umumi Müfettişlikler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- KURTULUŞ SAVAŞI'NDA İÇEL TARİHİNİ YAZMA KOMİTESİ, *Kurtuluş Savaşında İçel*, Baha Matbaası, İstanbul 1971.
- KURUÇ Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929 - 1932)*, C.1, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1988.
- KUTAY Cemal, *Örtülü Tarihimiz*, Cilt 1, Hilal Matbaa Yayınları, İstanbul 1975.
- KUTLU Sacit, *Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul 2007.
- MANGO Andrew, *Atatürk – Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.
- Modern Güneydoğu Avrupa Tarihi Öğretimi, Alternatif Eğitim Materyalleri, Çalışma Kitabı 3, Balkan Savaşları*, Editörler: Valery Kolev ve Christina Koulouri, Çev: Güven Bakırezer, Selanik 2008.

- ÖZAKMAN Turgut, *Şu Çılgın Türkler*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005.
- ÖZDEMİR Hikmet vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurunu Basımevi, Ankara 2004.
- ÖZDEMİR Mehmet, *Cumhuriyet'ten Bugüne Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*, T.C. Merkez Bankası Banknot Matbaası Genel Müdürlüğü, Ankara 1997.
- SAMİ Şemseddin, *Kamus-i Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996.
- Sanayileşmenin Ülke Sathına Yayılması*, DİE Yayını No: 1352.
- SERDAR Mehmet Törehan, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Matbaası, Van 1996.
- SEZEN Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 21, Ankara 2006.
- SOYAK Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, YKY, İstanbul 2010.
- SÜSLÜ Azmi, *Ermeniler, Tehcir ve Sonrası*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- ŞİMŞİR Bilal, *Malta Sürgünleri*, Bilgi yayınevi, İstanbul 1985.
- ŞİMŞİR N.Bilal, *Ermeni Meselesi 1774 – 2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005.
- TARTAN Hakan, *Atatürk'ün İzmir'i*, Tülov Yayınları, Temmuz 2001.
- TAŞKIRAN Cemalettin, *Balkanlarda İzlerimiz*, Sarkaç Yayınları, İstanbul 2010.
- TEZEL S. Yahya, *Cumhuriyet Dönemi İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2002.
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler, Cilt 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- ULMAN Haluk, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, İmge Yayınevi, İstanbul 2002.
- Yanya Savunması ve Esat Paşa*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983.
- YAYMAN Hüseyin, *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, Doğan Kitap, İstanbul 2011.
- YEŞİLYURT Süleyman, *Atatürk İnönü Kavgası*, Ankara 2001.
- ZÜRCHER Eric Jan, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, Çev: Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, Ekim 1987.

MAKALELER

- AĞCA Hüseyin, “Mustafa Kemal Atatürk (1881 – 10 Kasım 1938)”, [http://www.akmb.gov.tr/templates/resimler/File/ATATURK%20\(1881-1938\).pdf](http://www.akmb.gov.tr/templates/resimler/File/ATATURK%20(1881-1938).pdf). (22.06.2011).
- AKANDERE Osman, “Atatürk’ün Konya’ya İkinci Defa Teşrifleri (1- 4 Nisan 1922)”, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s5/6.pdf>. (25.11.2011).
- AKSOY Gökhan, “Türkiye’de Demokrasi İncelemeleri”, *Ekoform Aylık Gündem ve Ekonomi Dergisi*, Yıl 1, Sayı: 10, Ankara, 2011.
- AKYOL Gürkan, “*Balkan Politikasında Arnavutluk (1912 Sonrası)*”, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2007.
- ARSLAN Sezer, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli’den Türk Göçleri ve Osmanlı Devletinde İskânları*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haziran, 2008.
- ATAY Semra, “Atatürk’ün Tabutunun Açıldığı Gün”, *Bütün Dünya*, Başkent Üniversitesi Kültür Yayını, Sayı, 2008/11, Ankara, 2008.
- BAKAN Mustafa, “Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/7, Fall, 2008.
- BARDAKÇI Murat, “Vali Cemil Bey’in Raporu”, *Haber Türk*, 27.11.2011.
- BAYRAKTAR Hatice, “Osmanlı’nın Balkanlardan Çekilmesi: Savaşlar, İsyanlar ve Göçler”, *T.C. Balıkesir Üniversitesi F.E.F. Karesi Tarih Bülteni*, Balıkesir, 2007.
- BENHÜR Çağatay, “1920’li yıllarda Türk – Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 288, <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s24/benhur.pdf>. (25.11.2011).
- BİNARK İsmet, “Bulgaristan’a Okka İle Satılan Arşiv Belgeleri”, *Türk Yurdu*, Cilt 31, Sayı 285, Ankara, Mayıs 2011.
- CİN Turgay, “Yunanistan’ın “Pontus Soykırım”ı İddiaları ve Türkiye”, 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları) Kongresi*, Ankara, 11.09.2007.
- ÇAKMAK Zafer, “Atatürk’ün Çiftlik ve Arazilerini Devlet Hazinesine Bağışlaması”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, V/3, (Ocak 2007).
- ÇAPA Mesut, “Yunanistan’dan Gelen Göçmenlerin İskanı”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/812/10317.pdf>. (12.09.2011).

ÇELEBİOĞLU Tuğba, *1990 Sonrası Türkiye Gürcistan İlişkileri*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2005.

DARKOT, Besim “Balkan”, *İslam Ansiklopedisi*, C.2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979.

DONBALOĞLU Bülent, *Balkan Harbinden Kurtuluş Savaşına Türk Deniz Stratejisi*, Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gebze, 2007.

ERMİŞ Hamza, “Son Dönem Osmanlı Âlimlerinden Mehmet Zihni Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 11, Sakarya, 2005.

GÖLEN Zafer, “Mehmet Akif Ersoy’un Gençliğinde Balkanlarda Osmanlı Coğrafyası”,

http://uam.mehmetakif.edu.tr/mehmetakif/files/ZaferGOLEN_makif_yenipazar%20.pdf.

GÜL Mustafa, “Elviye-i Selase’nin Osmanlı Devletine İadesi ve Bazı Uygulamalar”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/814/10330.pdf> s. 371.

GÜL Osman Kubilay, “27 Aralık 1939 Erzincan Depremi’nin Sivas ve İlçelerine Etkileri”, *ZfWT Journal of World of Turks*, Volume 3, No: 2, 2011,s. 135 – 145.

http://www.diewelt-dertuerken.de/index.php/ZfWT/article/viewFile/233/ok_gul.

(05.01.2012).

İLGÜREL Mücteba, “İstimâlet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXIII.

KOÇYİĞİT Recep, *1917 Bolşevik Devriminin Osmanlı Mebuslar Meclisi ve Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Yankıları*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.

ÖZDEMİR Ahmet, “Savaş Esirlerinin Milli Mücadele’deki Yeri”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/783/10069.pdf>. (04.11.2011).

SARI Mustafa, “The Times Gazetesine Göre Atatürk’ün Vefatı”, http://www.fed.sakarya.edu.tr/arsiv/yayinlenmis_dergiler/2008_1/2008_1_26.pdf.

(22.06.2011).

ŞEKER Kadir, *İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938 - 1950)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta, 200-.

TAŞ Serap, *Umumi Müfettişler*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 1997.

TEZCAN Asuman, *Ahmet Emin Yalman: Dönemi ve Gazeteciliği (1918 – 1938)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tez) i, Ankara, 2007.

TOKSOY Nurcan, “I. Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Anadolu’da Yapılan Faaliyetler”, e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/ad/article/download/1147/1141.

UZUN Hakan, “Liderine Ağlayan Bir Ulus: Atatürk’ün Ankara’daki Cenaze Töreni”, *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.43, Bahar, 2009.

ÜZEN İsmet, “1939 Erzincan Depremi’nin Tokat’taki Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, sayı, 27, Güz 2010, s.89-104, http://www.karam.org.tr/Makaleler/1635299618_007.pdf. (05.01.2012).

ÜZEN İsmet, “İngiliz Resmi Yayınına Göre, Birinci Dünya Savaşı’nda Mustafa Kemal Paşa’nın İngilizlerle Son Çarpışması: Haritan Olayı (26 Ekim 1918)”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı:45, 2007, s.175-192, <http://www.iudergi.com/tr/index.php/tarih/article/viewFile/16902/16103>, (23.06.2012)

YÜKSEL Nahit, “Cumhuriyetin “İlk” Bütçesi: Coşku, Gurur ve Kaygı”, *Maliye Dergisi*, Sayı: 159, Temmuz-Aralık 2010.

ZEYREK Yunus, “Batum Mebusu Edip Dinç’in 1921 Yılı Günlüğü”, *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı: 9, Kış, 2008.

İNTERNET KAYNAKLARI

http://www.bilimarastirmavakfi.org/Turkiye_ve_Balkanlar/Turkiye_ve_Balkanlar_02.html,

http://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album.htm. (18.01.2012).

http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_mecelis=1&v_donem=3&v_yasama_yili=003&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=KANUNLAR&v_altbaslik=&v_mv=&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayi=207&v_gelecek_sayfa=101&v_kullanici_id=111108 (20.02.2012)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Basın Açıklamaları, 28 Şubat 2006,
http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=32749.
(18.04.2011).

EKLER

EK 1: Yanya Maiyet Memuru İken “Rütbe-i Salese” İle Ödüllendirilmesi

EK 2: Bitlis Valisi İken “Birinci Dereceden Mecidi Nişanı” İle Ödüllendirilmesi.

EK 3: Bitlis’te Mart Ayına Ait Cetveller.

EK 4: Bitlis’te Ermeni Olaylarında Gösterdiği Başarı Nedeniyle “Altın Liyakat Madalyası” Alması.

EK 5: Halep’teki Görevinden Dolayı “Mülazım-ı Sani Rütbesi” Alması.

EK 6: Dahiliye Müsteşarı İken “İftihar Madalyası” Alması.

EK 7: Malta Sürgünündeki Resmi.

EK 8: 1 Ağustos 1922 Tarihli Günlüğü. (Renda Aile Arşivi)

EK 9: 10 Eylül 1922 Tarihli Günlüğü. (R.A.A.)

EK 10: 11 Eylül 1922 Tarihli Günlüğü (R.A.A.)

EK 11: Erkan-ı Harbiye Reisine Gönderdiği Yazı. (R.A.A.)

EK 12: Milli Müdafaa Vekaleti Müsteşarlarına Gönderdiği Yazı. (R.A.A.)

EK 13: Mustafa Kemal’e Kutlama Telgrafı (R.A.A.)

EK 14: Mustafa Kemal Atatürk’ün Cevap Telgrafı (R.A.A.)

EK 15: Mustafa Kemal Atatürk’ün Son Telgrafı (R.A.A.)

EK 16: İsmet İnönü’nün İstifa Yazısı. (R.A.A.)

EK 17: Sarı Köşk’teki Aile Fotoğrafı. (R.A.A.)

EK 18: Mustafa Abdülhalik Bey’in Mezarı. (R.A.A.)

EK 19: Türk Tayyare Cemiyeti Tarafından Verilen Altın Madalya Belgesi. (R.A.A.)

EK 20: Çeşitli Aile Fotoğrafları (R.A.A.)

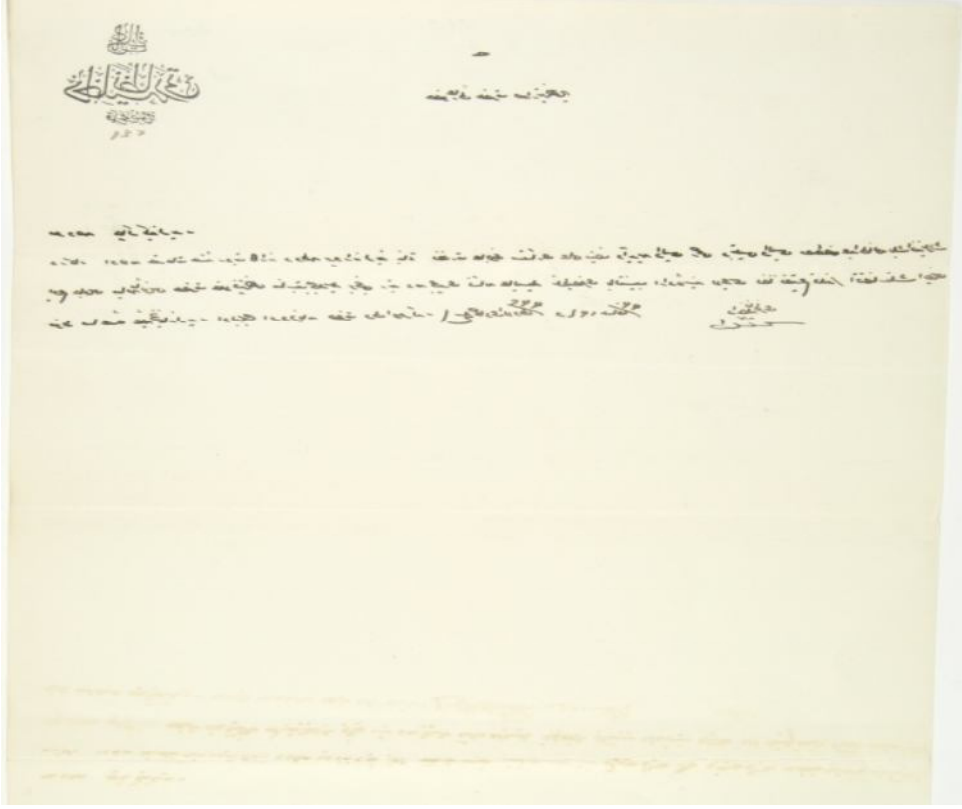
دولتو افتمم عمری
ویدیه معینه مأمور معطفی عبدالماس و معطفی صفی افندیلر مکتوبخانه ساهانه نیک بنده برکتی زکبارن و اهلبت و مشهور و سیرت
اصحابدن اولوب کندیلرینه نوریچ اییلدن غرضاتی بروم مطابقت ساریها ایلمه ابراز مائت رویت و صداقت ایتمکده بولنده فخرندن برقرارها
نزییرت و غیرتیری موجب اولور او زره سایه معالیوانه حضرت خدیو شاهجه موعظ الیه مانک اصالی و محمد رتبه ناله ابره تطیف و تبریزی
اسبابک استماله مساعد هبلید جناب نظارت تجلیه نیک سزاوار عیوبی بنده هر روزمان حضرت مهلا لار کدر
ساقه درجی و آه لور کدر
یاداران حضرت سزاوارین
یانیه و ایسی نخبه فزون

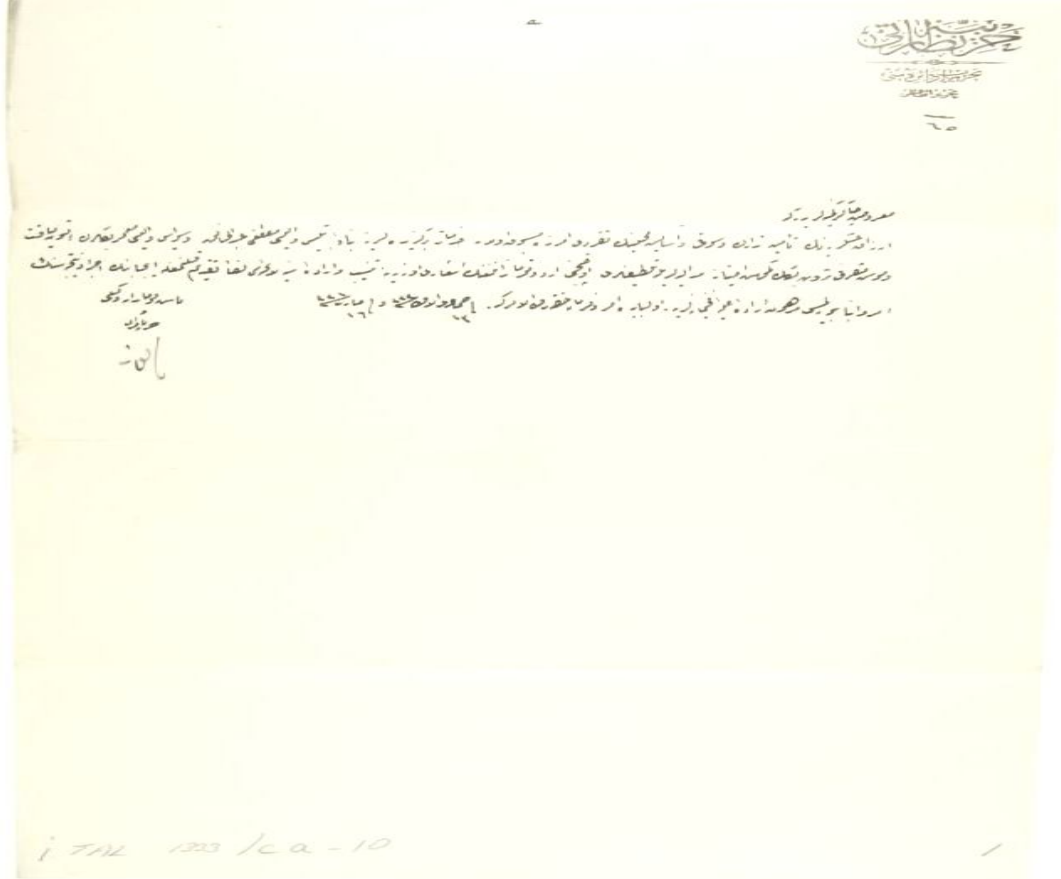
i.TAL 1325 / 5-120

13

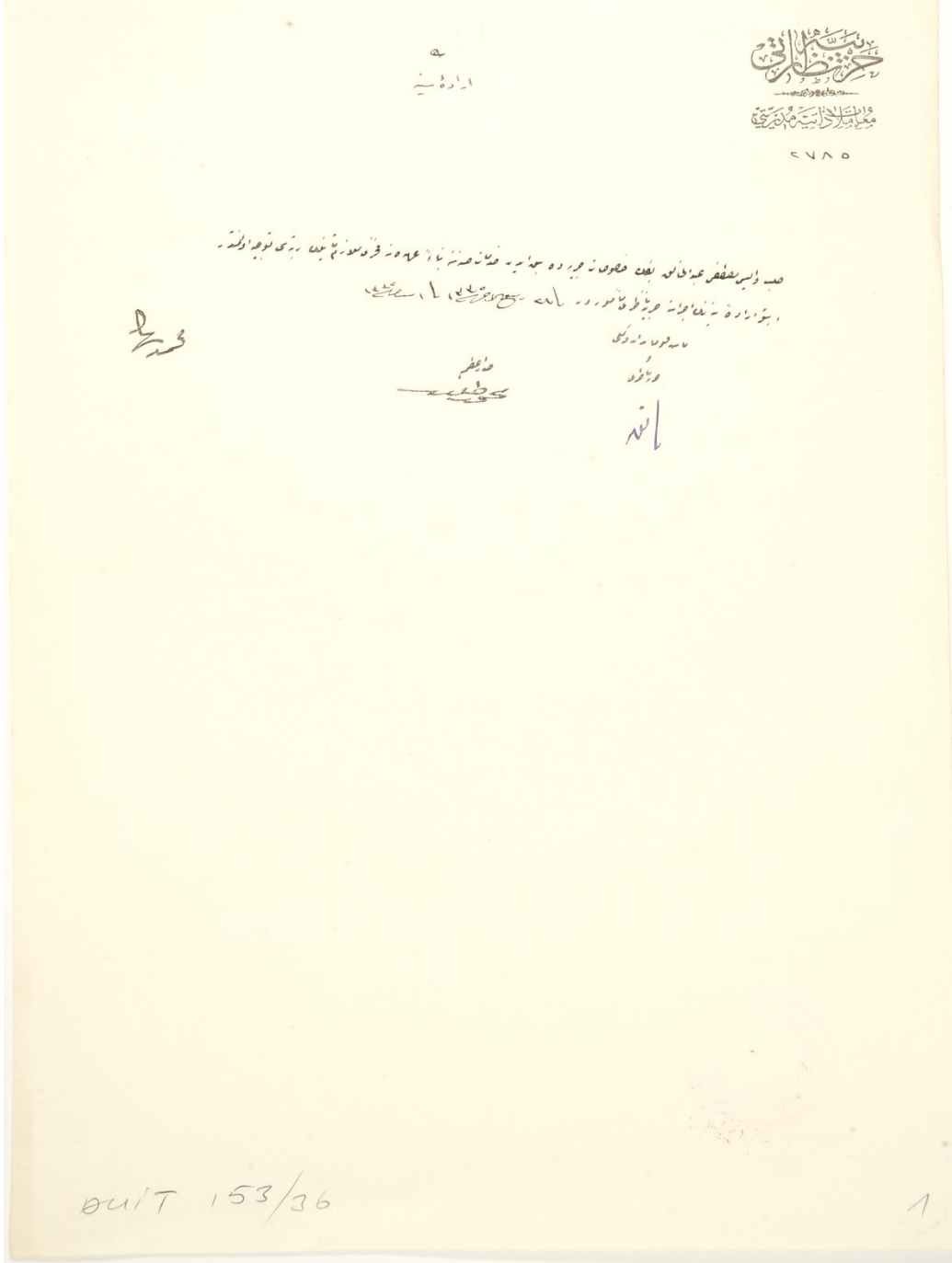
EK -1: Yanya Maiyet Memuru İken “Rütbe-i Salese” İle Ödüllendirilmesi

EK – 2 : Bitlis Valisi İken “Birinci Dereceden Mecidi Nişanı” İle Ödüllendirilmesi

EK – 4 : Bitlis'te Ermeni Olayları Nedeniyle “Altın Liyakat Madalyası” Verilmesi

EK – 5 : Halep'teki Görevinden Dolayı “Mülazım-ı Sani Rütbesi” İle Ödüllendirilmesi

ازادہ سید

محمد علی
خلیفہ اربعین
مأمورین و سبیل احوال مدبرین
عربی
۱۷۹۶

دخترتہ کے ساتھ ہی سید محمد علی خلیفہ اربعین و سبیل احوال مدبرین کے ہونے سے ان کی فہم و فراہم سے بہت زیادہ
دوہو قفسی زندگی فرمائید کہ دیکھو یا وہ با سہولتی عملیہ پر قطعہ اتنی مددیں عطا فرمائیں۔

سبوزادہ سید نکاحیہ دخترتہ اربعین مدبرین

محمد

عظیم دخترتہ

17517 66/132

EK – 6 : Dahiliye Müsteşarı İken “İftihar Madalyası” Verilmesi

EK – 7 : Mustafa Abdülhalik Bey Malta'da (R.A.A.)

۱۳۴۰
۷ دی ۱۳۴۰ (سالی)
Aout 1922 ۱۳۳۸
۱ اگستوس 1 Mardi
صاحبزاده ایمنه قالیقچى، يديكته بيله آتوره وركت
ايولدي. اوكله ودرادوخ حقه ريفت عياله آفنده كيردي
قالمچى كات ايميرارايك، غلاريزي يات قوزي يات
عصت ياشا استيوغوش ايولدي. اوتورمه لوقه ماق
كيردي و ايت با سوغوي
اه عهد - موقيفت تا با حاسه بولموش ايم
۲ اگستوس 2 Mercredi

EK – 8 : Konya Valisi İken Tuttuğu Günlüğünden (1 Ağustos 1922) (R.A.A.)

10 Dimanche ۱۰ ايلول (بازار) ۱۸ محرم

رهنه اینای دره قکت . اوکله اوزری آلاکله سورلکیت . آلاکله تان
 یانسه بوکله درام . اکرک اوزری صلاک سورلکیت .
 قراط هدا کیتدی ایلک . فدا اوزریه رهنه کیتدی .
 بیه ساکله تاهت کولم . صلیله فدا اوزریه .
 صی نه رهو با اکرک .
 بیه بیه اوزریه کیتدی .
 بیه بیه اوزریه .

EK - 9 : 10 Eylül 1922 Tarihli Günlüğü (R.A.A.)

۱۱ Eylül 11 LUNDI (بازار اونیسی) ۱۹ محرم

صبر صابریه حیات طفولیه ره قصه و صفت
قصه نمانده. وایا بعد از مرگش سطره
به دراز مرده و کفن اینم. او کلمه سطره ایله زنده
و صفت. انصاف آتشی لونی او ایله قایقده
یاخ دهقانان کوروم. لور و سطره ایله ایله الله
سورده و قصه آتشی نمانده اریلور و سطره
قور و سطره ایله ایله سطره برور که نمانده
حدی کل ایله ره قصه لور ایله آتشی
بید اولدی. او نمانده نمانده

EK - 10 : 11 Eylül 1922 Tarihli Günlüğü (R.A.A.)

Büyük Erkânı harbiye Reisimiz Muhterem
Fevzi Paşa Hazretlerine

Müdafaa Vekâletinde geçirdiğim vazife hayatımdan büyük teessürle ayrılmış oluyorum .
En müşkül hal ve vaziyetlerde bile bu vazifeyi yaparken duyduğum manevî zevk ve huzuru hiç bir vazifede tatmamıştım . Bu vazifenin kudsiyeti ve Zati Fahimanelerinin daima Minnet ve Şükranla yadedeceğim yüksek irşat ve ilhamlarından aldığım şevk ve kuvvet bu vazifedeki müşkülleri iktihama en büyük saik olmuştur .
Yeni Vekâlet vazifemde dahi müzaheretini Devletlerinin Diriğ buyurulmamasını istirham ederek Kemali hörmet ve tazimle arzı Veda eylerim efendim .

M. M. V.

EK – 11 : Erkan-ı Harbiye Reisine Gönderdiği Yazısı (R.A.A.)

Su ret

Müsteşarlara.

1 - Ta küçükten başlayan meyil ve arzum tesirile
olacak , meslekî hayatımın büyük bir kısmını daima as-
kerî vaziyet ve hareketlere el vermiş bir halde olarak
onların çok sevdiğim saffet ve ciddî muhitinde çalışm-
aktan zevk duyarak geçirdim .

2 - Askerler arasında geçen mukaddes hatıra ve
intıbalardan aldığım ilham ve en büyük mevkide olarak
Zatı alilerinden gördüğüm ve daima şükür ve takdir ile
yadettiğim yüksek ve mütemadî yardım ve Müzaheretler
bu son vazifemi ifada karşılaştığım müşkülleri tehvine
medarı kuvvet olmuştur .
Halefim olacak zatı da aynı yardımlarınıza mazhar kıl-
manızı hassatan rica ederek hörmet ve tazimlerle arzı
veda eylerim efendim .

M. M. V.

EK - 12 : Milli Müdafaa Müsteşarlarına Mustafa Abdülhalik Bey Tarafından
Gönderilen Yazı (R.A.A.)

29 ilkteşrin 1938 tarihinde Reiscümhüra çekilen
telgrafname suretidir.

Atatürk'ün Yüksek Huzurlarına

Yüksek Namınıza izafetle kabul ettiğim Elçiler Heyeti
Doyeni Afgan Büyük Elçisi Cümhuriyetin 15 inci yılını tebrik
ederken bilhassa Büyük Şefimize derin tazim ve tebriklerini arz
etmeğe delaletimi kendi namına ve bütün Elçiler namına iltimas
etmiş ve Elçilerin de ayrıca bu mealde beyanatta bulunmuş olduk
larını sonsuz saygılarımla arzederim.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Abdülhalik Renda

EK – 13 : Mustafa Abdülhalik Tarafından Atatürk'e Kutlama Telgrafı (R.A.A.)

[88 - 251/1]

T. C.
NAFİA VEKÂLETİ
P. T. T. U. M.

TELGRAF

Yol
Servis işaretleri

Devlet telgraf muhabevesinden dolayı mes'uliyet kabul edilmez

ANKARA
29 10 1938
★ 7

Adres: *Ş. Renda*
Büyük Millet Meclisi
Reisi
Ankara

İLK MERKEZ	V	KELİME	VERİLDİĞİ	RESMİ	ORTA MERKEZ	ALINDIĞI	İMZA
Tarih	Saat	HÜSUSİ	Tarih	Saat	Tarih	Saat	
<i>Dolmabahçe</i>	<i>4/1</i>		<i>29/10</i>	<i>12/15</i>		<i>29/10</i>	<i>12/15</i>

C. teşekkür ederim. sizde kurtlu olsun
Ş. Öztürk

EK – 14 : Atatürk'ün Cevap Telgrafı (R.A.A.)

T. C.
MAMIA VEKALATI
P. T. T. U. M.

TELGRAF 2831 Yol

Adres: Abdulhalik Servis İşaretleri

Renda B. M. M.
reis: Ankara

2

2

VERİLDİĞİ

VERİLDİĞİ		RESMİ	ORTA MERKEZ	ALINDIĞI	
Tarih	Saat	HUSUSİ		Tarih	Saat
2/11	11				

AL MERKEZİ

ALINAN KİLİME

dotma
ist

Büyük millet meclisince
yeniden reisliğe intihabınızdan çok
memnun oldum. Tebrik eder mi-
naffakiyetler dilerim.

K. Atatürk *

EK – 15 : Atatürk'ün Tebrik Telgrafi (Son Telgraf) (R.A.A.)

Sayın Bay Abdülhalik Renda

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Başvekâletten istifamı Büyük Reiscühura takdim ettim. Vazife
esnasında daima mazhar olduğum müzaheretlerine minnet ve şük-
ranlarımı arzeder ve kıymetli teveccühünüzün bakasını dilerim.

25 Teşrinivâl 1937

Malatya mülkesi
İsmet İnönü

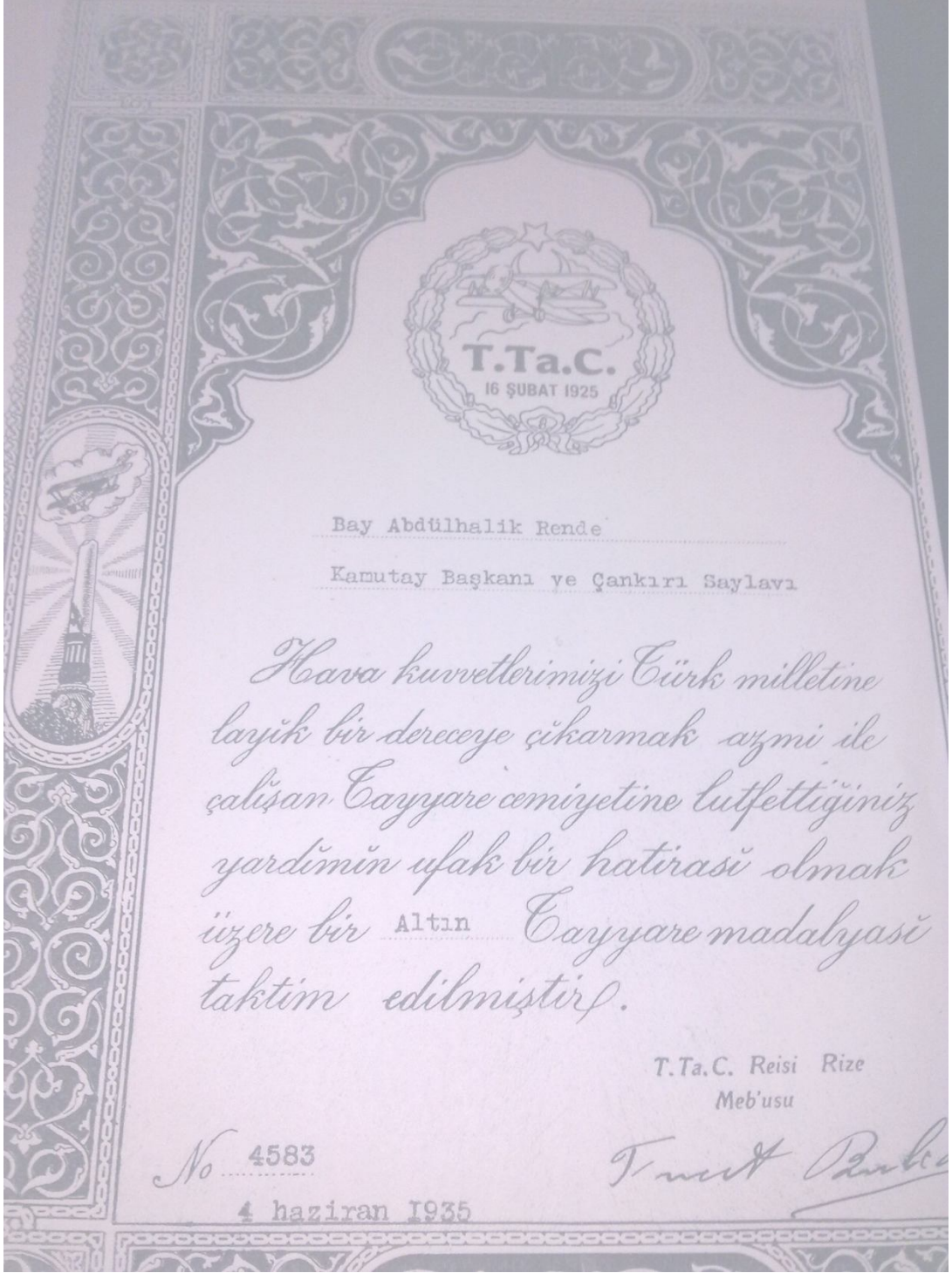
EK – 16 : İsmet İnönü'nün İstifasına Dair Mustafa Abdülhalik Bey'e Gönderdiği Yazısı (R.A.A.)

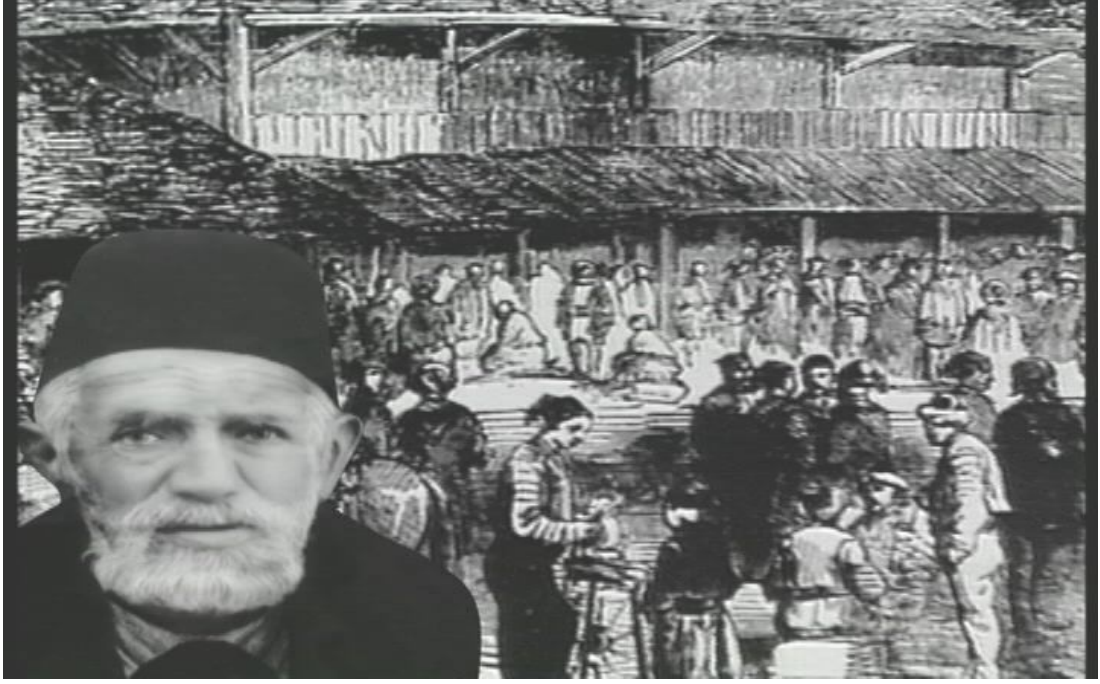
EK – 17 : Sarı Köşk'teki Fotoğraf (R.A.A.)

EK – 18 : Mustafa Abdülhalik Bey'in Mezarı

EK – 19 : Mustafa Abdülhalik Bey'e Türk Tayyare Cemiyeti Tarafından Verilen "Altın Madalya" Belgesi (R.A.A.)

Mustafa Abdülhalik Renda'nın Babası Rendazade Arslan Efendi

Mustafa Abdülhalik Renda'nın Okul Yılları

EK – 20 : Mustafa Abdülhalik Bey'in Fotoğrafları (R.A.A.)

Mustafa Abdülhalik Renda'nın İlk Memuriyet Yılları

Mustafa Abdülhalik Renda Kardeşleri ile Birlikte

Mustafa Abdülhalik Renda'nın Malta Günleri

Mustafa Abdülhalik Renda Maliye Vekilliği Yıllarında

Mustafa Abdülhalik Renda'nın Maliye Vekilliği Sırasında Yapmış Olduğu İsveç Gezisi

Mustafa Abdülhalik Renda Meclis Kürsüsünde

Mustafa Abdülhalik Renda Meclisten Çıkarken

Mustafa Abdülhalik Renda Yeni Meclis Binasının Temel Atma Töreninde

Mustafa Abdülhalik Renda Mustafa Kemal Paşa İle Birlikte

Mustafa Abdülhalik Renda Atatürk'ün Cenaze Töreninde Celal Bayar Ve Fevzi Çakmak'la Beraber

Mustafa Abdülhalik Renda Celal Bayar, Mareşal Fevzi Çakmak ve Maliye Vekili Şükrü Saraçoğlu İle Birlikte

Mustafa Abdülhalik Renda İsmet İnönü'yü Cumhurbaşkanı seçildikten sonra TBMM'ye getirirken

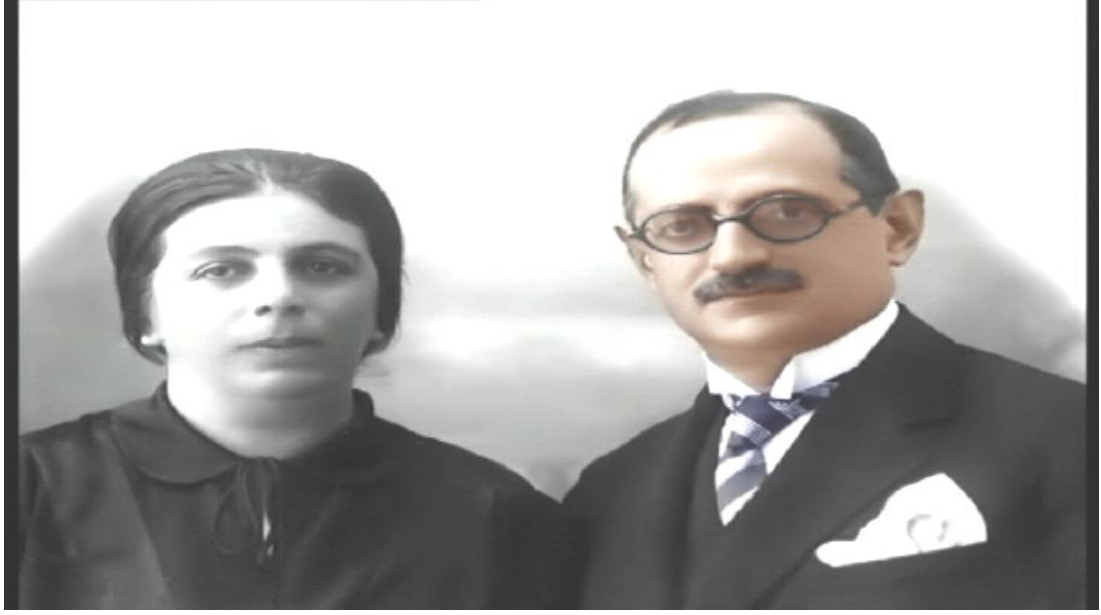

Mustafa Abdülhalik Renda Ve İsmet İnönü

Mustafa Abdülhalik Renda Ve Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Tarhan

Saadet Renda Ve Mustafa Abdülhalik Renda

Mustafa Abdülhalik Renda ve Ailesi

Mustafa Abdülhalik Renda Torunları ile Birlikte

Mustafa Abdülhalik Renda Torunları ve Kardeşinin Çocukları İle Birlikte

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Gönül Türkan Demir
Doğum Yeri	Bolu
Doğum Tarihi	28.08.1981

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Gazi Üniversitesi
Fakülte	Kastamonu Eğitim Fakültesi
Bölüm	Sosyal Bilgiler Öğretmenliği

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	KPDS (70) ÜDS (....) TOEFL (....) EILTS (....)
...	

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	
Görevi/Pozisyonu	
Tecrübe Süresi	

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	

İLETİŞİM

Adres	Yeni Mah. Serhat Cad. Erdoğan Apt. A Blok Daire: 10 Merkez / Çankırı
E-mail	gonul_2818@hotmail.com

